

Міністерство освіти і науки України
Національна академія державного управління
при Президентові України

М. І. Пірен

ПУБЛІЧНА ПОЛІТИЧНА
ДІЯЛЬНІСТЬ

Навчальний посібник

Київ
2009

УДК 32:351(075.8)

ПЗЗ

*Схвалено Вченою радою Національної академії
державного управління при Президентові України
(протокол № 1154/1-9 від 29 січня 2009 р.)*

Затверджено Міністерством освіти і науки України 23 липня 2009 р.

Рецензенти :

С. Д. Максименко, доктор психологічних наук, професор, академік АПН України;

М. І. Михальченко, доктор політичних наук, професор, член-кореспондент НАН України;

Г. П. Ситник, доктор наук з державного управління, професор.

Пірен М. І.

ПЗЗ Публічна політична діяльність : навч. посіб. / М. І. Пірен. -
К. : НАДУ, 2009. - 288 с.

ISBN 978-966-619-271-7

У навчальному посібнику розкрито теоретико-методологічні основи публічної політичної діяльності як суспільного феномену. Обґрунтовується сутність, типологія і реалізація публічної політичної діяльності, виділяється роль депутатського корпусу, опозиції та еліти у публічній політичній діяльності. Особливе місце відведено оптимізації публічної політичної діяльності в сучасному українському суспільстві.

Адресується слухачам, політикам, працівникам управлінського корпусу, науковцям, викладачам вищих навчальних закладів, для яких політична діяльність має професійний та громадянський сенс як важливий феномен розвитку сучасного українського суспільства до демократії.

УДК 32:351(075.8)

ISBN 978-966-619-271-7

© Пірен М. І., 2009

© Національна академія державного
управління при Президентові
України, 2009

Вступ

І так в усьому, як хочете, щоб з вами поводитися люди, так поведіться і ви з ними. Бо в цьому Закон і Пророки.

Євангеліє від Матвія 7:12

Політичний світ, що змінюється, робить своєрідний виклик політичній теорії та практиці. Дискусії навколо політичних змін набувають все більш глибинного ціннісного характеру, що вимагає особливого підходу до пізнання публічної політичної діяльності в сучасному українському суспільстві.

Україна, яка історично та географічно перебуває на стику світів, об'єктивно втягується в дискусію щодо осмислення майбутнього цивілізації та держави. При цьому життя народу України та сам процес трансформації до демократичних змін вимагають відшукати та реалізувати через публічну політичну діяльність ідеали поліетнічного українського народу - побудувати гуманне суспільство для представників усіх національностей, що проживають на теренах України.

Як відомо, ще до нашої ери Аристотель писав, що кожна людина як громадянин є політичною істотою, тому й політична участь, політична діяльність мають стати нормою політичного життя України. Вирішального впливу політика та політична діяльність набувають у перехідні періоди розвитку суспільств. У такому стані перебуває нині Україна. Як відомо, "політика" в найбільш загальному розумінні означає суспільну діяльність, тому настав час активного залучення громадян до публічної політичної діяльності.

Метою публічної політичної діяльності як усвідомленої форми діяльності, є спрямованість на забезпечення оптимально можливого в певному суспільстві та за конкретних умов демократичного здійснення позитивних суспільно-політичних змін, які хоче бачити народ через свою участь у публічній політиці. Політична діяльність - це справжня сутність самої людини. У політиці важливими є не тільки загальні стратегічні принципи, а й уміння визначити свої дії в кожній ситуації, інтуїтивно відшукати засоби, шляхи поступу, знаходити компроміси, вміло діяти під час розроблення, прийняття та реалізації політичних рішень тощо.

На сьогодні Україна переживає складний й одночасно важливий період своєї історії. Саме на початку XXI ст. перед нашою країною постала необхідність вирішення завдань демократії, що і стало наслідком помаранчевої революції та частого переобрання уряду. Українська політико-управлінська влада є нестабільною, помилки і її роботі є наслідком недосконалої публічної політики та політичної діяльності, тому доводиться переживати такі важкі кризові стани в нашому суспільстві. Мистецтву управління має навчатися кожна особистість.

Публічна політична діяльність - дії стосовно регулювання й збалансування інтересів і відносин між різними соціальними й політичними суб'єктами щодо життєво важливих питань, які торкаються найбільш суттєвих інтересів народу (власність, влада, гуманізм, справедливість).

Це є прагматичним літературним розумінням поняття публічної політичної діяльності, яке має в ідеалі функціонувати в сучасному суспільстві, однак спостері-

гається зовсім інша картина. На прикладі України помітно, що публічна політична діяльність постає як боротьба за владу, за перше місце в політиці та чільне місце серед елітних кіл суспільства.

По-перше, в Україні постійно проявляється тенденція до посилення виконавчої влади за рахунок послаблення влади законодавчої та концентрації в руках одного лідера. Причому всі гілки виконавчої влади: від президента до силових міністерств вимагають для себе ледь не виняткових повноважень. По-друге, поява різноманітних форм власності потребує формування елементів громадянського суспільства. По-третє, спостерігається практична відсутність принципу гласності та відкритості діяльності органів державної влади і реальної відповідальності керівників за результати своєї діяльності. По-четверте, точиться боротьба за широкі законодавчі повноваження виконавчих органів держави (президента та уряду). Але, мабуть, головне в нашому суспільстві - нездатність поєднувати економічний розвиток на базі пріоритету приватної власності і ринкової економіки з особистою відповідальністю політиків, уряду президента й громадян за свою публічну політичну діяльність, хоча наші владні структури, не маючи ніяких допоміжних засобів, навпаки, сприяють руйнуванню приватних структур, що перешкоджає створенню дієздатних громадянських демократичних інститутів. Саме жорстка політика, яка проявляється в постійному підвищенні податків та цін на товари першої необхідності, процвітанні корумпованих структур, хабарництва, заважають роботі наших підприємців та не дають їм можливості розвиватися. Адже саме так на сьогодні здійснюється публічна політична діяльність у нашій країні, перемагає сильніший, або точніше той, у кого більше грошей, або є "прикрит-

тя” впливових людей. Все це гальмує демократичні зміни в сучасному українському суспільстві.

Узагальнюючи викладене, варто акцентувати увагу на тому, що публічна політична діяльність - це “гра з великим вирашем”. Тому для побудови міцної та незалежної держави необхідно скоригувати публічну політичну діяльність, щоб вона, передусім, охоплювала такі напрями: усвідомлення та збереження цінностей та інтересів держави як визначальна риса сильної політичної нації; прийняття законодавства, яке б забезпечувало інтереси всіх верств українського суспільства; відтворення соціальної структури захисту народу та створення умов для оздоровлення сучасного українського політикуму й суспільства в цілому.

Отже, публічна політична діяльність, як і діяльність окремого індивіда в політичній сфері, має бути спрямована на забезпечення стабільності, захист суспільства та владних структур (політичних інститутів), не порушуючи при цьому жодних інтересів кожної зі сторін. Вона має бути взірцем для кожного, оскільки саме правильна та усвідомлена публічна політична діяльність є гарантом того, що люди відчуватимуть себе громадянами демократичної держави, яка має виправдати їх сподівання на реальне майбутнє. Над цим має замислитися кожен політик, державний службовець та громадянин України.

Тема 1. Теоретико-методологічні засади дослідження публічної політичної діяльності

Бережіться лжепророків, які приходять до вас в овечій одежі, а внутрі вони вовки хижі.

Євангеліє від Матвія 7:15

1.1. Дослідження публічної політичної діяльності у західній та вітчизняній науці

Сучасна людина постійно відчуває на собі вплив політики. В умовах демократичних змін її ефективність постає важливим чинником стабільності суспільства. Саме її регулюючий вплив на суспільні процеси суттєво сприятиме подоланню кризи. Кожен з нас повинен усвідомити значення політики, політичної участі, сутність політичних відносин, влади та політичного життя, усвідомити механізми їх функціонування. Від серйозного осмислення цієї проблеми суспільством залежить просування його шляхом демократичних перетворень.

Політика є невід'ємною частиною людського існування. В процесі політичної діяльності реалізуються загальнонаціональні, групові та індивідуальні інтереси. У широкому розумінні політика - це система, спрямована на досягнення певної мети. Як і будь-якій науці, політичній науці властивий методологічний плюралізм. До сфери її компетенції входить вивчення комплексу проблем, пов'язаних з політикою, державною владою, владою, політичною поведінкою, цінністю, культурою, прогнозуванням, діяльністю, громадською думкою, управлінням тощо.

Спостерігаючи за політичними процесами та осмислюючи їх, давньогрецькі філософи (Сократ, Платон, Аристотель та ін.) ставили питання про політичну діяльність. Аристотель акцентував увагу на важливій ролі моральної політичної діяльності та відстороненні "гіршої частини громадян від участі в управлінні

державою”. Ця думка має вагоме значення для оздоровлення сучасного українського суспільства.

Найбільш вдалою формою реалізації політичної діяльності Аристотель вважав конституційну помірковано-демократичну республіку (політію), що спирається на вільних людей середнього достатку і передбачає правління більшості в інтересах усього суспільства. Це яскравий приклад в історії формування наукової думки про публічну політичну діяльність.

У розробку теоретичних засад політичної науки великий внесок зробив італієць Ніколо Макіавеллі (1469-1527). Виходячи з принципів законності і рівності, він та англійські, французькі, американські мислителі заклали підвалини доброго устрою, який можна реалізувати шляхом чесної публічної політичної діяльності.

Видатні європейські мислителі Томас Гоббс (1588-1679), Джон Локк (1689-1704), Жан-Жак Руссо (1712-1778), Шарль Луї Монтеск'є (1689-1775) обґрунтували основи цінностей свободи особи та необхідність конституційного управління. Це теж є певним свідченням публічності політичної діяльності на правових засадах.

Погляди цих учених на публічну політичну діяльність в контексті її реалізації можна прослідкувати в процесі здійснення:

- природних прав людини;
- громадських угод (суспільного договору);
- народного суверенітету;
- поділу влади;
- правової держави та ін.

Американськими просвітниками Т.Джефферсоном (1743-1826), Б.Франкліном (1706-1790), Т.Пейном (1737-1809) були сформувані ідеї публічної політичної діяльності та втілені “батьками-засновниками” США в таких історичних документах, як Декларація незалежності (1776 р.) та Конституція США з її першими десятима поправками (“Білем про права” 1787-1791рр.). Творцями Конституції та незалежної держави США були: Дж.Медісон, Б.Франклін, Т.Джефферсон, Дж.Вашингтон.

Французький граф Алексіс де Токвіль (1805-1859) розвинув теорію громадянського суспільства й демократії, яка засвідчує

публічність політичної діяльності, що ілюструє як позитивні, так і негативні сторони демократії.

Наприклад, аналізуючи позитивні й негативні сторони демократії, А.Токвіль зазначає, що в суспільстві, де панує рівність суспільних станів і зникає аристократія, зовсім не обов'язково встановлюється народовладдя. Приблизно така сама ситуація спостерігається сьогодні в Україні при номенклатурній еліті, яка дбає лише про свої інтереси та владні повноваження, їх захист, забуваючи про народ.

Видатною постаттю в галузі політики та публічної політичної діяльності був Макс Вебер (1864-1920). Його концепції про природу політичної влади, її характер, взаємовідносини владних структур із суспільством мають велике значення до цього часу. Рационалізм політичного життя, публічної політичної діяльності, за Вебером, полягає в утвердженні інститутів права, парламентаризму й сучасної адміністрації. Йому належить думка про всемогутність бюрократії, яка має бути професійною, чесною, працювати в межах закону. Проте він звертав увагу і на негативні риси бюрократії: схильність виходити за межі своєї компетенції та невміння окремої її частини вирішувати нестандартні завдання та приймати управлінські рішення, що спостерігається на сучасному етапі в середовищі адміністративної та політико-владної еліти України в процесі трансформаційних змін.

Італійський соціолог Гаetano Моска (1885-1941) та його співвітчизник Вільфредо Парето (1848-1923) стали творцями сучасної теорії еліт як частини суспільства, що очолює та реалізує політичну діяльність на публічному рівні, якщо ефективно співпрацює з громадськістю.

З початку ХХ ст. у США популярними стали концепції плюралістичного групового підходу до політичної діяльності. Класичною в цьому плані стала книга А.Бентлі "Процес державного управління. Вивчення тисків" (1908 р.). Так з'явився ліберально-плюралістичний підхід у системі теорії влади та публічної політики в суспільстві.

З кінця 20-х до початку 30-х рр. ХХ ст. під впливом економічної кризи в США відбувався процес оновлення і розширення

соціальної ролі держави. В політичну наукову сферу проникають ідеї біхевіористського напрямку, в рамках якого ставляться завдання пояснити мотиви, чинники, що впливають на політичну поведінку людей. Формується соціально-психологічний напрям досліджень політики як соціального феномена, де політична діяльність є публічною (Ч.Меріам, Г.Ласвел).

У 60-х роках ХХ ст. розпочинається постбіхевіористська революція в системі політичного осмислення політичних процесів. Час вимагав більш глибокого та широкого тлумачення політичних процесів, науковці та практики політичної діяльності вказували на необхідність поєднання науково-пізнавальних й нормативно-ціннісних аспектів політичної науки та підвищення відповідальності перед суспільством за політичну діяльність як складову публічного буття.

На сучасному етапі відбувається переоцінка співвідношення науки та ідеології: раніше були періоди “ідеологізації”, “післядеідеологізації”, а тепер спостерігається період “реідеологізації”. Все це було властиве західній політичній думці. Нині в системі політичного процесу публічна політична діяльність сучасного українського політикуму пов’язана з намаганням розробити ідеологію державотворення демократичного характеру з більш гуманістичними підходами - так звану інтегративну ідеологію, або державницьку, за висловленням В.Литвина.

Розробляються нові концепції публічної політичної діяльності, а саме: концепції плюралістичного суспільства, тоталітаризму, розвитку та політичної модернізації (Г.Аллонд, З.Бжезинський, С.Верба, Д.Істон, Ч.Ліндблом, М.Кларк, Р.Нісберт та ін.). Плюралізм думок, оцінок, інтересів, політична диференціація суспільства призводить до появи суперечностей, конфліктів, але водночас вимагає пошуку компромісів та співробітництва. Тому в системі публічної політичної діяльності досить важливим є вивчення причин конфліктів, механізмів їх розв’язання та шляхів запобігання, оскільки публічна політична діяльність реалізується в процесі взаємодії людей, тому важливим у даному контексті є плюралізм думок.

У західних країнах політичні процеси вивчають, розробляють механізми їх демократизації не для захисту власних інтересів, а заради прогресивного розвитку політичної діяльності, яка своєю публічністю сприяла б утвердженню демократичних цінностей у громадянському суспільстві.

Серед джерельної бази дослідження публічної політики належне місце посіли роботи М.Брауна, Л.Пала, П.Вейна, К.Вайса, Д.Стоуна, Е.Янга, Л.Куїна, в яких визначено методологічні основи формування, здійснення політики, політичної діяльності, а також концептуальні засади аналізу публічної політики. Узагальнюючи сучасний західний досвід публічної політичної діяльності, вказані автори пропонують цілісну картину реалізації політики, подають функціональні та структурні характеристики державної політичної стратегії, яку можна осмислювати та відповідно до сучасних умов трансформації українського суспільства використовувати з урахуванням ментальності, можливостей та історичних надбань як публічну політичну стратегію, залучаючи громадськість до її реалізації.

На підтвердження цього наведемо думку лауреата Нобелівської премії Дж.Тобіна: “На жаль, професійні радники давали поради для комуністичного контролю та регулювання: приватизуйте підприємства... З’ясувалося, що не все так просто... Вони не брали до уваги те, що вельми складні структури законів, інститутів і звичаїв у капіталістичних країнах формувалися століттями”. Тому реформи були в Україні неефективними. Україна має самостійно вибрати власний шлях з урахуванням свого історичного розвитку та цивілізаційних надбань.

Слід врахувати роботи російських учених, зокрема В.Амеліна, Г.Атаманчука, К.Гаджієва, О.Дегтярьова, С.Симонова, В.Козбаненко, О.Панаріна, Ф.Шахмальнова, в яких розглядаються теоретико-методологічні проблеми політичного прогнозування, управління, концептуальні засади політичної теорії, аналізується вплив політики на різні сфери розвитку суспільства, її публічність.

Розвиток політичної думки в Україні пов’язаний з необхідністю вирішення певних проблем. Передусім слід мати на увазі

те, що через історичні умови політична думка та політична наука розвивалися досить складно та специфічно.

Протягом століть (майже 350 років) Україна не мала власної державності, тому й пріоритетними для неї було вирішення проблем у системі політичної діяльності: обґрунтування незалежності, національних прав, культури, мови тощо.

Чужоземна влада робила все, щоб не допустити поширення визвольних та державницьких ідей, перешкоджала формуванню політичних груп, шкіл, проте політичну думку цілком знищити не змогла.

Політична думка бере свій початок з часів Київської Русі. В українській історії був і державницький період:

- княжої доби (IX - XIV ст.), коли була держава;
- козацька держава і Гетьманщина (XVII - XVIII ст.);
- УНР та ЗУНР у 1918-1921 рр.

Саме в ці періоди мислителі-українці могли контактувати із Західною Європою - так, була можливість формувати власні погляди на політичну владу, розробляти політичні концепції української державності та міждержавних відносин у процесі реалізації публічної політики.

Станіслав Оріховський Роксолан (1513-1566) у творі “Научення королеві Сігізмунду-Августу” ставить наголос на моралі, освіті, справедливості щодо людей у політиці, першої особи в системі публічної політичної діяльності, а також на підпорядкуванні законам політики, оскільки вона реалізується серед народу.

Видатною політичною особистістю був непересічний мислитель європейського рівня Пилип Орлик (1672-1762). При І.Мазепі він був генеральним писарем, а після його смерті в Бендерах був обраний гетьманом. У 1710 р. написав так звану “Угоду й Конституцію прав і свобод Війська Запорізького”, що мала бути реалізована в Україні після здобуття незалежності, яку в громадських колах називають ще Конституцією Пилипа Орлика. Це перший публічний політичний документ, який став поважати світовий політикум починаючи з того часу і до наших днів. На наш погляд, цей документ є свідченням історичних українських традицій публіч-

ної політики та публічної політичної діяльності. П. Орлик апелює до ідей національного суверенітету і природних прав, стверджуючи, що в протиборстві з Москвою козаки мають за собою право людське і природне, оскільки “народ завжди” має право протестувати проти гніту”. Це було заявлено та засвідчено документально за 65 років до прийняття “Декларації незалежності США”, за 80 років до прийняття французької “Декларації прав людини і громадянина”.

Виникають запитання і сьогодні: Чому Україна залишилася позаду цих країн і в наш час? Чому сьогодні наша політико-владна еліта не робить для себе і для сучасного українського державотворення в системі публічної політичної діяльності відповідних висновків? Відповідь одна: виникла необхідність зміни еліти номенклатурної на нову із сучасною освітою та сучасним інноваційним мисленням. Цьому слід навчатися, щоб суспільно-політична діяльність відповідала потребам сталого розвитку країни та суспільним законам, які є настільки об’єктивними, як і природні, мають всеохопний, публічний характер.

Розглянемо основні напрями розвитку політичної думки та осмислення публічного характеру політичної діяльності на теренах України в кінці ХІХ - першій половині ХХІ ст.

Серед них можна виділити:

- народницько-демократичний (М. Грушевський, С. Шелухін);
- ліберально-демократичний (М. Драгоманов, Б. Кістяківський);
- соціал-демократичний і націонал-комуністичний (І. Франко, В. Винниченко, М. Хвильовий, О. Шульський, М. Скрипник);
- консервативно-державницький (П. Куліш, В. Мітинський, С. Томашівський);
- націоналістичний (М. Міхновський, Д. Донцов, Я. Стецько, С. Бендера);
- націонал-демократичний (І. Багрянний);
- демократично-інноваційний (Л. Губерський, В. Андрущенко, Ф. Кирилюк, М. Михальченко, В. Пазенок, С. Рябов, Ф. Рудич, А. Колодій, М. Головатий).

Сучасні проблеми теорії та практики публічної політичної діяльності в системі реалізації політико-управлінської діяльності в Україні досліджували: В. Авер’янов, В. Бабкін, В. Бакуменко,

А.Гальчинський, О.Дем'янчук, Ю.Кальниш, В.Князєв, С.Каліушко, Ю.Лебединський, Н.Нижник, В.Тертичка, С.Телешун, В.Реб-кало, С.Рябов, Ю.Шемшученко, Л.Шкляр, В.Якушик та ін. Вони запропонували сучасні методологічні підходи до аналізу політичного процесу, зокрема державної політики, для реалізації публічної політичної діяльності в процесі демократичних трансформаційних перетворень в Україні.

Водночас слід вказати, що у вітчизняній науці приділяється ще недостатня увага вивченню проблем комплексного аналізу формування, здійснення публічної (державної) політики та публічної політичної діяльності.

1.2. Публічна політична діяльність: сутність, типологія

Актуальність осмислення публічної політичної діяльності не підлягає сумніву. Публічна політична діяльність реалізується на соціальному просторі, залучаючи до суспільно-політичних процесів соціальні групи різного рівня та ступеня спільності.

Політична діяльність виступає однією із суспільних норм життєдіяльності людей, тому є підстави вважати її публічною. Змістом публічної політичної діяльності є дії, спрямовані на завоювання, утримання, функціонування й розвиток політико-владних відносин. Кожна політична діяльність має конкретний характер і здійснюється як взаємодія суб'єктів та об'єктів політики у суспільних нішах. Тому й публічна політична діяльність віддзеркалює всю систему політико-владних відносин, що панують у суспільстві.

Суб'єктами політичної діяльності можуть виступати як індивіди, так і соціальні групи, політичні інституції та сама держава. Первинним, системозапочатковуючим суб'єктом політики виступає індивід. Загалом можна виділити такі рівні суб'єктів:

- конкретні індивіди;
- органи та ланки політичної організації (вони є суб'єктами конкретних політичних рішень та діяльності);
- держава з її інституціями, партії, суспільні надбання, рухи, фронти;

- суб'єкти безпосереднього керівництва та виконання політичної діяльності;
- великі суспільні групи (нації, народи, верстви, демографічні групи та ін.).

Таким чином, політику можна визначити як особливий вид людської діяльності, що покликана здійснювати довготривалі поточні інтереси різних соціальних груп за допомогою планування, втілення в життя, контролю за процесом і результатом відповідної практичної діяльності.

Світ політичного визначається як особлива форма життєдіяльності людей, пов'язаної з відповідними відносинами, державою і державним устроєм, тими інститутами, принципами та нормами, які покликані гарантувати життєдіяльність тієї чи іншої спільноти людей, реалізовувати їхню загальну волю, волю публіки, тому така політична діяльність є публічною.

Отже, *публічна політична діяльність* - це сукупність дій як окремих індивідів, так і великих суспільних груп (класів, націй, партій, суспільних організацій), спрямованих на реалізацію власних політичних інтересів, насамперед боротьби, завоювання, використання та утримання влади. В усій множині проявів публічної політичної діяльності варто розрізняти громадянську участь та політичне функціонування. Останнє, у свою чергу, має бути поділено на політичне представництво та публічне адміністрування (як у західних демократичних країнах).

Звернемо увагу на те, що співвідношення державної та публічної влади в демократичних суспільствах дає підстави вважати, що державна влада поступається частиною своїх повноважень на користь органам самоуправління, і в такому разі є сенс вести мову про "публічну владу". Остання створює умови для чіткої реалізації потреб публічної політичної діяльності. Різниця ж у показниках між демократичними та посткомуністичними державами особливо відчутна для професійних і неурядових громадських організацій, а також судових органів та місцевих адміністрацій. Та й політичні партії не мають значних важелів впливу на формування й реалізацію публічної політики.

Таким чином, очевидно, що формування та реалізація публічної політичної діяльності належить до компетенції вищої виконавчої та певної мірою законодавчої влади. Вони виступають ініціаторами розробки та впровадження нової публічної політики, залучають і розподіляють необхідні ресурси, координують та оцінюють успішність політичної діяльності. Проте найвищу її оцінку дає народ, виявляючи свою довіру до влади.

Політична діяльність, застосування влади мають бути не лише засобом панування, пригноблення й підпорядкування одних соціальних груп іншим, а й не меншою мірою - чинником установа, збереження та підпорядкування групових інтересів, розв'язання суперечностей, забезпечення суспільної стабільності й поступу. Адже в змаганнях за першість, переважання окремих групових інтересів здійснюється необхідна за існуючих умов їх субординація, досягається їх динамічна рівновага. Тому й публічна політична діяльність може бути засобом здобуття свободи людської самореалізації, розширення її меж, послаблення залежності від обставин, якими є існування інших людей. Однак досить легко і часто вона перетворюється на свавілля, довільне творення артефактів.

У демократичному суспільстві політика здійснюється людьми для людей, вона є справою публічною, а не лише обраних. Тому активна участь особистості в політичному житті має вагоме значення.

Політична діяльність індивідів може здійснюватись як політична участь (участь громадян у політичному житті суспільства) і як політичне функціонування.

Розмежування основних форм участі особи в політичному процесі, різні варіанти її типології є важливими для конкретного аналізу особливостей практики політичної соціалізації в певній країні (зокрема в Україні), розуміння актуалізації внутрішньоособистісного рівня процесу входження людини в політику. Завдяки політичній соціалізації людей політика стає публічною.

Активне залучення особистості до політичного процесу потребує певних передумов: матеріальних, соціально-культурних та політико-правових. Крім того, політичну участь особи, форму цієї участі зумовлюють політична система, соціальне середовище, по-

літичні й неполітичні чинники процесу політичної соціалізації. Однак обмежуватися цим не можна. Оскільки людина - істота біосоціальна і, відповідно, в структурі особистості вирізняють соціальний і природний компоненти, то на діяльність конкретної особи в політиці, її політичну поведінку загалом впливають світогляд, політична свідомість і політична культура особистості, її власні цілі, цінності, стереотипи поведінки, настанови, мотиви, інтереси й потреби. Все це формується в суспільстві для всіх (публіки).

З'ясовуючи сутність публічної політичної діяльності як суспільного феномена, слід виходити передусім з ролі людини, особистості, з її інтересів та потреб, що й виступають першоосновою, першоджерелом, детермінантою політичного життя в суспільстві. Людина є соціальною істотою, політика реалізується в суспільстві, тому вона має публічний характер, коли воно є справді демократичним.

Політичне життя проявляється як велика різноманітність типів та форм політичної публічної діяльності. В Україні поки що поняття публічної політичної діяльності не є усталеним, тому існує дискусійність.

Публічна політична діяльність включає в себе цілу низку затребуваних дій, а саме: формулювання й обґрунтування цілей політики, вибір засобів їх досягнення, процес використання вибраних засобів і результатів публічної діяльності в широкому розумінні (державна політична діяльність та діяльність громадських організацій - публічна політична діяльність).

Основними формами публічної політичної взаємодії є: гегемонія, плюралізм, блок, конфронтація, консенсус, союз, компроміс, політичний екстремізм, конфлікт. Всі вони мають публічний характер.

Публічну політичну діяльність можна класифікувати так:

- як стихійну та організовану;
- як усвідомлену та спонтанну;
- як цілеспрямовану та хаотичну;
- як просту і складну;
- як тривалу та одномоментну;

- як традиційну та інноваційну;
- як законну та незаконну;
- як активну та пасивну та ін.

Отже, слід наголосити на тому, що всі форми публічної політичної діяльності мають публічний характер, соціально обумовлюють публічну політичну активність людей, інтереси, потреби, цінності, оцінки. Публічна політична діяльність - це сфера взаємовідносин різних соціальних груп та індивідів з приводу використання інститутів публічної влади для реалізації своїх суспільно значущих інтересів і потреб.

До конкретних проявів публічної політичної діяльності в площині боротьби за владу належать вибори, міжпартійні змагання, різні форми захоплення влади, її узурпація, державний переворот, громадянська війна, путч. Вплив на владу справляється через діяльність опозиції, взаємодію органів влади між собою, лобювання, крепатократію, громадянську непокору, терор. Застосування влади відбувається шляхом ухвалення рішень, публічного адміністрування (управління), розв'язання конфліктів. Поширеною формою публічної політичної діяльності є мітинг - збори прибічників певного рішення, ідеї з метою заборонити або дозволити публічні дії. Як форми публічної політичної діяльності варто виділити також демонстрацію та маніфестацію.

Публічна політична діяльність впливає на всі сфери життєдіяльності людей.

Форми публічної політичної діяльності визначають за такими ознаками:

- напрямом здійснення - державна, партійна, громадсько-політична, комунікаційно-інформаційна;
- суб'єктами політики - класова, національна, соціально-групова, міжнародна, індивідуальна;
- специфікою сфер впливу - теоретична, практична;
- політичним простором - зовнішньополітична, внутрішньополітична;
- специфікою сфер - військова, культурна, освітянська і т.ін.

Публічна політична діяльність характеризується свідомими діями, цілеспрямованістю, задоволенням політичних інтересів та виступає однією з найважливіших умов існування суспільства.

Взагалі публічна політична діяльність є багатоаспектною, вона зорієнтована на здобуття (захоплення), зміцнення, утримання, вдосконалення та здійснення політичної влади в усіх сферах суспільного буття.

Теоретична публічна політична діяльність пов'язана з формуванням політичних знань, політичної свідомості громадян у суспільстві тощо. Вона базується на таких теоретичних засадах, як творчість, політичне планування, проектування, аналіз політики та ін.

Практична публічна політична діяльність - це конкретне управління та керівництво, добір і розстановка кадрів, розробка та прийняття рішень, організація діяльності органів державної влади, їх взаємодія з політичними партіями, суспільними організаціями та громадянами країни, які включаються в політичний процес.

Публічна політична діяльність здійснюється на двох рівнях. Перший (нижчий) рівень - це *політична участь*. Основними формами цього рівня є: вибори, мітинги, маніфестації, збори, страйки тощо.

Другий рівень (вищий) - це *професійна публічна політична діяльність* у законодавчих, виконавчих та судових органах, у політичних партіях, рухах, громадських об'єднаннях тощо.

У суспільному житті поширеними є такі форми публічної політичної взаємодії суб'єктів, як: гегемонія, плюралізм, блок, конфронтація, консенсус, союз, компроміс, політичний екстремізм, конфлікт, війна.

Чи можна ототожнювати публічну політичну діяльність з публічною політичною участю? *Публічна політична участь* - це залучення членів певної соціально-політичної спільноти до політико-владних відносин, вплив громадян на перебіг чинних у суспільстві політико-владних відносин, суспільно-політичних процесів; формування владних структур та ін.

Публічну політичну участь можна класифікувати за владними характеристиками; вона буває активною - пасивною; індивідуальною - колективною; добровільною - примусовою; традиційною - новаторською; легітимною - нелегітимною.

Залежно від цього розрізняють публічну політичну діяльність : у виборах; у прийнятті рішень; в управлінні та самоврядуванні; у виборі політичних лідерів і контролі їхньої діяльності; в ухваленні, реалізації та охороні законів; у виборчих політичних кампаніях, мітингах, зібраннях; у засвоєнні та передачі політичної інформації; у страйках; у масових кампаніях громадянської непокори, визвольних війнах і революціях; у діяльності політичних партій і громадсько-політичних об'єднань та ін.

За масштабами публічну політичну участь поділяють на місцеву, субрегіональну, регіональну та загальнодержавну.

На ступінь публічної політичної участі впливають: політичний режим; соціокультурне та географічне середовище; рівень освіти та міра доступності інформації; рівень інституціалізації суспільства; матеріальні можливості суб'єктів політичної участі та ін.

У XIX та XX ст. в Європі були поширені такі форми публічної політичної діяльності, як ліберально-демократичні рухи, боротьба за визначення та дотримання прав і громадянських свобод, революційна активність, підпільна робота, участь у різноманітних організаціях, національно-визвольна боротьба. Починаючи з другої половини XX ст. дістає поширення така форма політичної діяльності, як громадянська залученість (участь у неурядових організаціях для розв'язання проблем).

Таким чином, *публічна політична діяльність* - це специфічна форма активного ставлення людей до свого суспільного середовища, яка має на меті його цілеспрямоване регулювання та перетворення за допомогою фактора влади. Це комплекс дій як окремих осіб, так і великих груп людей, цілих народів, спрямований на здобуття та здійснення влади або впливу на неї, наприклад: дебати в парламенті, переговорний процес, вибори, референдум, мітинг, пікетування, державний переворот та ін.

Мета і сутність публічної політичної діяльності полягають у змінах, які можуть бути спрямовані в майбутнє або в минуле. Відповідно до змін публічна політична діяльність може бути:

- інноваційною (орієнтована на впровадження нових інститутів та оновлення політичних курсів);
- стабілізуючою (збереження існуючого, бачення нового та недопущення руїни);
- консервуючою (без жодних змін);
- реставраційною (відновлення віджилого - старих інститутів та форм суспільного життя).

Українська влада повинна вчитися публічної політичної діяльності, щоб вступити до ЄС цивілізованим шляхом. Вона має жити й діяти за новими законами, щоб змінити спосіб життя, утвердити нові якісні критерії європейського рівня. Своє ставлення до політики повинне змінити молоде покоління, яке розчароване в сучасній владі. Молодь турбує відсутність порядку та моралі як у політичній діяльності, так і в суспільстві. Викликає подив те, що наших державних лідерів оточують люди з негативною репутацією. Ось якою з цього приводу є думки першого президента незалежної України Леоніда Кравчука: “На моє глибоке переконання, наша влада, наші лідери не розуміють, що не можна, якщо ти, скажімо, Президент, прем’єр або Голова Верховної Ради, щоб біля тебе знаходилися люди, які в суспільстві мають надто негативну репутацію. Не можна! Адже це означає одне: з ким поведешся, від того й наберешся”. Настав час для України жити, а не лише захоплюватися боротьбою за урядові крісла, за повноваження. У державних структурах працюють люди, переважна більшість яких не вміє управляти. Вони не пройшли серйозної школи політичної діяльності від нижчих ешелонів влади до вищих, яка є обов’язковою для всіх високопосадових осіб.

У сучасному українському лексиконі з’являються нові суспільно-політичні поняття: “малий українець”, “пересічні українці”. Це нові витвори, властиві сьогоденню, але було б краще, якби більше “великих сучасних українців” (яких 1,9%) ототожнювали з мораллю, духовністю, совістю, професійністю. І то, на нашу думку, поділ людей у суспільстві на еліту та пересічних громадян є

неетичним, він не властивий західним, демократичним суспільствам, де існує лише поділ на страти.

Навряд чи можна назвати демократичними підходи до політичної діяльності, коли Секретаріат Президента фактично відмовився від спільної роботи з Кабінетом Міністрів. Така політична діяльність в урядових інституціях не сприяє захисту національних інтересів і не є прикладом демократичної публічної діяльності, яка має слугувати народові.

В Україні існує проблема якості політикуму, що пов'язано із сучасною “номенклатурною” політико-владною елітою, або “квазіелітою”. Наприклад, у Чехії в процесі люстрації було прийнято новий закон стосовно політиків минулого - закон про люстрацію. Згідно із цим законом заангажовані в колишньому комуністичному режимі люди не могли займати державні посади, проте їм не заборонялося брати участь у виборах.

Якщо характеризувати сучасну політичну діяльність в контексті люстрації, то, на наш погляд, дещо професійніше її можна було використати відразу після помаранчевих подій, адже високі посади урядовці часто займають не за професійною ознакою, а за партійною належністю.

Щоб відповідати реаліям XXI ст., потрібно шукати талановитих молодих політиків і давати їм можливість увійти в політику та сформувати нову політичну еліту. Тоді буде можливість створити конкурентні основи вибору політичної діяльності, передусім відокремити бізнес від політики, як в інших європейських країнах.

Отже, публічна політична діяльність - невід'ємна складова загальної людської діяльності. Специфічна сутність публічної політичної діяльності полягає в сукупності дій окремих індивідів і великих соціальних груп (класів, партій, суспільних організацій тощо), спрямованих на реалізацію їх політичних інтересів, насамперед владних.

Ефективність публічної політичної діяльності - це фактична результативність діяльності основних владних структур, політичних лідерів, громадських організацій політично активної частини громадян, що визначається ступенем виконання ними най-

важливіших функцій державного управління, громадського самоврядування відповідно до вимог та потреб народу, здатністю зберегти ефективність системи управління, сприяти економічному зростанню та технологічному прогресу суспільства.

Застосовуються й інші критерії результативності публічної політичної діяльності, а саме: задоволення потреб національного розвитку, культурних потреб, міжнародне визнання країни тощо.

Тому важливою формою теоретичної публічної політичної діяльності є політичне прогнозування, передбачення, стратегічне публічне політичне планування. Саме ця форма публічної політичної діяльності вимагає дотримання специфічних умов: високої загальнонаукової і особливо професійної політологічної й філософської підготовки суб'єктів політики; достовірної, широкої та своєчасної інформації; всебічного знання співвідношення політичних сил (союзники, прихильники, супротивники), відповідальності перед власним народом та світом за Українську державу.

1.3. Прояви політичного нігілізму та недовіри громадян у процесі реалізації публічної політичної діяльності

Нігілізм взагалі у перекладі з латини означає “заперечення”, виражає негативне ставлення суб'єкта (групи, класу) до певних цінностей, норм, поглядів, ідеалів, окремих (а часом і всіх) сторін людського буття. Це - одна з форм світовідчуження і соціальної поведінки. Нігілізм як напрям “суспільної думки зародився давно, але найбільше поширення набув у минулому столітті, переважно в Західній Європі та в Росії. Наукове осмислення проблеми політичного нігілізму отримали в працях філософів ліво-радикального напрямку: Якобі, Прудона, Ніцше, Штирнера, Хайдеггера, Бакуніна, Кропоткіна та ін. Нігілізм багатолікий, він може бути етичним, правовим, політичним, ідеологічним, релігійним та іншим залежно від того, які цінності заперечуються, про яку сферу знань і соціальної практики йдеться - культуру, науку, мистецтво, етику, політику, економіку. Між різновидами цієї течії існує багато відтінків, нюансів, взаємопереходів, кожний з яких має свою історію.

Спинимось коротко на політичному нігілізмі.

Політичний нігілізм - різновид соціального нігілізму як родового поняття. Він проявляється в загальному негативному, неухважному ставленні до політики, політичних лідерів, а з огляду на причини - в політично-соціалізованому неуцтві, неприйманні політичної інформації від політичних діячів. Яскравим прикладом політичного нігілізму може бути низька явка електорату на вибори, неучасть основної маси населення у політичних заходах, в громадській роботі політичного плану, одне слово, у різного типу публічній політичній діяльності.

Подібні антиполітичні установки і стереотипи - елемент, межа, властивість суспільної свідомості і національної психології, відмітна особливість культури, традицій, способу життя, коли йдеться про незатребуваність політики суспільством.

Розгорнута характеристика соціального нігілізму, що дістала поширення на початку ХХ ст. в певних верствах російського суспільства, була дана в знаменитій збірці “Віхи”, що вийшла в 1909 р. та одержала згодом широкий суспільний резонанс. Один з його авторів, а саме С.Л.Франк, зазначав, що російський інтелегент не знає абсолютних ніяких цінностей, ніяких критеріїв, не має ніякого орієнтування в житті, крім морального розмежування людей, вчинків, станів на хороші і погані, добрі і злі. Моралізм цей є лише віддзеркаленням нігілізму інтелігенції. Під нігілізмом тут слід розуміти заперечення або невизнання абсолютних (об’єктивних) цінностей.

Загальною межею всіх форм нігілізму є заперечення, але не всяке заперечення є нігілізмом. Заперечення ширше, воно органічно властиве людській свідомості, діалектичному мисленню. Тому далеко не всіх, хто що-небудь заперечує в політиці, можна вважати нігілістами. У противному разі сам термін “нігілізм” втрачає своє значення і розчиняється в занадто великому за обсягом понятті - “заперечення”, (“несприйняття”).

Отже, нігілістичне заперечення і діалектичне заперечення - різні поняття. В історичному плані не можна, наприклад, беззастережно негативно, з позицій голого заперечення, оцінювати різні

політичні процеси, визвольні рухи, їх ідеологів і учасників, оскільки це об'єктивні закономірні процеси, тим більше, якщо йдеться про еволюційний розвиток суспільства.

У такому контексті термін “нігілізм” можна розглядати як позитивне явище. Взагалі, боротьба проти антинародних, тоталітарних режимів, свавілля правителів, диктаторів, нехтування свободою, демократією, правами людини тощо не є власне нігілізмом. Самовладдя тиранів у всі часи засуджувалося. Ще Ж.-Ж. Руссо помітив: “Деспот не може скаржитися на насильство, що скидає його”. Це означає, що не всяка революція є злом, а не всякі суспільні зміни - добром.

Таким чином, коли нігілізм стає природним (об'єктивним) запереченням старого, консервативного, реакційного, він перестав бути нігілізмом. Наприклад, заперечення багатьох драматичних і навіть трагічних сторінок з нашого недавнього минулого, передусім у державній і політико-правовій сфері життя суспільства, справедливе і виправдане, оскільки є неминучим процесом оновлення.

Проте в цілому нігілізм, у традиційному розумінні сприймається здебільшого як явище деструктивне, соціально та політично шкідливе, особливо в наш час. Нерідко нігілізм набуває руйнівних форм. У крайніх своїх проявах він поєднується з різними анархічними, ліво- і праворадикальними устремліннями, максималізмом, більшовизмом і необільшовизмом, політичним екстремізмом. Нігілізм - стереотип мислення будь-якого радикаліста, навіть якщо він цього не усвідомлює.

Характерною ознакою нігілізму є не об'єкт заперечення, який може бути лише визначником його конкретного вигляду, а *ступінь, тобто інтенсивність, категоричність і безкомпромісність* цього заперечення з переважанням суб'єктивного, найчастіше індивідуального початку. Тут виражається гіпертрофований, явно перебільшений сумнів у відомих цінностях і принципах. При цьому, як правило, обираються якнайгірші способи дії, що межують з антигромадською поведінкою, порушенням моральних і правових норм у суспільстві.

Політичний нігілізм особливо поширився в Україні в трансформаційний період, коли не всі політичні дії, рішення реалізуються та сприймаються публікою. Він виник на хвилі загального негативізму, що охопив всю Україну, коли багато що (якщо не все) переоцінювалося, переосмислювалося, засуджувалося і відкидалося. З одного боку, була очевидна очисна функція нігілізму, а з другого - його побічні наслідки, пов'язані з ним втрати, оскільки суцільний потік негативу змітав на своєму шляху і все позитивне. Усе відкидалося: і як погане, так і хороше. Наприклад, розвінчувалися герої війни і праці, їхні подвиги, самопожертвування. Були забуті поняття “любов до рідного попелища, любов до батьківських трун” тощо.

Зацикленість на викриванні, принизливій критиці часом межує з втратою відчуття національно-державної гідності, формує у людей і всього суспільства комплекс неповноцінності, синдром вини за минуле, за “історичний гріх”, за “помаранчеві” ідеали народу і т. ін.

Зречення від всього, що було “до того”, від старих фетишів об'єктивно підживлює нігілістичні руйнівні тенденції, які не врівноважуються творчою політичною діяльністю.

Сьогодні політичний нігілізм виражається в найрізноманітніших іпостасях: неприйнятті певними верствами суспільства курсу на суспільно-політичні реформи, нового устрою життя і нових (“ринкових”) цінностей, незадоволеності змінами, соціально-політичних протестах проти не завжди ефективних методів здійснюваних перетворень; незгоді з тими чи іншими політичними рішеннями і акціями, неприязні або навіть ворожому ставленні до державних інститутів і структур влади, їх лідерів; запереченні не властивих менталітету українців західних зразків поведінки, етичних орієнтирів; протидії офіційними гаслам і установкам; “лівому” і “правому” екстремізмі, націоналізмі, взаємному пошуку “ворогів”.

Серед значної частини українського суспільства переважає негативне ставлення до публічної політичної діяльності, до того, що відбувається у Верховній Раді, до багатьох фактів і явищ дійсності. Інакомислення в політиці не переслідуються, але воно існує. Підрива-

ються духовні і моральні засади суспільства, замість них утверджуються меркантилізм, культ грошей, наживи; ідеальне витісняється матеріальним. Відповідно змінилися критерії престижу особи, її соціальної ролі, визнання. Громадська думка стала менш чутливою, до порушень етичних норм у політиці та суспільстві в цілому.

У багатьох громадян зберігається стійка ностальгія за минулим, в їхній свідомості ще живе образ СРСР. Сам процес політичних змін, ідеологічної переорієнтації мільйонів людей, включаючи “вождів”, важкий і хворобливий, він передбачає злам всієї системи старих поглядів і відносин, відмову від укорінених звичок і традицій та перехід до публічної політичної діяльності європейського типу.

Нігілізм “зверху” виявляється у форсуванні соціально-політичних перетворень, лівацькому намаганні добитися всього і відразу, популізмі, кон’юктурі, соціально-політичній демагогії, суцільній приватизації, закликах щонайшвидше покінчити зі спадщиною минулого, колективістською ідеологією і психологією.

У наші дні відбулися помітні зрушення до вирішення політико-державних проблем силовими методами. Даються взнаки зловживання нової пострадянської номенклатури, бюрократії. Як бачимо, спектр соціально-політичного нігілізму вельми строкатий і багатий. Так чи інакше він охопив усі верстви суспільства.

Цьому сприяє глибока системна політична криза, що охопила Україну на даному етапі, яка проявляється в економічній, фінансовій, політичній, духовній, моральній, правовій сферах суспільства. Ситуація змінилася. Нині на поверхні виявилось багато негативного, проти чого раніше боролися. Тепер уже від реформаторів, помаранчевих революціонерів, що завели країну в безвихідь, вимагають покаяння, звинувачуючи їх у тому, що стару систему поруйнували, а нову, більш справедливу, не створили, а лише дискредитували реформи. Це і є показником прояву політичного нігілізму громадян України щодо політиків та публічної політичної діяльності.

1.4. Бюрократизм у системі суспільно-політичної та управлінської діяльності

У широкому розумінні поняття “бюрократія”, “бюрократ” мають негативне забарвлення і використовуються для позначення неефективної роботи установ, паперової тяганини, безвідповідальності чиновників, зосереджених на формальних правилах, застарілих нормах, що перешкоджають продуктивному вирішенню нагальних соціально-політичних проблем.

Бюрократія (від *фр. burean*) - зелене сукно, яким покривали столи посадових осіб державних канцелярій, або бюро - канцелярія та *kratos* - сила влади, панування. Коли поняття “влада”, “панування” наповнюються не властивим їм змістом, то, вочевидь, важливо звернути увагу на сутність цих понять. Поняття “бюрократизм” означає систему управління в державі та її організаціях, якій притаманні формалізм, казенщина, що стоїть над інтересами народу. Водночас політико-владна еліта забезпечує свої корпоративні інтереси поза здоровим людським глуздом, тобто виникає причина для конфліктів між гілками влади і народом у системі реалізації соціально-політичних рішень та публічної політичної діяльності.

Загальна суть поняття “бюрократизм” полягає в невідповідності деякої частини посадових осіб виконавчих органів потребам щодо виконання завдань цих органів, оскільки вони стоять поза основним законом кожної держави - конституцією. Таким чином, інституція, підпорядкована організації суспільних ніш, перетворюється на орган, що підпорядковує тих, чію волю він має виконувати. На цей час це чітко прослідковується на прикладі “незалежної України”. Саме тут криється основний конфлікт “влади і народу”, який слід врегулювати, щоб не відбулося непередбачуваного, що може призвести до кровопролиття в суспільстві в результаті незаконної реалізації публічної політичної діяльності.

Свого часу Аристотель писав, що якщо б ми усвідомлювали на серйозному рівні та підпорядковували своєму усвідомленню суть понять, якими керуємося у своїх вчинках, то не потрібні були б силові структури в суспільстві. Виховні та контролюючі функції

виконували б сім'я, школа, ВНЗ, громадські та політичні організації, а інші державні інститути здійснювали б здебільшого контрольно-регулюючі функції щодо реалізації соціально-політичних рішень.

Загальне визнання отримала теорія бюрократії Макса Вебера - так званий "ідеальний тип", або "організація управління чиновниками".

З точки зору раціонального мислення бюрократична діяльність характеризується такими рисами, як:

- службова ієрархія та її дотримання;
- відрегульований та спеціалізований поділ влади;
- установа система правил, директив, що чітко регламентує права та обов'язки працівників;
- чітко визначена система та методи під час виконання завдань тощо.

Термін "бюрократизм" використовується, як правило, для характеристики відповідних засобів управлінської діяльності. У загальному розумінні зміст цих понять полягає у відриві виконавчих органів певної організації від самої організації, перетворенні органу, що має підпорядковуватись, в орган, який підпорядковує тих, чію волю він має виконувати. Бюрократія є апаратом панування, інструментом влади, який містить, однак, внутрішнє протиріччя - залишаючись апаратом, тобто слугою, він стає над тими, хто його утримує за свій кошт, тобто перебирає владу над владою.

Інші джерела визначають бюрократію як найефективнішу форму організації, винайдену людьми, оскільки вона реально дає змогу наблизитися до раціонального управління шляхом використання найкращих здібностей людей, які мають спільні цілі.

У демократичному суспільстві основними функціями бюрократичної системи є:

- по-перше, забезпечення функціонування політичної системи, політичних та суспільних соціальних інститутів;
- по-друге, сприяння захисту інтересів народу, виробленню відповідних демократичних концепцій і механізмів їх практичної реалізації;
- по-третє, здійснення контрольних функцій за діяльністю окремих елементів цієї системи з метою запобігання їх імовірно-

му відходу від демократичних принципів політичного і суспільного управління, закритості і недоступності для будь-якого громадянина суспільства;

- по-четверте, керівництво діяльністю спеціальних інститутів з вивчення політичних процесів, що відбуваються в суспільстві, узагальнення досвіду і вироблення рекомендацій щодо поглиблення демократизації політичного життя в суспільстві.

Бюрократія - важлива структура соціально неоднорідного суспільства, неминучий атрибут державних, особливо виконавчих органів. Бюрократія обслуговує інтереси, насамперед, соціально-політичних сил, що є панівними в суспільстві, створює умови для утвердження таких політичних відносин, які б сприяли зміцненню базових відносин. Проте бюрократичний чиновницький апарат є не тільки породженням об'єктивних обставин, домінуючих в економіці сил, а й здатний, докладаючи конкретних зусиль, сприяти докорінним перетворенням у суспільстві з метою формування нових панівних в економіці і політиці сил. Ознаки бюрократизму (формалізація, ієрархічність, регламентація) властиві будь-якій системі соціально-політичного управління.

За М.Вебером, процес розширення соціальної ролі держави і пов'язаний з ним розвиток бюрократії породили неоднозначні оцінки і різні теорії бюрократії. Ще А.Сен-Сімон у XVIII ст. першим звернув увагу на роль організації у розвитку суспільства, вважаючи, що в майбутньому влада не повинна успадковуватись, а має зосереджуватись у людей, які мають спеціальні знання та вміло їх реалізують у суспільних інтересах.

Зокрема, згідно з раціональною теорією бюрократії М.Вебера розрізняються два її типи: традиційна "патримоніальна" і сучасна "раціональна". Переважною сферою впливу патримоніальної бюрократії є царина державного управління, а її метою - збереження традиційних структур суспільно-політичного життя. Вона обмежена традиційними цінностями і має ознаки ірраціональності. На противагу цьому основою раціональної бюрократії, яка формується в Новий час, була сфера приватно-господарчої діяльності, передусім внутрішньогосподарська діяльність великих промисло-

вих підприємств; її метою було забезпечення суто формальної ефективності виробництва, тому, виходячи з міркувань доцільності, вона не була обтяжена ніякими традиційними цінностями.

Раціональна бюрократична організація характеризується:

- ефективністю, яка досягається завдяки чіткому розподілу обов'язків між членами організації, що дає можливість використовувати висококваліфікованих спеціалістів на керівних посадах;

- суворою ієрархічністю влади, що дає змогу вищим посадовим особам здійснювати контроль за виконанням завдань підлеглими;

- формально встановленою і чітко фіксованою системою правил, які забезпечують одноманітність управлінської діяльності і застосування загальних інструкцій до окремих випадків в найкоротший термін;

- безособовістю адміністративної діяльності та емоційною нейтральністю стосунків, що виникають між функціонерами організації, де кожен має виступати не як індивід, а як носій соціальної влади, уособлення певної посади.

Обидва типи бюрократії справляють взаємний вплив, проникають у суміжні сфери. Так, відбувається часткова раціоналізація державної бюрократії, що підвищує ефективність державного управління. Разом з тим і приватно-господарська бюрократія зазнає часткової ірраціоналізації під впливом традиційної. Тією чи іншою мірою в ній проявляються дисфункції, найбільш поширеними з яких є перенесення функціонерами акценту з цілей організації на її засоби, внаслідок чого останні (ієрархізація влади, суворі дисципліна, неухильне дотримання інструкцій та правил) перетворюються на самоціль або відбувається підміна головних цілей побічними та ін.

Отже, в розумінні М.Вебера поняття бюрократії є близьким до поняття управління взагалі, але не поганого управління, як нині в Україні. Втім, навіть у такому широкому розумінні поняття бюрократія та управління не збігаються: по-перше, в частині, де в будь-якому управлінні присутні елементи самоуправління; по-друге, в частині, де бюрократизм обмежується політичним лідерством.

Негативні риси бюрократії посилюються, якщо розширюється втручання держави у соціально-економічне та політичне жит-

тя, передусім у розподіл і перерозподіл суспільного продукту, і, відповідно, звужується поле діяльності саме для раціональної бюрократії. Цей процес відбувається у двох формах - посиленні державного регулювання ринкової економіки та одержавленні соціалістичного типу. М.Вебер попереджав про небезпеку універсальної бюрократизації, яку криє в собі як державний капіталізм, так і особливо державний соціалізм.

Специфіка бюрократичної власності полягає в тому, що об'єктом привласнення тут є не речі або люди як такі, а численні зв'язки між речами та людьми, абсолютно необхідні для нормального життя. Бюрократичною власністю є функція розпорядження натуральними продуктами, монопольного розподілу їх між людьми.

Державний соціалізм призвів до формування нового типу бюрократії - тоталітарної, передумовою появи якої став процес загального одержавлення: виробництва, розподілу, обміну, робочої сили, ідеології і культури. Гігантське розширення державних функцій зумовило надмірне зростання державного апарату. При цьому виявились нові риси, притаманні саме цьому типу бюрократії: її каральний характер; всюдисущість; її метою стає влада заради влади: формується особливий державний стан - номенклатура. Яскравим прикладом цього є сучасне українське суспільство. Державний соціалізм, безумовно, можна назвати бюрократизмом як суспільно-політичним устроєм. Його риси:

- панування відносин особистої залежності в соціальних відносинах у бюрократизованій формі (ієрархія начальників - підлеглих від самого низу до самого верху);

- виникнення "бюрократичного ринку", тобто торгівлі не лише товарами та послугами, а й бюрократичною власністю - становищем у суспільстві, владою над підлеглими, законами та правом їх порушувати, кваліфікаційними дипломами тощо;

- політичне панування бюрократії як особливої соціальної верстви (партократія або номенклатура).

Бюрократія має чітко визначену ієрархію влади, писані правила, що регулюють поведінку службовців, а також розмежування діяльності службовця в рамках організації та його життя поза нею. А якщо бюрократія стає активним суб'єктом владних відно-

син, відбувається її надмірна політизація, перетворення на “монстра”, внаслідок чого апарат управління працює на себе і задовольняє передусім власні інтереси.

Найбільшу загрозу для суспільства становлять чиновники, які відійшли від раціональної бюрократії на етапах розподілу суспільного продукту, де є можливість привласнити якомога більше суспільних благ. Незароблені прибутки чиновника мають паразитичний характер і дискредитують феномен бюрократії як ефективного політико-управлінського чинника.

Державна бюрократія з’явилася в XVI ст. і на початок XXI ст. досягла розквіту. Сучасна цивілізація передбачає у правовій державі поділ влад на законодавчу, виконавчу та судову гілки. Виконавча влада здійснює основні політичні рішення, що їх приймає законодавча. Уряд керує життєдіяльністю держави, а адміністрація реалізує це керівництво в політичній практиці. Члени суспільства, які примикають до численних адміністрацій, об’єднуються у своєрідні стани.

Станова та бюрократична згуртованість характеризується такими рисами:

- завищеною соціальною оцінкою чину, захищеного адміністративними та кримінальними нормами;
- побудовою рангової ієрархії на принципах призначуваності (на противагу принципу виборності);
- довічним статусом чину, служби;
- регулярними грошовими винагородами відповідно до рангу;
- кар’єрним принципом переміщення в ранговій ієрархії.

Володіння технікою управління посилює владне становище бюрократії. У системі управління виокремлюють два головних аспекти. По-перше, це спеціальні знання, що їх професійні державні службовці здобувають у процесі підготовки у відповідних галузях адміністративно-державного управління; по-друге, знання ними правил бюрократичного процесу в самих відомствах.

Бюрократія використовує витончені способи, намагаючись монополізувати систему управління, у тому числі шляхом засекречування інформації. Вона прагне поширити свій вплив далеко за межі особистої юрисдикції.

Для того щоб бюрократія відповідала високим вимогам ідеальної моделі, слід дотримуватися веберівських уявлень про професіональних державних службовців як про висококваліфікованих спеціалістів, вишколених підготовкою, з беззаперечною ставною честю. Без цього, на думку М.Вебера, з “ідеальної бюрократичної моделі” виникла б реальна небезпека жахливої корупції та низького міщанства, що поставило б під загрозу управлінську ефективність державного апарату.

Природно, що веберівська модель бюрократії еволюційно змінюється.

М.Вебер, незважаючи на високу оцінку ефективності бюрократії, прогнозував негативні наслідки зростання і розгалуження бюрократичних структур. Зокрема, він звернув увагу на те, що бюрократизація суспільного життя може призвести до уніфікації культури, дегуманізації суспільних відносин. М.Вебер вважав, що людина в бюрократизованому суспільстві перетворюється на позбавлену індивідуальності дрібну деталь загального механізму безвідповідальної політико-управлінської діяльності.

Сучасність підтвердила веберівські прогнози щодо зростання бюрократії в усіх суспільно-політичних сферах. Аналізуючи недоліки бюрократії, Н.Смелзер констатує неминучість її існування. Він пише: “Чи стане зростання бюрократії нестерпним тягарем для суспільства? Чи стане суспільне життя настільки складним, що виникне потреба знищити бюрократію, а не вдосконалювати її на ґрунті створення нових бюрократій? На всі ці запитання існує одна відповідь: бюрократії поки що не видно”. На прикладі діяльності політичних партій німецький вчений Р.Міхельс у роботі “Соціологія політичної партії в умовах демократії” розкриває суть процесу бюрократизації партійних структур, що є яскравим свідченням конфліктності в суспільстві, неефективності публічної політичної діяльності.

Р.Робертс, американський дослідник, у книзі “Етика Білого дому: історія заборон та зловживання службовим становищем” (1988 р.) хронологічно проаналізував цю проблему впродовж сторіччя і дійшов висновку, що зі зміною певних історичних періодів управління в США проявлявся бюрократизм, який “паразитивав” різною мірою: більш чи менш інтенсивно.

Аналіз суспільного розвитку в Україні з 1991 р. по цей час (2009 р.) показує, що політико-владна еліта стала “паразитувати” стосовно до народу з перших днів трансформаційних перетворень у суспільстві, коли кризовість проявлялася в усіх сферах життєдіяльності суспільства. В такий час (перехідний період) ще не повністю сформовані стратегічні напрями розвитку суспільства, тому політико-владна еліта відверто проявляє схильність до різного типу свавілля, формалізму, підпорядковує правила і завдання діяльності переважно цілям самозбереження та захисту корпоративних інтересів. Так було в усіх суспільствах, які переживали перехідний період від одного циклу розвитку до іншого, така сама ситуація спостерігається в політико-управлінських сферах сучасного українського суспільства.

Найбільше конфліктів зосереджено в економічній сфері. Причини конфліктів тут криються в самій суті управлінської культури еліти, коли відбувається розподіл та споживання суспільного продукту, а управлінська еліта привласнює собі якомога більше суспільних благ, у створенні яких безпосередньої участі вона не бере. Проте бюрократія намагається всіма засобами довести громадськості свою надзвичайно важливу роль у суспільстві, свою безкорисливість та професійну чесність. Все це можна продемонструвати на прикладі діяльності олігархів та представників середнього бізнесу в сучасній Україні, де понад 50% економіки перебуває “в тіні”. За словами самого Президента України В.А.Ющенка, - це важлива причина конфліктів влади і народу та в системі реалізації політичних рішень і всієї публічної політичної діяльності.

Об’єднання авторитаризму з бюрократизмом породжує особливе бездуховне середовище, головною метою якого стає прагнення наживи, заробити побільше грошей, для якого характерні рабська покора, догматизм мислення, консерватизм, соціальна апатія, зниження довіри до політико-владної еліти в суспільстві.

У сучасному кризовому українському суспільстві політико-владна еліта настільки безвідповідальна перед простими людьми, що не може вжити правових заходів щодо тих, хто порушує норми права, культури, моралі, професійної етики, оскільки й сама спричинює такі порушення. Така атмосфера неконтрольованості та

безвідповідальності й призвела до цілої низки протиріч, що трансформуються в систему конфліктів влади та народу на політичному, економічному та правовому рівнях.

Психологічний світ людини-чиновника не відповідає потребам публічної політичної діяльності, пов'язаної з демократизацією суспільства. Про це писав ще В.Винниченко у своєму “Заповіті борцям за визволення”, зазначаючи, що чиновник поєднує у собі, з одного боку, благоговіння перед системою, якій він служить, а з другого - презирство до тих, кому він повинен служити згідно зі своїм посадовим становищем та через непрозорість реалізації політики (“газові” проблеми України з Росією в 2009 р. тощо).

Прояви бюрократизації політико-владної еліти в сучасному суспільстві призвели до політичної кризи в Україні у березні-квітні 2007 р. та 2009 р. У даному разі феномен бюрократизму української політико-владної еліти має політичний зміст. Оскільки бюрократи живуть за своїми власними процедурами й законами, це й спонукало Президента В.Ющенка прийняти рішення про запровадження у суспільстві більш серйозного контролю за реалізацією владних повноважень.

Проте слід мати на увазі таку закономірність, що бюрократизація у політико-владних інститутах переживає свої злети та падіння. Яскравий приклад цього в Україні - період від виборів 2006 р. і перша половина 2007 р., коли через діяльність Верховної Ради V скликання, яка не завжди демократично приймала свої рішення, допускалась низка порушень Конституції України, такою “бездіяльною” виявилась Верховна Рада у 2009 р.

З точки зору психоаналізу становить інтерес оцінки конфлікту влади і народу представниками духовенства. Президент України обговорив політичну ситуацію з митрополитом Київським і всієї України Володимиром (Сабоданом). Митрополит Володимир наголосив на тому, що церква підтримуватиме всі сили, які хочуть добра Україні та мирного врегулювання конфліктів.

“Недоторканність” високопосадової еліти привела її до бездуховності, невідконтрольності та безвідповідальності й створює сприятливі умови для формування нових “каст бюрократії”, які

перетворюються на так звані сучасні “бюрократично-демократичні клани”. Останні є основою конфліктів влади й народу, спричинених неефективною, непрозорою політикою.

В основу бюрократичного корпоративізму або групового егоїзму покладена система цінностей, що зводиться до принципів: “роби все можливе для того, щоб інтереси твоєї групи були твоїми провідними інтересами”, “поводься згідно з груповим інтересом свого кола”.

Специфіка корпоративізму полягає в тому, що характерне для будь-якої групової психології почуття “ми” констатується не стільки позитивними ствердженнями “ми”, скільки активним протиставленням “вони”. “Вони”, “чужі” визначаються не такими, якими вони є, а лише у співвідношенні з “ми”, “свої”. Такі визначення поглиблюють протистояння в суспільстві, мають розрахунково-світоглядний характер, що формується корпоративізмом у політичній діяльності.

Бюрократизована політико-владна еліта на даному етапі трансформаційних перетворень в Україні утверджує свої корпоративні інтереси, вона здійснює постійну експансію цього інтересу, намагаючись підпорядкувати йому решту суспільних інтересів, що зберігаються або виникають. Легалізація політико-корпоративних інтересів відбувається в певному руслі міркувань, заяв, висловлюваних на різних рівнях владних структур в Україні. Цікавим є те, що коли Президент України В.Ющенко видав указ про розпуск Верховної Ради, то виступи на засіданнях стали архіпатріотичними, громадянсько-спрямованими, шанобливими щодо народу. Проте реалізація проголошених ідей залишилися на рівні декларації.

Якщо розглянути як приклад у даному контексті приватизацію та роздержавлення економіки, то можна зробити висновки: це поєднання популізму, професійної безвідповідальності, державного патерналізму та кланової корпоративності. Все це є ознакою конфліктності влади та народу в системі публічної політичної діяльності.

Оцінюючи сучасну українську реальність, слід зауважити, що всі намагання стабілізувати суспільно-політичне життя в Україні наштовхуються на протидію вертикалі потужних корумпованих кланів, які мають підтримку й опору навіть у вищих ешелонах влади та апаратних структурах, за якими стоять потужні фінан-

сові ресурси й можливості отримувати ці ресурси на зрив економічних та політичних перетворень, навіть руйнації держави та суспільства. Провину за неефективні дії політико-управлінська еліта прагне перевести на перших осіб.

Ось, наприклад, коли окремі групі депутатів Верховної Ради V скликання не підійшла кандидатура В.Огриска на посаду міністра ЗС України через його державницькі позиції, проєвропейські орієнтації Огриска не визнали “своїм”, звинувативши його, професійного дипломата, в нездатності до компромісів. Він же чітко висловив свою позицію: “Я згідний з думкою, що дипломат - це людина, здатна на компроміси. Проте дипломат - це людина, що відстоює і не зраджує національні інтереси, якщо вважати дипломатією зраду національних інтересів” [16, с. 4]. Приблизно цього стосувався інцидент В.Огриска та В.Черномірдіна в лютому 2009 р. щодо політико-дипломатичних оцінок Президента України В.Ющенка В.Черномірдіним та несправедливого захисту його Партією регіонів.

Отже, боротьба з бюрократизацією політико-владної еліти вимагає серйозної та дієвої кадрової політики, позбавлення депутатської недоторканності та правової відповідальності за антидержавні рішення. Ще стародавні латиняни з цього приводу мали дуже ефективну позицію, вони стверджували: “Dura lex-sed lex!” (Закон єдиний для всіх!). Чому для сучасної української політико-владної еліти історичний досвід не є практичною цінністю? Відповідь є простою: більшість сучасної української політико-владної еліти є “квазіелітою”, вона не турбується про мораль, духовність, громадянськість; створила і утвердила частково антинародні закони (порядок виборів депутатів до Верховної Ради не дає змоги обрати професійно-підготовлених, гідних депутатів).

З розвитком соціально-економічних інститутів, з якісними, кількісними та галузевими їх змінами учасники бюрократичних команд стають більш роз’єднаними, менше цікавляться один одним. Високоавтоматизовані та комп’ютеризовані управлінські процеси вже не потребують зусиль, встановлення неформальних зв’язків і стосунків між працівниками. Збалансовану систему взаємовідносин замінили формалізм, автоматизм та індивідуалізм.

Розпочаті в 1990-х рр. в Україні зміни соціальних процесів зумовили потребу дослідити феномени бюрократичної свідомості, зв'язок бюрократії з організаційно-управлінськими поняттями та явищами культури. Дослідження феномена бюрократії актуальне для всіх розвинених країн і привертає увагу фахівців. Найбільший інтерес становлять праці французького соціолога Мішеля Крозьє, який, аналізуючи сучасне суспільство, його кризовий стан, дійшов висновку, що сучасне суспільство в цілому бюрократичне. Крозьє доводить, що гострі соціально-політичні кризи в країнах Європи доцільно розглядати як реакцію інтелектуальних кіл на крайній ступінь бюрократизації суспільства.

Сьогодні існують переконливі свідчення того, що сучасну кризу суспільства слід розглядати передусім як кризу бюрократичну. З огляду на те, що в Україні наявні не тільки фінансово-економічна, а й управлінсько-бюрократична криза, шукаючи шляхи конструктивного реформування соціального організму, слід враховувати висновки Крозьє щодо політичної кризи суспільства, яка не залежить від окремих особливостей соціально-політичного режиму суспільства, оскільки в основу розвитку будь-якого суспільства покладено організаційні його складові.

Підбиваючи підсумки, варто навести думку відомого європейського економіста та соціолога Людвіга фон Мізеса, який зазначав, що бюрократія сама по собі не є ні поганою, ні хорошою. Це спосіб управління, який можна застосовувати в різних сферах людської діяльності. Те, в чому люди в наші дні вбачають зло, - не бюрократія як така, а розширення сфери, в якій застосовується бюрократичне управління. Таке розширення призводить до обмеження свободи приватного громадянина, підміни приватної ініціативи державним контролем. Розробляючи раціональну модель державного управління в Україні, необхідно:

1) переглянути сприйняття інституту держави, в тому числі державного управління та його функцій, у сучасному суспільстві. Нині більшість громадян розуміє, що роль держави у реформуванні суспільства не є абсолютною. За радянських часів усі конкретні питання громадян і суспільства вирішував бюрократичний апарат держави, який з відомих причин дискредитував себе перед

громадянами. Але в умовах демократизації стає зрозумілішою роль особистості і недержавних інституцій, нагальною стає позитивна переоцінка ставлення громадян до держави та її представників - посадовців усіх рівнів і галузей, представників усіх ланок державної влади. Тут у пригоді може стати відродження та зміцнення ідеологічного управління, що полягає в доведенні до громадян концепцій розвитку держави та її інститутів. Не розкриваючи механізмів ідеологічного впливу на свідомість громадян, є підстави вважати, що такий вплив наблизить час, коли держава і бюрократичний апарат діятимуть злагоджено. Ідеологічний вплив має справляти і бюрократичний апарат, щоб громадяни усвідомили перспективи розвитку держави. Цей вплив матиме на меті створення єдиної політичної нації в країні, суспільства без внутрішніх соціальних ворогів, у якому відсутня взаємна ворожість між державним службовцем і пересічним громадянином;

2) надалі вдосконалювати кадрову державну політику та кадровий менеджмент на всіх рівнях. Уже сьогодні є в науці цікаві теоретичні розробки і практичні знахідки. І хоча кадри - окрема тема, важливо ще раз нагадати: державний службовець - це професійно підготовлений фахівець, він знаходить методи вирішення питань, що їх ставить законодавчий, політичний орган. Тому не можна допускати люстрацій, у тому числі за політичними ознаками. Зміни президентів, урядів, складу Верховної Ради не мають тягнути за собою зміну апарату державного управління;

3) посилити реформування механізмів взаємодії політичного керівництва і державного управління з метою подолання дисгармонії між ними. Тут може стати в пригоді реінжиніринг - радикальне переосмислення та перепроєктування, мовою сучасних політиків - переважання ділових процесів з метою отримання принципово кращих результатів на мікро- та макрорівнях економіки і політики;

4) запровадити аудит адміністративної діяльності, цілі якого можуть визначатися законодавчо або в результаті внутрішніх рішень аудиторських установ. Це сприятиме дебюрократизації суспільного життя;

5) здійснювати пошук нових структур органів законодавчої, виконавчої та судової влади, що адекватно відповідали б новим умовам суспільно-політичного життя, реалізації публічної політики та публічного управління;

б) започаткувати постійний моніторинг громадської думки щодо оцінки діяльності як органів державної влади в цілому, так і державних посадових осіб зокрема, а також впровадити механізм оперативного реагування всіх гілок влади на потреби демократизації суспільно-політичного життя в Україні.

Практика державотворення в Україні та більшість науковців світу, які досліджують проблеми конфліктів та психоаналізу суспільно-політичних процесів, вважають, що подолання бюрократизації в політико-владних інститутах держави вимагає, щоб політико-владна еліта вирізнялася:

- інтелектуальною відкритістю, умінням встановлювати контакт з народом та виражати його волю, оскільки саме він є носієм влади;

- орієнтацією на ефективність і результативність своїх дій, виправданим ризиком в інтересах народу, держави;

- почуттям громадянськості та національної відповідальності;

- професіоналізмом та інноваційністю мислення;

- ініціативністю щодо прийняття стратегічних рішень, пов'язаних із суспільно-економічним та політичним розвитком держави, і ефективних політико-управлінських рішень та наданням ефективних публічно-політичних послуг.

Однак слід усвідомлювати таку закономірність, що в кожній країні трансформаційні процеси на шляху до демократії супроводжуються різними конфліктами, які дуже відчутно позначаються на окремих верствах суспільства, зокрема на молодому поколінні. Політико-владна еліта повинна усвідомлювати, що майбутнє будь-якої держави пов'язане з молодим поколінням, а тому публічна політична діяльність має слугувати якісним змінам суспільства, його демократизації та утвердженню засад сталого розвитку.

Література до теми 1

1. Білоус А. О. Політико-правові системи: світ і Україна : навч. посіб. / А. О. Білоус. - К. : [б.в.], 1997.
2. Будон Р. Место беспорядка. Критика теорий социального изменения / Р. Будон. - М. : Аспект Пресс, 1998. - 284 с.
3. Бурлачук В. Ф. Суспільна трансформація: концептуалізація, тенденції, український досвід / В. Ф. Бурлачук. - К. : [б.в.], 2004. - 243 с.
4. Демоны мира и боги войны. Социальные конфликты в посткоммунистическом мире. - К. : Політ. думка, 1997. - 488 с.
5. Цветков В. В. Демократія, управління, бюрократія: в контексті модернізації українського суспільства : монографія / В. В. Цветков, В. П. Горбатенко. - К. : Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького НАН України, 2001. - 347 с.
6. Кононенко С. Адекватність політичної еліти сучасним моделям політичного і соціально-економічного розвитку / С. Кононенко // Політ. менеджмент. - 2006. - Спец. випуск. - С. 156-162.
7. Конфисахор А. Г. Психология власти / А. Г. Конфисахор. - СПб. : Питер, 2004. - 235 с.
8. Кресіна І. О. Гетьман Пилип Орлик і його Конституція / І. О. Кресіна, О. В. Кресін. - К. : [б.в.], 1993.
9. Конституція України : Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 черв. 1996 р. із змінами, внесеними Законом України від 8 груд. 2004 р. № 2222- IV. - К. : [б.в.], 2006. - 124 с.
10. Оболонский А. В. Бюрократия для XXI века. Модели государственной службы - Россия, США, Англия, Австралия / А. В. Оболонский ; Ин-т гос-ва и права. - М. : Дело, 2002. - 168 с.
11. Парсон Вейс. Публічна політика: Вступ до теорії й практики аналізу політики / Вейс Парсон : пер. з англ. - К. : Видавн. дім "Києво-Могилян. акад.", 2006. - 549 с.
12. Пірен М. І. Конфліктологія : підручник / М. І. Пірен. - К. : МАУП, 2007. - 340 с.
13. Пірен М. І. Основи політичної психології : навч. посіб. / М. І. Пірен. - К. : Міленіум, 2003. - 418 с.

14. Політологія. Кн. перша: Політика і суспільство ; Кн. друга: Держава і політика / [А. Колодій, Л. Кмеясанська, Я. Космина, В. Харченко]. - 2-ге вид., переробл. та допов. - К. : Ельга, Ніка - Центр, 2003. - 664 с.

15. *Ромашова Н.* “Усі винні в тому, що не можуть об’єднатися, однак найбільшу відповідальність несе Віктор Ющенко” / Н. Ромашова // День. - 2008. - № 89. - С. 4-5.

16. *Силина Т.* Владимир Огрызко: “Дипломат - это человек, отстаивающий и не сдающий национальные интересы” / Т. Силина // Зеркало недели. - 2007. - 24 марта. - С. 4.

17. Система розробки і здійснення публічних політик в Україні / під заг. ред. О. П. Дем’янчука. - К. : Факт, 2004. - 214 с.

18. *Ситник П. К.* Проблеми формування національної самосвідомості в Україні : монографія / П. К. Ситник, А. П. Дребак. - К. : НІСД, 2004. - 226 с.

19. *Сороко В. М.* Надання публічних послуг та оцінка їх якості : навч. посіб. / В. М. Сороко. - К. : НАДУ, 2008. - 104 с.

20. Соціальний розвиток України: Сучасні трансформації та перспективи / за ред. Б. М. Данилишина ; НАН України. - К. : Брама-Україна, 2006. - 620 с.

21. *Стоун Д.* Парадокс політики: мистецтво ухвалення політичних рішень / Д. Стоун ; пер. з англ. О. Буценко. - К. : Видавн. дім “Альтернатива”, 2000. - 303 с.

22. *Телешун С.* Державний устрій України: проблеми політики, теорії і практики / С. Телешун. - Івано-Франківськ : Лілея - НВ, 2000. - 344 с.

23. *Тертичка В. В.* Державна політика: Аналіз та здійснення в Україні / В. В. Тертичка. - К. : Основи, 2002. - 750 с.

24. *Токовенко В. В.* Політичне керівництво і державне управління: проблеми, взаємовідносини та оптимізація взаємодії : монографія / В. В. Токовенко. - К. : Вид-во УАДУ, 2001. - 256 с.

25. Філософія політики : підручник / авт.-упоряд. : Андрущенко (пер.) та ін. - К. : Знання України, 2003. - 400 с.

Тема 2. Формування та реалізація публічної політичної діяльності в сучасному українському суспільстві

Горе вам, книжники і фарисеї, лицеміри, що зачинаєте Царство Небесне людям, бо й самі не входите і охочим увійти не даєте.

Євангеліє від Матвія 23:13

2.1. Політична команда та її публічна політична діяльність

У межах політичних наук, зокрема політології, політичної психології, політичну команду (групу) можна визначити як спільноту людей, що взаємодіють заради досягнення усвідомлених цілей та реалізації інтересів у процесі здійснення публічної політичної діяльності.

Група людей, яка покликана виконувати політичні завдання, на думку відомого російського психолога політичної сфери Д.В.Ольшанського, може бути сформована за такими підходами, як:

- спрямованість дій групи;
- рівень згуртованості;
- проникність;
- цілі;
- групова свідомість;
- внутрішня структура;
- форма зв'язку між членами групи;
- значущість членства в групі;
- тривалість існування;
- спосіб прийняття групових рішень.

Політична команда являє собою структурну конфігурацію (політичну групу), що включає фахових політиків та спеціалістів допоміжних напрямів, створену для реалізації певного суспільно-політичного інтересу. Справжня мета політичної команди та її інтереси можуть бути визначені на підставі інформації про її діяльність, тактику та технологію діяльності в політиці.

Основні принципи організації політичної команди:

- політична команда існує для здійснення успішної політичної діяльності;

- вона має спиратися на реально існуючий груповий інтерес;

- електорат політичної організації має становити важливу, досить представницьку частину суспільства, мати достатню суспільну потужність для активізації політичної діяльності в потрібному напрямі;

- політична команда має бути ефективною, результати діяльності для учасників мають не перевищувати витрати;

- вона має бути адаптивною та керованою, ефективно реагувати на зміни зовнішньої та внутрішньої ситуації.

Ефективність управління в процесі публічної політичної діяльності залежить від інформаційно-управлінської моделі, технології прийняття рішень, соціально-психологічних ролей учасників правлячої команди, розподілу функцій в її апараті тощо.

Поняття “правляча команда” в політичній діяльності охоплює апарат управлінського органу - від Адміністрації Президента до суб’єкта господарювання.

На політичну діяльність правлячої команди впливають різноманітні організаційно-технологічні, інформаційні та соціально-психологічні чинники.

Організація роботи політико-владної структури передбачає формування інформаційних потоків, спрямованих до центру прийняття політичних рішень у процесі публічної політичної діяльності. Дбаючи про повноту і вичерпність інформації, слід передбачити систему фільтрування несуттєвих відомостей.

Інформаційна система виконує такі функції:

- попереджувальну (відстежування тривожних для соціально-політичної системи подій);

- освітню (фіксація фактів разом з коментарями фахівця);

- прогностичну (передбачення можливих явищ, процесів, ймовірних форм впливу на них).

Керівництво роботою політико-владних структур передбачає формування структури управління, налагодження інформаційних потоків, відпрацьовування моделі та процедур прийняття по-

літичних, економічних та інших рішень, пов'язаних з активною діяльністю.

Процес ухвалення політичного, урядового або іншого рішення складається з таких етапів:

- збирання, опрацювання та інтерпретація інформації;
- виокремлення альтернативних проектів рішень;
- вибір на основі ухвалених процедур остаточного варіанта з наявних альтернатив;
- реалізація на практиці прийнятого рішення;
- контроль за виконанням рішення;
- коригування (в разі потреби) рішення.

На думку соціопсихологів (А.Джарджа та ін.), існують *три основні моделі прийняття політичних рішень*: формальна, змагальна та колегіальна.

Формальна модель ґрунтується на чіткій ієрархії системи комунікації та процедур проходження інформації.

Змагальна модель передбачає альтернативні інформаційні потоки і відповідні проекти рішень. Вона відкрита для будь-яких альтернатив незалежно від адресатів і каналів їх надходження.

Колегіальна модель потребує колективного пошуку оптимального проекту рішень. Колегіальні команди формуються незалежно від соціального статусу, належності до організаційних структур працівників апарату.

Під час створення правлячої команди (центру ухвалення управлінських рішень) беруть до уваги *внутрішні*, аспекти, що впливають з передвиборчих угод з політичними силами, та *зовнішні*, пов'язані з намаганнями розширення соціальної бази підтримки, використовуючи при цьому професійні, політичні та психологічні критерії.

З огляду на це постає питання про співвідношення у складі команди політичних і кар'єрних чиновників (апаратників), щодо яких універсальної формули не існує. На конкретну конфігурацію певної команди впливають суспільно-політична ситуація, окремі соціальні групи та їхні лідери.

На ефективність роботи команди особливий вплив справляють психологічні чинники, які реалізуються через міжособистісні стосунки членів команди. Насамперед варто проаналізувати розподіл соціопсихологічних ролей у команді, потурбуватися в разі його незбалансованості про корекцію міжособистісних стосунків у ній.

Будь-який керівний колектив передбачає рольовий розподіл: голова, секретар, генератор ідей, політолог - аналітик, інформатор, психолог, соціолог.

Голова формує стратегію, визначає завдання, пріоритети політичної діяльності, розподіляє обов'язки між членами команди, психологічно мобілізує їх на реалізацію генеральної лінії.

Секретар організовує практичні втілення стратегічної лінії команди, контролює дотримання дисципліни виконання планів, об'єднує ідеї в один закінчений проєкт і домагається його реалізації.

Генератор ідей, маючи найвищий рівень інтелекту і найрозвиненішу фантазію, є постачальником ідей, пропозицій, проєктів рішень.

Політолог-аналітик аналізує стан політичного процесу, події, раціоналізує виконавчий процес, доводить його до завершення. Нерідко разом із секретарем здійснює контрольні функції.

Інформатор є постачальником нових ідей, цікавих фактів завдяки високим комунікативним здібностям і розгалуженим міжособистісним контактам.

Психолог гармонізує міжособистісні стосунки, зміцнює команду на емоційній основі, вгамовує пристрасті та підтримує ініціативу.

Соціолог здійснює підготовку зрізу стану громадської думки щодо ефективності роботи.

Знання і аналіз сильних і слабких рис кожного члена команди з урахуванням їх функціональних обов'язків і соціопсихологічних ролей дає змогу оптимально використовувати потенціал кожного щодо забезпечення ефективної роботи команди з організації та реалізації публічної політичної діяльності, надання публічних послуг.

Такий розподіл ролей є умовним. Окремі особи часто поєднують рольові функції в найрізноманітніших їх співвідношен-

нях. Однак надмірна кількість у команді “голів” і “генераторів ідей” може призвести до безплідних дискусій і розколу. Цей організаційний аспект потрібно мати на увазі повсякчас. Саме це властиве сучасному українському політикуму - всі вважають, що мають обіймати високу посаду.

Демократичне суспільство передбачає зростання ролі й впливу масової свідомості на центри прийняття публічних політичних рішень. А масова політична свідомість членів суспільства відповідно формується під впливом інформації урядових структур про їхню діяльність.

У роботі з мас-медіа члени політичної команди мають дотримуватися таких правил:

- інформувати, орієнтуючись на громадськість;
- подавати новини в доступній формі;
- найважливіші новини повідомляти на початку зустрічі з пресою;
- не сперечатися з журналістами;
- давати (по можливості) прямі відповіді на прямі запитання;
- говорити правду, навіть якщо це важко;
- у разі неможливості відповісти чесно зізнатися в цьому, пообіцявши зробити це іншим разом;
- не збирати на зустріч журналістів у разі відсутності інформаційного приводу;
- мати “домашні заготовки” щодо запитань і відповідей на них;
- виробити стандарти спілкування з представниками ЗМІ;
- вести постійний моніторинг повідомлень ЗМІ з актуальних політичних питань;
- завжди на завершення розмови акцентувати увагу на ключовій проблемі розмови, оскільки останнє запам’ятовується найкраще.

Отже, на ефективність роботи політико-управлінської команди впливають різні чинники. Ефективність залежить від інформаційної системи, моделі та технологій прийняття рішень, рольового розподілу керівного колективу та їх функцій тощо.

Публічна політична діяльність формується та реалізується під час спільної діяльності політичної команди та людей. У про-

цесі побудови громадянського суспільства формуються різні громадські соціально-політичні групи зі своїми специфічними інтересами і цілями, де приватні інтереси відокремлюються від спільного інтересу та починають протистояти йому. Це теж має враховувати політична команда, оскільки приватні інтереси окремих наших політиків не дають змоги публічній політичній діяльності прозоро реалізуватися.

Політична команда має виражати інтереси різноманітних громадських соціально-політичних груп, узгоджувати та підпорядковувати приватні, часткові інтереси більш загальному інтересу - спільному.

Політична команда має складатися з людей інформованих та обізнаних, різної статі та віку, із різних галузей освіти і науки. Необхідно, щоб молодь становила 50% від членів команди, оскільки вона навчається сьогодні та відрізняється неортодоксальним мисленням. На нашу думку, якщо в суспільстві немає попиту на освічених, культурних молодих людей, то це є першою ознакою загальної деградації суспільства та його політичної еліти. Настав час зрозуміти, що жодна з іноземних схем для України непридатна, оскільки вона має власний історичний досвід, і навіть земля, на якій живуть українці, формує їхнє світосприйняття та ментальність, тому і консультантами в політичній команді мають бути українські фахівці, яким властиве нове мислення та доступна інформація з інших країн завдяки знанню кількох іноземних мов.

Сьогодні кожний крок наших політико-владних лідерів має бути виваженим і глибоко свідомим.

У процесі реалізації публічної політичної діяльності важливе місце посідає дисципліна. В загальному розумінні поняття “дисципліна” - це соціальна категорія, яка визначає правила поведінки членів суспільства і відображає традиції, звичаї, правила моралі та норм поведінки, що склалися в українському суспільстві в процесі історичного розвитку.

У сфері політичної діяльності поняття “політична дисципліна” є важливим, стрижневим і пов’язується з організацією та реалізацією публічної політичної діяльності. Найбільш яскраво політична дисципліна проявляє свою сутність в організації життє-

діяльності партійних організацій та здійсненні партійної роботи в суспільних нішах.

Основними вимогами до дисципліни трудової, політичної діяльності є: суворе дотримання суспільних законів, нормативних актів, інструкцій, положень, які регламентують діяльність партій у суспільстві.

У процесі реалізації публічної політичної діяльності важливе значення має ініціативний підхід до дорученої справи, кваліфіковане її вирішення, а також дисципліна, довіра між членами партії та учасниками політичного дискурсу. Жодне рішення із організації проведення політичної діяльності не може бути ефективно реалізоване без самодисципліни членів партії та учасників політичного процесу. Самодисципліна - це форма глибокого усвідомлення необхідних дій для досягнення позитивного результату, виконання установок, дотримання правових та моральних норм поведінки учасників політичних заходів на основі розуміння внутрішньої необхідності діяти так, як цього вимагає суспільно-політична мета, що стоїть перед політиками та народом стосовно стратегічного суспільно-політичного розвитку держави на демократичних засадах.

2.2. Урахування суспільно-політичної динаміки в процесі реалізації публічної політичної діяльності

Людське суспільство постійно перебуває в динаміці, що завершується змінами. Вони стосуються і політичного життя націй, де найбільшої трансформації зазнає політична діяльність, на чому наголошували класики філософської та політичної наук. Ці зміни торкаються організаційної структури, кадрів, повноважень, правил, стратегій у суспільно-політичному житті. Нині весь світ вступає у довготривалу епоху змін, його розвиток буде утрудненим, відбудеться переформатування команди старих світових гравців. Крім того, з'являються нові політичні та економічні суб'єкти міжнародних відносин. Усе більше загострюватиметься світова культурна проблема, оскільки чисельність населення в багатьох країнах знижується, що помітно і в Україні, а бідних - зростає.

При цьому збільшується розрив між багатими та бідними. Також не слід забувати про постійну зміну світового клімату, який, безумовно, змушує замислюватися над нашим майбутнім. Загальносвітові глобалізаційні тенденції впливають і на розвиток України.

Постійні чвари наших політиків засвідчують, що більшість політико-управлінської еліти України не вміє робити для себе висновки з історії розвитку суспільно-політичного процесу в демократичних країнах та в Україні.

Хоча не слід бути категоричним, оскільки на фоні політичних та економіко-фінансових проблем було й дещо позитивне: сприяння з боку держави відродженню національної пам'яті українців (75-ті роковини Голодомору, 900-річчя заснування Свято-Михайлівського Золотоверхого Монастиря, який входить у десятку найкращих духовних споруд світу, відзначення 1020-ліття хрещення Руси-України (із Києва по всій Русі), відновлення історико-культурного заповідника "Гетьманська столиця" в Батурині та ін).

У публічній політичній діяльності реалізація стратегії публічної політичної діяльності передбачає врахування динаміки розвитку суспільно-політичних змін та створення необхідних умов, без яких навіть досконало опрацьована стратегія може бути не реалізована.

Публічна політична діяльність передбачає безпосередню участь громадян у влаштуванні власного життя або діяльність представників громад.

Як відомо, будь-яка зміна наражається на опір, який може бути настільки сильним, що його складно подолати. Якщо взяти сучасний український політикум, то прикладом такого опору можна вважати наявність у нього ортодоксальної марксистсько-ленінської ідеології, українську ментальність, корупцію, національну неідентифікованість більшості політико-владної еліти щодо українського суспільства та ін.

Спинимось коротко на сутності поняття "менталітет". *Менталітет* (від англ. *mentality* - здатність до мислення, склад розуму) - сукупність і специфічна структура стійких, поширених у тій чи іншій групі уявлень, які є виразом особливого (специфічного) бачення людиною соціальної та політичної реальності.

Менталітет становить складові різних психічних властивостей, якостей, особливостей і виявів особистості, що використовуються для позначення способу мислення, складу розуму чи певного налаштування мислення щодо суспільних потреб.

У системі понять політичної науки менталітет політичний у широкому розумінні вживається для характеристики в узагальненому вигляді властивостей та особливостей соціальної і політичної психології людей, їх політичної свідомості, самосвідомості. У вузькому розумінні це спільний для членів суспільно-політичної групи або організації певний політико-психологічний феномен, який дає змогу сприймати навколишню реальність, оцінювати її, діяти в ній згідно з певними усталеними в суспільстві нормами й взірцями поведінки.

Ще свого часу Цицерон наголошував, що держава тільки тоді може досягти суспільної злагоди і могутності, коли її “образ” відповідатиме особливостям характеру самого народу певного суспільства (держави).

Етноси як людські макрогрупи по-різному увібрали в себе Дух самої Природи, а він виявляється в етносі через його менталітет.

Сам термін “менталітет” вперше вжив, імовірно, Р.Емерсон (1856), однак широко використовувати його стали вже в 20-х рр. ХХ ст., коли світ етносів був поділений між державами, а політика великих держав почала відігравати важливу роль у житті суспільств.

Менталітет політичний формується національними, суспільними, природними, історичними чинниками. Безпосередньо він зумовлений станом громадянських і політичних прав та свобод у державі, ілюструє політичний побут нації, особливості її політичної суб’єктності. Так складається історично, що політична специфіка ментальності інколи має маргінальний характер. Як зазначав В.Винниченко, в українців постійно присутній феномен “двох орієнтацій”. Головним для українського політичного менталітету була ідея національної незалежності: не стільки “незалежності для”, скільки “незалежності від”. Особливість політичної ментальності українця - надмірна чутливість, що детермінується філософією серця (П.Юркевич), тобто основними рисами українства є

емоційність, сентиментальність, чутливість, ліризм, які яскраво проявляються в системі українського буття та світосприйняття (Д. Чижевський).

Спинимось більш докладно на сучасній політичній українській ментальності як суспільному феномені, що значно впливає на публічну політичну діяльність в Україні.

Кожен, хто проживає в Україні, незалежно від національності потрапляє під вплив української енергетики, її егрегора. Так що світогляд формується під впливом усього, що відбувається в природі, в Україні та в світі. Виникає запитання: “Чи можна стверджувати, що український менталітет, що формувався тисячоліттями, швидко набув за роки незалежності нових рис?” Певною мірою, так! Звільнившись від комуністичних ілюзій, українці, з одного боку, повернули в бік світової цивілізації, а з другого - до своїх історичних цінностей та архетипів.

Проте в характері українців значно менш вираженими стали такі риси, як безкорисливість, відкритість, сентиментальність, з часом вони можуть втратити риси гостинності, відомі в усьому світі.

Окремі риси ментальності українців негативно впливають на реалізацію ідей публічної політичної діяльності в економічній сфері. В українців не зовсім активно проявляються такі риси характеру, як цілеспрямованість та рішучість. Більшість українців продовжують жити за принципом “якось воно буде”, осмислює всі “за” та “проти”, довго радиться та й рішення приймає половинчасті, що чітко прослідковується в сучасній Верховній Раді України. Якщо ж аналізувати політичну діяльність у цілому, то Україні бракує ініціативних харизматичних особистостей, а ті, які є, звично йдуть працювати у владні структури, а не в політику, де місця займають сини, родичі багатих чи впливових урядовців, що дуже шкодить державотворенню.

Переважає більшість українців консервативна, вони мало довіряють змінам, не прагнуть нового, а намагаються зберегти старе. Правда, молодь прагне змін, але номенклатура “тримається за крісла”. Для сучасної української ментальності не характерна домінанта закону, що видно з поведінки як перших осіб, так і пересічних громадян.

Будь-яка політична діяльність пов'язана з прагненням до власної вигоди (згадаймо, як торгували депутатськими голосами, платили людям за підтримку на площах під час виборчих кампаній і т. ін.). Поки що частина українців власні інтереси ставить вище від інтересів країни. У нас 350 років держава була “на папері”, а не в реальності. Тож не дивно, що більшість політиків, які отримали владу, теж переймається лише власними інтересами. Патріотизм для них свого роду є “аксесуаром”. Їм бракує державного стратегічного мислення, більшості політиків властиве мислення кланове (так, у складі депутатського корпусу п'ятого - шостого скликань Верховної Ради діти, брати, родичі та охоронці політиків. Вони не здатні ні теоретично, ні практично реалізувати політичну діяльність згідно з потребами суспільного розвитку та динамікою змін, що завдає шкоди державним справам. Це великий негатив державотворення. Слід зауважити, в даному контексті йдеться про незацікавленість українських політиків у активній реалізації реформ та їх неготовність до цього. В жодній із програм політичних партій чітко не осмислено та й не прописано конкретний вихід із глухого кута, в якому опинилася Україна на сьогодні (2009 р.). Правда, у програмі БЮТ йдеться “про український прорив”, але це здебільшого “гасла” (так їх оцінили науковці та й самі депутати), з 2009 р. - про світову кризу, яка не оминула Україну. До речі, антикризову програму Верховна Рада не прийняла досі).

Часто психологи виділяють серед рис характеру українців кмітливість, хитрість, лукавство. Поки що у багатьох бізнесменів середнього і малого бізнесу колишнього “совка” існують свої уявлення про бізнес, для якого частково характерні низький рівень підприємництва; імітація діяльності, тіньові схеми, корупція, кумівство, прагнення отримати багато відразу, інколи навіть не докладаючи зайвих зусиль. На протигагу Україні в цивілізованому світі це засуджується соціальною культурою народу, законодавством та й самими людьми.

Проте сучасному українському менталітету властива господарність як національна риса, що може підняти Україну на рівень економічно розвинутих країн. Про цю рису повинні часто говорити самі українські публічні політики, а не представники інших

країн. Так, З.Бжезинський справедливо зауважує: “Країна з чисельністю 46 млн осіб має бути спроможна сама визначити свою позицію у світі. І робити це на демократичній основі”^{*}.

В українських генах закладено намагання все упорядкувати, налагоджувати. Якщо дати волю українцеві та ще й підняти дух добрим словом, то він “гори зверне”. Це вміло можуть через засоби масової інформації використати політики в своїй публічній політичній діяльності, політичній роботі.

Про кмітливість як господарську рису українців згадують у Канаді, Аргентині, США, Греції. Українець - універсал, він легко перекваліфіковується, не розгубиться в скрутних ситуаціях, любить все зробити красиво, досконало, все прорахує. Скромність українця, його прагнення до кращого життя, але не до багатства відповідають нормам християнської моралі. Тому-то політики-бізнесмени розпочали в політичній діяльності меценатську діяльність з відбудови храмів, а також шукають підтримку у духовенства.

Миролюбивість, неагресивність, вміння уникати конфліктів, властиві українцям - це фактор стабільності. Політична діяльність в українському суспільстві потребує цього. Український народ вирізняється високим інтелектом; він поки що незапотребований в Україні, хоча 7 млн осіб, які за 17 років незалежності залишили Україну, своїм інтелектом, працею сприяють збагаченню інших країн. Це негативно позначається на сучасному українському політикумі. Отже, конче необхідна організація політичної діяльності по-новому, відповідно до досягнень публічної політики в демократичних країнах.

Проблема полягає і в тому, що демократична більшість в Україні, яка кілька років тому прийшла до влади у результаті демократичного тріумфу, є роздрібненою, що відкриває можливості для зовнішнього втручання, інтриг, корупції, хабарництва. Доречно пригадати відомий вислів Кеннеді: “не запитуйте про те, що країна має зробити для вас, а запитуйте, що ви маєте зробити для неї і для себе. Тоді з вами будуть поводитися як із серйозною країною”.

^{*} *Бжезинський З.* Безпорадність лідерів відкриває дорогу зовнішньому втручання / *З. Бжезинський // День.* - 2009. - № 10 (2930). - 24 січ. - С. 1, 3.

Носіями як змін, так і опору в політичній діяльності є люди. Успіх упровадження стратегічних змін у політичній діяльності в багатьох випадках залежить не стільки від характеристик інновацій, що впроваджуються, скільки від численних причин і умов, що безпосередньо не стосуються цих характеристик, тому і це потрібно враховувати.

Опір новим політичним змінам - це неминуче явище, тому слід усвідомити причину цього. Розробляючи програми змін та механізми їх реалізації, політики повинні розповісти народу України, що це дасть для державотворення, соціального захисту людини, сталого розвитку країни.

Опір - багатогранне явище, що призводить до непередбачених зволікань, нестабільності, додаткових витрат. Основними чинниками, що визначають опір політичним змінам у результаті публічної політичної діяльності, можуть бути:

- невідповідність культури і структури влади майбутнім змінам;
- тривалість періоду впровадження змін;
- загроза втрати престижу і влади;
- наслідки змін для суспільно-політичного розвитку;
- відданість політиків політичним новаціям, ідеям, які не всі придатні для реалізації політичних рішень;
- традиції культурно-політичних орієнтацій тощо.

Для того щоб зміни відбувалися успішно, необхідно зібрати критичну масу груп, що мають владу, лідерів й заручитися їх підтримкою. Часто існує лише невелика група людей, участь яких на самому початку запроваджуваних змін надзвичайно необхідна, тому в цьому разі варто орієнтуватися на справді ключових фігур, а вже потім забезпечувати участь інших. Групи, що протидіють змінам, мають бути нейтралізовані більш-менш гуманними діями.

Деякі з цих груп можуть підтримувати зміни на ідейних засадах, тоді як інші можуть виступати за зміни тому, що останні посилюють їх власний статус в ієрархії. Існують також групи, з якими необхідно "торгуватися" або укладати домовленості в процесі публічної політичної діяльності.

Усвідомимо хоча б про себе, що Україна - серйозна держава. Настав час її лідерам діяти відповідально. Візьмемо до прикладу події 2008 р. в Абхазії та Південній Осетії на грузинській території, які створили юридичний прецедент стосовно можливих дій Росії щодо Криму. Один з провідних політичних лідерів (В.Ф.Янукович) схвалює дії Росії, а два інші (В.А.Ющенко та Ю.В.Тимошенко) намагаються відчайдушно “знищити” один одного...

Тут цілком доречно згадати про вступ України до ЄС та НАТО. Але чи варто обговорювати питання про вступ до НАТО, якщо в Україні лише 36-38% підтримують це? А щодо ЄС слід усвідомити, що існують стандарти, яких має дотримуватися кожна країна, що бажає приєднатися до цієї організації. Це передбачає упорядкування, прозорість та ефективність законодавства, антикорупційну спрямованість в розвитку суспільства тощо. ЄС не клуб, який шукає нових членів, а клуб, до якого хочуть належати.

Особливо слід зробити акцент на такому потрібному почи-нанні для ефективної реалізації публічної політичної діяльності, як становлення в листопаді 2005 р. Української школи політичних студій (УШПС), що підготувала 108 випускників з усіх куточків України, які утверджуватимуть тенденції елітарності та лідерства у публічній політичній діяльності. Школа “виробляє” для України унікальний продукт - молодих людей зі світоглядними засадами для відкритих соціально-політичних дискусій та здатних готувати ефективні сучасні політичні рішення з метою їх реалізації у публічній політичній діяльності. Ідеї такої школи підхопила Рада Європи. За 16 років у 16 державах Європи на її основі створено потужну європейську мережу підготовки молодих лідерів для політичної діяльності.

Звернемо увагу на такий чинник, як навмисне використання символів та термінології змін у системі політичної діяльності. Це дає змогу створити новий центр політичної влади або об’єднати існуючі центри влади під спільним прапором. Лексика теж має вагоме значення, оскільки, якщо зміни було оголошено успішними, то вони можуть саме так сприйматися оточуючими.

Дуже важливо визначити точки стабільності, адже в разі постійної нестабільності люди можуть удаватися в паніку, що може

привести до дисфункціональних наслідків. Щоб зменшити тривогу людей, необхідно підтримувати певні джерела стабільності (окремі структури, людей), оскільки вони дають людям точку опори та можливість вижити під час бурхливих суспільно-політичних змін. На все це має працювати феномен суспільної довіри щодо політиків та реалізації публічної політичної діяльності.

2.3. Публічна політична діяльність та формування громадянської позиції в сучасному українському суспільстві

Не раз кожна людина, з'ясовуючи сенс свого існування, задавала собі запитання: “Для чого я живу?”. І щоразу відчувала гіркоту від нереалізованих власних здібностей та заздрила тим, кому були створені умови для самореалізації, а ще більше тим, кому вдалося самореалізуватися. Тим, кому це вдалося - одиниці, а якби таких було більшість..., а якщо всім?! Наскільки б заможно і щасливо жило суспільство! Але для цього слід створити умови і так організувати публічну політичну діяльність, щоб кожна людина могла б максимально реалізувати свої природні здібності, дані їй Господом.

Фундаментальні основи громадянської позиції - миролюбність, моральність, законність - створюють умови для самореалізації як особистості, так і суспільної спільноти в цілому.

Миролюбність (особиста, суспільна і державна) є основою довготривалих позитивних суспільних відносин. Саме тому доки ми живемо мирно, є надія на реалізацію громадянської позиції і досягнення поставленої мети. В протилежному разі політики з протилежними поглядами в процесі політичної діяльності могли б зруйнувати все, і ні про яку реалізацію здібностей, програм демократизації суспільства не могло бути й мови.

Україна, самостійно відмовившись від ядерної зброї та проводячи політику невтручання у справи інших держав, практично підготувала себе до нейтралітету і захисту власних інтересів. Це сприяє створенню необхідних умов для формування громадянсь-

кої позиції та досягнення поставленої мети щодо побудови громадянського суспільства.

Тільки в процесі реалізації політики мирного, дружнього співіснування з іншими країнами Україна здійснить запропоновану програму державотворення, що дасть їй можливість зайняти найближчим часом гідне місце у світі. Прикладом цього є Швейцарія, яка, межуючи з країнами Європейського Союзу, не поспішає вступати до нього та водночас, зберігаючи нейтралітет, забезпечує найвищий рівень життя своїм громадянам.

Моральність (особиста і суспільна) є першоосновою людського існування і суспільних взаємовідносин. Доти, поки ми не обманюємо один одного демократичними гаслами в процесі публічної політичної діяльності, є сподівання на створення умов для самореалізації кожного. В протилежному разі добрі наміри залишаться добрими намірами, а аморальність, зведена до рангу державної політики, призведе до знищення самої держави і поневолення її народу. Лицемірство і брехня тільки на короткий час створюють ілюзію успіху, але, зрештою, неминучим є крах. Саме тому природна та історична моральність, яка притаманна Україні, дає оптимістичні підстави щодо гідного місця України в світі в майбутньому. Усім відомо, що світова фінансова криза може призвести до голоду як до складової кризовості суспільного розвитку, ми ж у процесі реалізації моральної публічної політичної діяльності можемо кризу подолати.

Законність (суспільна і державна) є нормою особистої поведінки громадянина яка, в свою чергу, базується на миролюбності і моральності всього народу. Законність у системі реалізації політичної діяльності - об'єктивний закон розвитку політичного процесу. Тому доки не визнано непорушність духовних та природних законів і не прийнято правила встановлення взаємовідносин у суспільстві та державі політико-владною елітою в процесі публічної політичної діяльності, доти закони матимуть винятки, а правила не будуть мати наслідків, оскільки закони можуть бути тільки об'єктивними і не можуть мати винятків, а мати тільки наслідки. Інакше це не закони, а правила, які мають винятки, а отже, вони

суб'єктивні. Саме тому слід відійти від фарисейської практики підміни термінів і понять та називати законами - закони (духовні і природні), якими вони є по суті, а правилами - правила гри політико-владної еліти, якими регулюються суспільні відносини у державі та світі. На жаль, юридична наука не визнає очевидного, і на практиці, посилаючись на світовий досвід визнання суб'єктивного об'єктивним, повністю ігнорує об'єктивне. Намагання політиків змішувати правові поняття для захисту власних інтересів проявляється у вигляді блюзнірства і лукавства у взаємовідносинах громадянина і держави, що завдає шкоди усім. Така політика вигідна тільки вищим посадовим особам, які користуються владою за відомим прислів'ям: "Закон як дишло, як повернув, так і вийшло". Тому, вносячи зміни до Конституції України, насамперед потрібно звернути увагу на суспільні закони, які мають відповідати духовним і природним законам щодо публічної політичної діяльності в суспільстві.

Миролюбність, моральність і законність та їх природний взаємозв'язок у процесі публічної політичної діяльності політико-владної еліти здатні закласти фундамент цінностей і принципів побудови держави, яка б створювала умови для досягнення головної мети - самореалізації здібностей кожного її громадянина через його громадянську позицію. Важливим є і розвиток загальнонаціональної державницької ідеї патріотизму, який має стати об'єднувальним чинником нового політичного світогляду громадян України. Відсутність у сучасних програмах розвитку країни ідеї патріотизму, в тому числі і в перспективних планах становлення державної служби, де зовсім не згадується про захист національних інтересів і патріотизм - результат користолюбної егоїстичної ідеології, яка протягом всього часу незалежності України продукувалася можновладцями на особистому прикладі.

Зміна орієнтирів з накопичення грошей у процесі політичної діяльності на творчу реалізацію своїх даних Богом здібностей заради блага ближнього і держави в цілому, буде якісно відрізнити Україну та її політиком і стане добрим прикладом розкриття власного творчого потенціалу для інших народів, які теж до цього прагнуть, оскільки саме це є метою і сенсом життя кожної людини, формує її громадянську позицію.

Не підлягає сумніву, що в процесі публічної політичної діяльності, участі в громадсько-політичному житті, в управлінні формується “якісний громадянин”, оскільки бути громадянином означає не тільки просто автоматично одержувати набір прав, а й виконувати певні обов’язки. Ще в далекому минулому Гельвецій писав про “громадянське виховання”, яке, на його думку, найбільш явно утверджується шляхом освіти, коли особистісними інтересами стануть не тільки індивідуальні, а й суспільні. Про громадянську позицію згадував і Гольбах, зокрема, вказуючи, що виховання, закон, громадська думка - все це механізми, які мають змінювати людей, впливати на їхню волю, примушуючи їх сприяти загальному благу, спрямовувати їхні пристрасті, нейтралізувати ті з них, які можуть зашкодити цілям суспільства. Приділяв цій проблемі певну увагу і Ж.-Ж.Руссо, вказуючи на необхідність виховання громадян, інакше, за його словами, всі, починаючи з правителів, будуть лише жалюгідними рабами власного інтересу, а не соціального.

Важливе місце у формуванні громадянської позиції в українському суспільстві належить державним службовцям у процесі їх участі в публічній політичній діяльності.

Виділимо основні механізми формування громадянської позиції сучасних державних службовців. Останнім часом вважається беззаперечною теза про те, що одним з важливих чинників виходу із трансформаційної кризи українського суспільства є створення сучасної, ефективної системи державного управління. Це, в свою чергу, вимагає формування високого рівня громадянської компетентності української політико-управлінської еліти, кожного державного службовця, орієнтації на чесне та компетентне служіння державним та громадянським інтересам. Активна громадянська позиція працівників органів державної влади має стати обов’язковою для нової генерації людей, які живуть у нових умовах, мають бажання та можуть змінити філософію влади, що склалася впродовж останніх років, і забезпечити служіння влади саме людині, реалізації її демократичних прав та свобод у процесі їх публічної політичної діяльності. Змістом такої філософії є культивування цінностей прав, свобод людини, повага до прав інших людей, визнання цінностей демократії, мотивування кожного чле-

на суспільства до участі у вирішенні проблем громадського життя і в зв'язку з цим уміння висувати високі вимоги до себе, зокрема до результатів своєї праці, яка є виявом реалізації публічної політичної діяльності.

Державні службовці, виконуючи свої обов'язки, повинні мати певний рівень компетентності, чітке уявлення про соціальну значущість своєї діяльності, її організованість, форму дій та політичний сенс, оскільки політика є всюди. Основними механізмами реалізації активної громадянської позиції державних службовців мають бути: протидія корупційним проявам у роботі шляхом врегулювання конфлікту інтересів, протидія зловживанню службовим становищем, регулювання поведінки саме в контексті доброчесності, етики, справедливості, що є важливою умовою забезпечення прозорості та відповідальності державної влади, виправдання сподівань українських громадян на зміну філософії української влади, взаємодія та взаєморозуміння з представниками державної влади, які реалізують публічну політику в усіх її проявах.

Формування громадянської позиції слід розуміти як безперервний, багаторівневий процес. Освіта є базовим етапом у цьому процесі, оскільки для правильного сприйняття громадянами суспільного прогресу потрібен високий культурний і освітній рівень, певна політична культура політичної діяльності, яка формуватиме демократичні засади і механізми такої діяльності. Одночасно з розвитком об'єктивної та незалежної політичної науки слід активізувати участь політологів у державно-експертній роботі, засобах масової інформації, у створенні єдиної системи політичного знання для всіх верств населення. Це підвищить їх інтерес до активної публічної політичної діяльності, активної громадянської позиції.

На формування громадянської позиції впливає також стан історичного знання. Ще в античні часи історію називали “магістра віта” - вчителькою життя. Це дуже важливий аспект уявлень людини про суспільство та соціально-політичні механізми його творення. Об'єктивні історичні дослідження без ідеологічної догматики звільняють людей від стереотипного оцінювання інших народів і держав. Історія є надійним ґрунтом для пізнання перс-

пектив розвитку суспільства, сприяє зміцненню почуття патріотизму, підвищення відповідальності, дієвості влади.

Необхідною умовою виховання в нашому суспільстві громадянськості є утвердження поваги до права і правопорядку, подолання правового нігілізму. До того ж з боку як громадян, так і влади у справжній, а не декларованій правовій державі панує культ права. Політично розвинене суспільство розуміє, що стабільний соціальний порядок важливіший від політичних амбіцій. Порядок, лад не може бути “лівим” чи “правим”, він має бути порядком громадянським, який формує активна участь громадян. У суспільстві, де стабільність ладу спирається на демократичні закони і підтримку суспільства, неможливі хаос, анархія і громадянська війна. Громадянська позиція сучасних державних службовців має розвиватися в напрямі виховання почуття єдності суспільства із сукупністю інтересів і відносин, що підтримують громадянську злагоду.

Перед сучасною Україною як незалежною державою у черговий раз постала потреба в реалізації принципу політичного і культурного плюралізму. Тому громадянська позиція кожного члена нового суспільства, яка формується в Україні, має бути позицією злагоди, громадянського миру, пошани до свобод і прав людини, пробуджувати активний інтерес до участі в публічній політичній діяльності, громадському контролю над усіма ланками публічної політики.

Основи громадянськості (у найпростішому розумінні це громадянська освіта дорослого населення і громадянське виховання дітей і молоді) закладено в Основному Законі. Саме глибоке засвоєння головних понять, категорій, положень Конституції формує конституційно-правову свідомість громадян. Тому для виховної роботи з майбутніми громадянами особливо важливим є акцентування уваги на неперехідному значенні Конституції України, яка як довгостроковий правовий документ сприяє формуванню у них патріотизму і високої громадянської відповідальності, дисциплінованості і згуртованості, прагнення зберігати спокій у суспільстві, тобто того, що спонтанно перетворює населення на активних громадян, а територію - на державу.

Особливістю Конституції України є те, що в ній зафіксовані права та свободи громадянина, які зумовлені сукупністю людських потреб, і саме це законодавчо закріплює передумови самореалізації особистості. У Конституції України задекларовано право кожного на вільний розвиток, свободу та особисту недоторканність, свободу слова, світогляду і переконань, участь в управлінні державними справами, права вільно обирати та бути обраним, користуватися й розпоряджатися своєю власністю, на працю, соціальний захист, охорону здоров'я, на освіту і т. ін.

У Конституції України лише чотири статті (65-68) відображають зміст обов'язків громадянина нашої держави: захист Вітчизни; захист природи, культурної спадщини; сплату податків і зборів; додержання Конституції та законів України. Система виховання має бути такою, щоб у кожного громадянина сформувалася певна система громадських обов'язків, і на першому місці в цій системі мають бути знання державної мови та повага до державної символіки.

Певний досвід громадянської освіти в Україні нагромаджено. Протягом останніх років у нашій країні вжито чимало заходів з упровадження системи громадянської освіти: випущено експериментальні підручники, які проходять апробацію, проводяться конференції та семінари. Проблеми громадянської освіти відображені в концепції дванадцятирічної освіти, національній доктрині розвитку освіти.

Розвиток системи громадянської освіти є важливою складовою перехідного процесу до стабільної демократичної системи, адже головною метою такої освіти є виховання громадянина, який цінує та готовий відстоювати ідеали свободи, демократичні цінності, права людини. Навчальні заклади різного типу і школи, насамперед як осередки громадянської освіти, мають сприяти розвитку демократичної політичної культури, формуванню у молодих людей громадянської компетентності, політико-правових знань, гідності й відповідальності, усвідомленню та визнанню ними демократичних принципів життя та пріоритету прав людини.

Мета громадянської освіти - сформувати особистість, якій притаманні демократична громадянська культура, усвідомлення

зв'язку між індивідуальною свободою, правами людини та її громадянською відповідальністю, готовністю до компетентної участі в житті суспільства.

У результаті виховання громадянської позиції більшість громадян з пасивної маси перетвориться на активних акторів політичного життя. Поява “якісних громадян” сприятиме формуванню демократичної держави та громадянського суспільства.

У процесі публічної політичної діяльності особливу увагу бажано звернути на молодь - майбутніх реалізаторів громадянської позиції в суспільстві.

2.4. Депутати та їх публічна політична діяльність

Найважливішим видом публічної політичної діяльності є депутатська політична діяльність. Спинимось коротко на сутності самого поняття “депутат”.

Депутат (від лат. *deputatus* - визначений, посланий) - 1) особа, уповноважена групою, спільнотою на виконання певних обов'язків, завдань, прийняття рішень, участь у представницьких зборах, партійних з'їздах; 2) виборний представник народу чи його частини в інститутах влади, що репрезентує та відстоює інтереси, приймає рішення, закони від його імені.

Залежно від конкретних соціально-політичних, економічних і психологічних умов (законодавство, соціально-економічний устрій країни, політична культура та ментальність), рівня представницького органу (парламент, органи місцевого самоврядування) депутатська діяльність може набувати різних форм. Відповідно депутати мають різні повноваження, права та обов'язки.

Повноваження депутата, їх обсяг, обов'язки та права, а також умови відкликання чи дострокового припинення повноважень визначаються конституцією та іншими правовими актами країни. Форми відносин депутата з виборцями зумовлюються характером депутатського мандату, який може бути імперативним або вільним.

Принцип імперативного мандату передбачає виконання депутатом наказів виборців округу та усвідомлення відповідаль-

ності перед ними, встановлює тісний зв'язок між депутатами та виборцями.

Принцип вільного мандату передбачає свободу рішень депутата в межах компетенції представницького інституту. В такому разі депутат розглядається як представник всього народу, а не виборців одного округу, і є відповідальним перед законом, своєю совістю та перед Богом за виконання обов'язків перед своїм народом.

Діяльність депутата може здійснюватися на *непрофесійній основі* (без відриву від основної діяльності) або *професійній*, що є найпоширенішим у світовій практиці.

Статус депутата представницьких інститутів, умови незалежності його діяльності визначають принципи індемнітету (свободи висловлювання і голосування та захисту від відповідальності за діяльність під час виконання депутатських обов'язків) та імунітету - захисту депутата від арешту й інших процесуальних дій, пов'язаних з обмеженням свободи, особистих прав, а також від судового переслідування без згоди представницького інституту, членом якого він є і якого депутати позбавляться в разі затримання на місці злочину. В окремих країнах імунітет має відносний, обмежений характер і поширюється лише на певні цивільні справи. В сучасному українському суспільстві в цьому плані спостерігається повне беззаконня для депутатів; навіть якщо і заборонено щось законом, все ж завдяки депутатській недоторканності депутати, які вчинили протиправні дії, ні моральної, ні правової відповідальності не несуть. Саме тому їх здебільшого не поважають у суспільстві, що і є негативним моментом, оскільки серед депутатського корпусу будь-якого рівня є дуже професійні, моральні та відповідальні особистості.

Статус депутата передбачає винагороду, що складається із грошової суми та добових або передбачає відшкодування витрат, пов'язаних з депутатською діяльністю.

Статус депутата визначає також *принцип несумісності депутатського мандату і певних посад*, визначених законодавством кожної країни. На це слід звертати серйозну увагу.

Зазвичай це посади судді, невиборні посади на державній службі безпеки, в армії, міліції та службі безпеки, членство в уряді у президентських республіках, керівництво приватними підприємствами тощо.

Наприклад, депутати національного парламенту мають займатися законотворчістю. Аналізуючи цей аспект депутатської діяльності, соціопсихологи виділяють у структурі політичної діяльності такі блоки (вміння): *гностичний, конструктивний, проєктувальний, організаційний та комунікативний*.

Серед *гностичних умінь* виокремлюють коректну постановку завдань діяльності; формування нових ідей; аналіз причин, що перешкоджають цій діяльності; вивчення, аналіз, синтез і узагальнення ідей з наукової та публічної літератури. До *проєктувальних умінь* вони віднесли вибір необхідних методів для вирішення поставлених завдань, формування результатів роботи та їх передвиборну оцінку. Найважливішими *організаційними змінами* науковці вважають організацію проведення роботи депутатського загалу і членів експертних робочих груп, побудову інформаційного банку таким чином, щоб ним можна було користуватися після завершення роботи. До *комунікативних умінь* віднесено вміння формувати чіткі й зрозумілі запитання перед аудиторією, будувати короткі, логічні повідомлення про наслідки діяльності, ефективно й коректно висловлювати свою думку про діяльність інших тощо.

Депутат має проводити певну роботу з виборцями: прийом громадян, надання їм конкретної допомоги, лобювання інтересів як виборчого округу, регіону загалом, так і конкретних людей зокрема. Слід наголосити і на звітуванні депутатів перед виборцями, зустрічах з ними, обміні соціальною інформацією. Таке спілкування дуже потрібне депутатові, оскільки під час перебування в законодавчому органі він має підтримувати зв'язок з тими, хто делегував йому свою політичну владу. Це, по-перше, дає йому змогу приймати відповідні політичні рішення (в тому числі під час голосування з конкретних питань), по-друге, виборці можуть виявити бажання продовжити термін його перебування в парламенті.

Водночас потрібно пам'ятати й про суто політичні аспекти депутатської діяльності, адже парламент є не тільки державним, а

й політичним органом, а оскільки народні обранці здебільшого є представниками певних політичних партій, рухів, суспільних організацій, які сповідують часом протилежні ідеологічні та політичні погляди, то депутати реалізують тим самим публічну політичну діяльність.

Виходячи із сьогоденної практики розуміння депутатської діяльності розширюється. Наприклад, до проєктувальних умінь варто додати попередню політичну оцінку можливих парламентських або інших рішень (тобто прогноз можливої ситуації). Організаційні вміння можна доповнити за рахунок організаторських даних щодо згуртування різних верств виборців свого виборчого округу, їх консолідації навколо певних ідей, проєктів тощо, розширення впливу на них, тобто їх публічної політичної діяльності.

На місцевому рівні депутатська діяльність потребує більшої уваги до конкретних проблем у межах повноважень органів місцевого самоврядування та статусу народних депутатів цього рівня.

Комунікативні вміння депутатів різних рівнів щодо публічної політичної діяльності відрізняються мало, оскільки знаходити спільні погляди необхідно депутатам як парламенту, так і місцевих органів самоврядування.

Отже, депутатська діяльність - це важливий феномен суспільно-політичного буття. Тут важливим є професійний підхід, оскільки участь у суспільно-політичному управлінні потребує відповідних знань, умінь, навичок, а також відповідальних особистісних дій політичних лідерів (депутатів), яким виборці довірили від свого імені будувати суспільно-політичне життя в державі, реалізувати публічну політику в суспільно-політичному процесі.

Депутатський корпус Верховної Ради України представляє український парламент. Парламент - узагальнююча назва представницького органу громадян, що здійснює законодавчу владу в державі. Батьківщиною парламентаризму вважають Англію. Перший парламент виник там у XII ст.

Формування парламентів відбувається на основі загально-го, рівного і прямого виборчого права. Механізми голосування і порядок розподілу депутатських мандатів залежать від виду виборчої системи (мажоритарна, пропорційна, змішана).

Яким же є сьогодні український парламент, де обранці народу реалізують свою публічну політичну діяльність?

Пропорційна система виборів за партійними списками призвела до формування в Україні недієздатної Верховної Ради 5-го скликання. Нині, в 2009 р., в Україні є понад 160 партій і партійок, 40 з них брали участь у виборах п'ятого скликання, 5 пройшли до парламенту, депутатський корпус якого становить 450 осіб. Хоча, на нашу думку, Україні не потрібна така велика кількість депутатів. З огляду на низьку ефективність їх роботи, депутатів у Верховній Раді має бути стільки, скільки є регіональних виборчих округів - 225. Це забезпечить економію коштів. У парламенті потрібні професіонали, політики, а не олігархи та їх прислужники, обрати депутатів бажано лише на два строки, і не більше.

Український парламент 6-го скликання являє собою колективний, повністю безвідповідальний орган, що гальмує побудову громадянського суспільства та демократичні перетворення в Україні, про що засвідчують факти розпаду “демократичної коаліції”, “сварки”, невміння спілкуватися між собою та йти на компроміси заради консолідації суспільства при прийнятті дієвих політичних рішень.

Політичні блоки та коаліції в системі публічної політичної діяльності депутатського корпусу притаманні Україні, як і в більшості парламентів світу. Політичний блок (від англ. block) - структуровані об'єднання політичних партій, громадсько-політичних організацій, інших політичних утворень для досягнення спільних політичних цілей у процесі політичної діяльності.

Головною причиною утворення політичних блоків вважається необхідність об'єднання зусиль (людських, фінансових, організаційних) заради реалізації певної політичної програми, обрання до парламенту представників цього блоку, прийняття або неприйняття рішень з широкого спектру політичних питань. Блоки можуть бути *постійними* або *тимчасовими*; *загальнодержавними*, *регіональними* та *локальними*. Існують також і *міжнародні блоки* (НАТО).

Досить часто сьогодні в Україні наголошують на відповідальності виборних органів влади, зокрема народних депутатів, перед виборцями.

У сучасному розумінні відповідальність розглядається як суто правова категорія. Але не слід забувати про існування професійної, політичної і, нарешті, моральної відповідальності, яка безпосередньо не пов'язана з нормами права, Основним Законом держави - Конституцією.

Деякі схильні вважати моральною відповідальністю можливість громадянського суспільства усувати від влади ті політичні партії і сили, які не виконують своїх обов'язків перед суспільством. Але в Україні парламентарі володіють вільним, а не імперативним мандатом, тобто вони не мають прямих зобов'язань перед власними виборцями, оскільки вважаються представниками всього народу. Такий принцип, з одного боку, є важливою гарантією незалежності законодавчої влади, а з другого - дає змогу народним обранцям уникати прямої відповідальності перед виборцями.

Така категорія, як моральна відповідальність, на відміну від юридичної, може бути врегульована шляхом громадського моніторингу та контролю.

Спираючись на досвід країн світу до парламентарів, що не виконують свої обов'язки, можна застосовувати окремі заходи впливу, які певною мірою можна характеризувати як заходи моральної відповідальності. Серед них варто виділити:

- засудження дій, тимчасове відсторонення члена парламенту від участі в парламентських сесіях у разі порушення ним режиму роботи парламенту;

- дострокове припинення повноважень народного обранця у разі його відкликання виборцями;

- дострокове припинення повноважень депутата, якщо він не бере участі в роботі парламенту протягом певного часу без поважних причин.

Статтею 8 Закону України "Про статус народного депутата України" закріплено певні норми депутатської етики, тобто обов'язок народного депутата дотримуватись загальноновизнаних норм моралі, заборону використання депутатського мандату всупереч загальноновизнаним правам і свободам людини і громадянина, інтересам суспільства і держави. Але заходів відповідальності, що за-

стосовуються в разі невиконання етичних норм, у чинному законодавстві немає, що робить положення даної статті декларативним і нежиттєздатним, на що важливо звернути увагу в процесі реформування політичної системи.

Слід зауважити, що суто моральна відповідальність має вкрай невизначений характер. Вона переважно полягає у так званих “майбутніх санкціях”, тобто народного депутата, який не виконує свої зобов’язання перед виборцями і народом, можливо, не оберуть до парламенту наступного скликання.

Виникла потреба при доопрацюванні закону про депутатів звернути серйозну увагу і на інтелект та професійність депутатів усіх рівнів.

Інтелектуальна неспроможність - найуразливіше місце сьогоднішнього складу Верховної Ради України шостого скликання. Становище країни не окреслено в історичному контексті за логікою права, політичної ідеології та моральних цінностей; ідеї підмінені гаслами, які малозрозумілі для непрофесійного сприйняття; цілеспрямований рух до суспільної мети (якщо він і був у нас) витіснено партійними змаганнями за індивідуальне місце в структурах влади. Та й сама мета, яку не було визначено досить чітко, стає дедалі більше невизначеною. Що має розуміти виборець під поняттям “праві”, “ліві”, “українська правиця”? Зрештою, яким є їх об’єктивний зміст в українській ситуації? Що реально принесе людям “європейський вибір”? Соціально-економічний лад у країні змінився докорінно, а “демократи” усе ще скаржаться комусь, що реформи й не починались. Кого ж поміж кого мають вибирати громадяни, ідучи до виборчих дільниць?

Зауважимо, що коли перед Україною стало завдання провести низку політичних, суспільних і економічних реформ, вона потребувала для цього сильного, патріотичного та дієздатного владного політикуму. Але очевидним є те, що основна причина економічної та політичної кризи полягає у відсутності політичної волі. Представники різних партій та блоків у Верховній Раді не зацікавлені у створенні законодавчої бази, необхідної для проведення дієвих економічних та політичних реформ. Такий напрям розвит-

ку публічної політики неминуче призводить до того, що сьогодні називають “олігархізацією політики”. Необхідним її елементом є корупція. Побічним наслідком олігархізації стала нерозвинутість дрібного та середнього бізнесу. Відбулася поляризація суспільства: з одного боку, мільйонери та дуже багаті люди, з другого - більшість громадян з украй низькими прибутками.

Український парламент може вирішити долю України за умови, що його склад буде інтелектуально спроможним проводити національно-патріотичну публічну політику. Тільки такий владний політикум зможе визволити нашу державу з тенет корупції, нужди, нестабільності, кризи, створити умови для становлення сильної демократичної держави та громадянського суспільства в Україні.

2.5. Етичні засади в публічній політичній діяльності

У системі етичних засад публічної політики важливе місце відводиться моралі. Спільність політики і моралі полягає в тому, що і політику, і мораль відносять до найбільш ранніх регуляторів суспільного життя. Мораль і політика являють собою організаційні, регулятивні, контрольні сфери суспільства, які спеціалізуються на регулюванні поведінки людей, тому мають як спільні, так і відмінні риси. В їх основу покладено протиріччя між індивідуальністю, унікальністю людини, з одного боку, та її колективною природою, приреченість жити в суспільстві - з другого. Нормативна особливість моралі полягає в тому, що вона охоплює своїми вимогами всю сферу суспільних відносин. Мораль утримує людину (політика) від крайніх форм поведінки, сприяє розв'язанню протиріч, вона передбачає оцінку суспільних явищ не з індивідуального, а з колективного, загальнолюдського та цивілізаційного поглядів.

Що слід розуміти під поняттям мораль?

Мораль - особлива, специфічна сфера суспільного буття, яка включає усвідомлення норм і реальну поведінку людей, що базується на оцінці будь-яких вчинків і дій з точки зору ідеалів добра і зла, справедливості й несправедливості та інших критеріїв людської життєдіяльності.

Таким чином, мораль є умовою збереження людського роду, оскільки відображає його багатовіковий досвід та фіксує вимоги, дотримання яких необхідне суспільству, політиці, особистості. Як засвідчує історія, аморальність поведінки призводить до руйнації не тільки індивіда, зокрема політика, а й усього суспільства, тому важливо, щоб публічна політична діяльність була високоморальною, а політики - не тільки правовідповідальними, але й високоморальними. Ще свого часу Аристотель з цього приводу писав: “Без доброчесності людина стає нечестивою і дикою істотою”.

Специфіка публічної політичної діяльності порівняно з мораллю полягає в тому, що:

- на політиків покладається виконання державних завдань в інтересах суспільства як єдиного цілого, оскільки в їх розпорядженні є особливі моральні засоби впливу, але є й такі, які викликають спокусу в окремих аморальних політиків зловживати службовим становищем заради особистої вигоди, завдаючи тим самим шкоди іншим людям;

- політична діяльність передбачає прийняття рішень, пов’язаних з вибором, на який впливає, крім іншого, і те, як людина, що його приймає, оцінює світ, своє місце в ньому;

- суспільство зацікавлене в тому, щоб політика з її цілями та засобами вписувалася в рамки існуючих уявлень про добро і зло, інакше кажучи, відповідала вимогам моралі.

Моральна політика ставить перед публічним політиком в процесі діяльності цілі та спрямована на досягнення максимального блага для якомога більшої кількості людей.

У сучасній науковій літературі з публічної політичної діяльності існують різні підходи стосовно моральності.

Моралізований підхід повністю ототожнює мораль з політикою. Такий підхід був характерний у класичний, античний період (від Аристотеля до Нового часу). У Новітній період такі принципи політики доведені до абсолютизму. Яскраві його представники - М.Ганді, М.-Л.Кінг, А.Швейцер. Прихильники цього напрямку абсолютизують значення внутрішніх механізмів мотивації (совість, обов’язок і т.ін.).

Автономний підхід передбачає, що політика і мораль є автономними сферами і не повинні втручатися в сферу компетенції одна одної.

Виходячи з цього підходу мораль є сферою громадянського суспільства, а політика - сферою протиборства групових інтересів, вільною від моралі. Дану позицію відстоювали Н.Макіавеллі, Г.Моска, Р.Міхельс та ін. Цілей у політичній діяльності, вважав Н.Макіавеллі, потрібно досягати політичними засобами, оскільки лише моральними засобами успіхів досягти важко. Н.Макіавеллі моральні критерії виносив за рамки політичного вибору. Такий підхід до тлумачення співвідношення політики й моралі отримав назву макіавеллізму і втілений у принцип “мета виправдовує засоби”. Справедливій політиці прихильники цього вчення протиставляли “ефективну” політику. Ціннісною домінантою поведінки політика визнавали популярні нині гасла: “виглядати”, “видавати” важливіше, ніж “бути моральним, скромним, тихим”.

Такі спроби звільнити публічну політичну діяльність від моральних оцінок, як правило, були пов’язані з виправданням антигуманних дій. Історія народів світу демонструє багато прикладів відриву політики від моралі (диктаторські режими, сталінізм, франкізм, фашизм та ін.). Подібний підхід не сприяє ефективній політичній діяльності.

Антагоністичний режим полягає в трактуванні політики і моралі як непримиримих протилежностей добра (моралі) і зла (аморальності) (М.Бакунін, М.Бердяєв).

Компромісний підхід визнає необхідність впливу моралі на політику.

Відомий представник даного напрямку М.Вебер з метою визначення меж впливу моралі на політику запропонував розділити її на етику переконань та етику відповідальності.

Важливо зауважити, що в історії розвитку людського суспільства науковцям і політикам не вдалося знайти універсальної моделі застосування норм моралі в політиці. Це є свідченням недосконалості суспільної взаємодії, адже людство завжди прагне до добра, моралі, духовності, оскільки це є базовою основою суспільно-політичного процесу.

Можливий вплив моральних норм на політичну діяльність, які намагаються впровадити громадянське суспільство та демократичні інститути в державі, проявляється в таких напрямках:

- ненасильницькому вирішенні суспільно-політичних конфліктів;

- використанні законних механізмів розв'язання суспільно-політичних протиріч;

- запобіганні напруженню між діями політиків та моральними настановами;

- відповідальності влади в особі її політиків за свою політичну діяльність, що вимагає не лише професійної компетентності, а й розвиненої моральної свідомості, гуманності, почуття справедливості;

- відкритості та прозорості рішень, що приймаються органами влади, тобто публічної політичної діяльності;

- моральності як ідеальної основи інституту громадянства та ін.

Мета, засоби - основні компоненти політики, які реалізуються шляхом публічної політичної діяльності. Наведемо пояснення цих понять.

Мета публічної політики - це результат, заради чого реалізується публічна політична діяльність.

Поняття “засоби” і “методи” політичної діяльності є близькими за своїм змістом поняття.

До *засобів публічної політичної діяльності* відносять: пропагандистські компанії; страйки; військові дії; електоральні дії та ін.

До *методів публічної реалізації політичної діяльності* можна віднести: переконання; примуси; шантаж; стимулювання; підказки; дискусії; насилля тощо.

Політична палітра сучасного українського суспільства демонструє різноманітні погляди на призначення і зміст діяльності сучасних політиків саме в етичному аспекті. Серед них чимало відвертих прихильників Макіавеллі або носіїв екстремістських поглядів. Для демократично мислячого політика принциповим є визнання пріоритетів морального чинника, гуманістична орієнтованість, обов'язкове врахування моральних наслідків політичних рішень і дій.

Пріоритетність вимог політичної етики зумовлена особливостями ситуації, в якій діє політик. Політик у владі й політик в опозиції, політик-переможець та переможений політик, професійний політик та людина, яка випадково опинилася в центрі політичного життя, по-різному використовують принципи політичної моралі у своїй публічній політичній діяльності.

У перехідний період розвитку суспільства до влади приходять багато випадкових людей, а політична етика передбачає наявність моральних переконань і відповідальності за свої вчинки. Це, насамперед, стосується професійних політиків, якими є партійні лідери, члени партій, народні депутати, які повинні керуватися не кон'юнктурними міркуваннями, а мислити державними категоріями, зіставляти свої дії з моральними цінностями та нормами, оцінювати наслідки цих дій. Тому моральна культура політика, міністра, керівника державного інституту, народного депутата передбачає не просто професіоналізм у роботі, а й виняткову увагу до інтересів країни та її громадян, уміння раціонально користуватися владою, демократично поводитися з опонентами, опозицією, бути здатним до компромісів, принципово відстоюючи державну і громадянську позиції. Свідченням моральної цілісності державних і громадсько-політичних діячів є їх високі вольові та моральні якості, уміння дотримуватися єдності слова і діла, реалістично оцінювати власні результати і державну політику, нетерпимість до некомпетентності, догматизму, застою тощо.

Відомо, що особливості політичної етики українського суспільства зумовлені географічним положенням нашої країни; вона "розташована" на так званому розломі культур, соціально-політичних орієнтацій: якщо центральні, західні регіони орієнтуються на європейські стандарти, то на Сході більш популярними є євразійські. До того ж, якщо цілі й ідеали української громадськості близькі до західних, то спосіб життя - до східного. Україна завжди прагнула брати участь у європейській політичній грі, але при цьому часто користувалася методами східного походження, оскільки завжди була залежною від східних стереотипів, від імперій, адже 350 років вона була державою з чужими правилами політичної гри та ідей, перебувала під чийось впливом.

Безліч прикладів історії переконує, що східна політика орієнтована на могутність, силу, а не на право чи політичну етику. В Україні частіше проводилася саме така політика і, зрозуміло, в її політичній етиці можна знайти чимало “азіатських” слідів - автократію, геронтократію, патріархальність, таємну дипломатію, схильність до силових методів тощо.

Зрозуміло, що дотримання політичної етики не розв’язує проблему “зла як таку”. Політик не може ігнорувати те, що поступки на користь одного, як правило, пов’язані з певними втратами для іншого. Політик діє морально, якщо добро від його вчинків переважає зло. А взагалі не творити зла він просто не може, доводиться жертвувати одними частинами добра заради інших. Ця далеко не беззаперечна думка містить у собі раціональне зерно: політична діяльність, в основу якої покладені моральні критерії, має враховувати і негативні моменти, які супроводжують політичне рішення; якщо в процесі такої діяльності неможливо розв’язати проблему зла, то, принаймні, слід передбачити небажані наслідки, мінімізувати їх, компенсувати людям втрати від нього.

Тим важливішим стає оволодіння етикою, методологією і технологією діалогового спілкування, оскільки це є шляхом до розв’язання соціально-політичних конфліктів, ефективний засіб розвитку особистості політика. Участь у діалозі передбачає толерантне сприйняття аргументів іншої сторони, вміння протиставити їм власні. У взаємних звинуваченнях, чварах, стихійних суперечках виявляються здебільшого нестримувані емоції; у діалозі, дискусії - інтелект, ерудиція, помірковане мислення, сила логіки і переконання, якщо вони є. В сучасному українському політикумі переважають надмірна емоційність, моральний тиск та агресія.

Дотримання етики в політичній діяльності безпосередньо пов’язано з питанням виникнення конфліктів у партійних організаціях та способами, механізмами їх розв’язання. Кожна партія, навіть найбільш ідеологічно єдина, складається з громадян, які мають різні інтереси внаслідок різного становища в суспільстві, місця у партійній ієрархії тощо. Членам партії притаманні також відмінні ціннісні орієнтації. Усе це згідно з теорією конфліктів є

об'єктивною підставою для виникнення внутрішніх партійних конфліктів. Але наявність відмінностей ще не є свідченням конфлікту або неминучості його виникнення. Конфлікт стає реальністю завдяки переконанням та настроям його учасників і розв'язується так, як підказує їх вихованість, особиста компетентність та практика життя.

Тому важливими в політичній етиці є засоби розв'язання конфліктних ситуацій з метою недопущення розгорання конфліктів. За підрахунками американського професора Д. Шарпа, існує близько 200 методів ненасильницького розв'язання політичних проблем - ненасильницький протест і переконання, відмова від соціального, економічного, політичного співробітництва, ненасильницьке втручання та ін. А цьому потрібно цілеспрямовано вчитись за допомогою спеціалістів-конфліктологів. Такі фахівці в Україні є, проте їхні можливості використовуються далеко не повністю.

Сучасний політик має володіти всім арсеналом “політичної технології”, бути здатним гнучко й оперативно використовувати його в публічній політичній діяльності, враховуючи нові реалії суспільного життя, нетипові проблеми, вирішення яких потребує нового концептуального мислення. Такому мисленню сприяє інноваційна освіта, яка в сучасних ВНЗ реалізована, проте в Україні не здійснюється ротація політико-управлінської еліти, незатребуваними залишаються молоді талановиті фахівці, оскільки керівні посади займають “родичі, друзі, куми, діти можновладців”. Мисляча молодь творить “Силіконову долину” в США та реалізує себе за солідну платню в західних інституціях. Це є наслідком неефективності роботи багатьох державних чиновницьких структур та наукових установ.

Особливості поведінки політика залежать і від аудиторії, з якою він взаємодіє. Але моральні переконання неможливо взяти “напрокат” - люди швидко розпізнають показну етику. Істотною рисою сучасної культури політичної діяльності є відмова від монологічного стилю спілкування на користь діалогічного (політичний та моральний плюралізм). Політична етика вимагає ставлення до всіх суб'єктів суспільно-політичного життя як до рівноправ-

них, визнає правочинність їх моральних цінностей. “Атакуйте проблему, а не партнерів, ставтеся до переговорів не як до змагання, а як до процесу пошуку спільного рішення, намагайтеся переконати опонентів у справедливості й обґрунтованості ваших позицій замість того, щоб просто зламати їхню волю” - ці поради американських політологів Р.Фішера і С.Брауна варто взяти до уваги сучасним українським політикам, щоб їх політична діяльність була ефективною.

Практично в усіх розвинутих країнах депутати не пов’язані юридичними обов’язками щодо своїх виборців. Вони вважаються представниками не відповідних виборчих округів, а всього народу і не можуть бути відізані виборцями. Тим самим їхній мандат не має імперативного характеру, тобто він є вільним. У сучасних українських політичних колах імперативний мандат застосовується (БЮТ).

Вільний мандат у зарубіжній конституційній теорії розглядається як такий, що найповніше забезпечує для політиків, депутатів можливість займатися тими справами, які віднесені до компетенції загальнонаціонального представницького органу. Він надає їхній діяльності публічного політичного характеру і не зводить її до рівня роботи уповноважених з місцевих справ. Разом з тим в умовах прийняття імперативного мандата зовні встановлюється більш тісний зв’язок між парламентаріями та їхніми виборцями, що певною мірою є доцільним для країн перехідного періоду.

Зарубіжний досвід свідчить, що відсутність імперативного мандата в депутатах парламенту зовсім не означає, що між ними та їхніми безпосередніми виборцями не існує прямих зв’язків. Ці зв’язки мають різноманітний і тривалий характер, а робота з виборцями потребує багато часу у парламентарів та їх помічників. Зрештою, від активності діяльності депутата у виборчому окрузі багато в чому залежить його подальша парламентська кар’єра. Корисний досвід роботи політика, депутатів різних рівнів є видимим для громадян, тобто публічним.

На нашу думку, проблема “протистояння” політики і моралі не є нерозв’язною. Етизація політики - необхідна умова утвердження гуманістичних засад в усіх сферах суспільного життя. Спра-

ведливість, доброчесність мають перетворитися на стимулюючі мотиви публічної політичної діяльності політиків, державних і громадських діячів. Попри стійкі упередження, суспільство прагне зробити політику моральною, а мораль - діяльною. Але це не означає розчинення моралі в політиці, втрати її контролюючих можливостей. Між політикою і мораллю завжди має зберігатися відстань. Адже ототожнення політики і моралі криє в собі загрозу моралізування будь-якої політики (прикладом є політичні процеси 1937 р., коли суто політичні цілі видавали за високоморальні).

Драматичний досвід політичного життя дає підстави стверджувати, що мораль є первинною щодо політики. Влада та наслідки її політики мають перебувати під постійним моральним контролем суспільства. У противному разі неминучою є загроза деформації публічної політичної діяльності та її наслідків. У стабільних демократичних країнах моральні взаємовідповідальні відносини влади і суспільства підтримувати значно легше, ніж у кризових суспільствах, які впроваджують демократичні зміни. Втім, за будь-яких обставин посилення на практичну доцільність не можуть виправдати брудні, аморальні дії. “Не так політика псує характери, як характери - політику” - писала свого часу Л.Українка.

Отже, ми пропонуємо такі заходи впливу на підвищення моральної відповідальності політиків, народних депутатів перед громадянами України у процесі їх публічної політичної діяльності:

- налагодження системи зворотного зв'язку депутата з виборцями (наприклад щомісячне звітування, обов'язкова, раз на місяць протягом тижня робота в окрузі з прийомом громадян тощо);

- установлення прозорості у фінансуванні діяльності партії (загальнодоступна інформація про те, хто і скільки грошей надав партії) та формуванні виборчих списків партії;

- підвищення вимог до кандидатів у народні депутати (віковий ценз (від 25 до 60 років), наявність вищої освіти, управлінського та життєвого досвіду, належність до титульної нації 77,8% депутатів, гендерне представництво (принаймні, 30% жінок), моральність, декларування доходів та сплата податків, відсутність сімейних зв'язків з представниками уряду та іншими депутатами);

- введення в штат партійних осередків, апарату Верховної Ради психологів-соціологів;
- формування чіткого механізму відзиву депутата виборцями;
- повернення до змішаної мажоритарної виборчої системи тощо.

Насамкінець зауважимо: якщо велика частина соціально-політичних відносин випадає зі сфери суспільного і правового контролю, це свідчить про неадекватність соціальної системи суспільній практиці. У прийнятних обсягах ця неадекватність може компенсуватися політичною мораллю, у непомірних призводить до розкладу політичної моралі, руйнування соціальної системи. Факти аморальності політиків, представників вищої влади сприймаються сьогодні для деякого в Україні як моральна індульгенція для широких верств населення, що виражається в ухилянні від оподаткування, ліцензування професійної діяльності, у незаконній діяльності, подвійній бухгалтерії, співробітництві правоохоронних органів із тіньовими структурами, відсутності моральної та громадянської відповідальності тощо. Доки така практика політиків та їх публічної політичної діяльності визнаватиметься населенням морально припустимою, про реалізацію ідеалу соціально-правової держави в Україні не може бути й мови.

2.6. Державна символіка України та її використання в публічній політичній діяльності

Кожна держава має свою символіку, пов'язану з її історією. Має її і Україна. Державні символи України - закріплені в законодавстві офіційні графічні чи звукові зображення, в яких втілюються національні ідеї, що символізують державність України. Державні символи затверджуються Верховною Радою України. Характерними ознаками їх є те, що вони виражають національний менталітет, національні ідеї політичного чи історичного змісту і мають загальнообов'язковий характер. Основою державних символів є державний суверенітет, який і дає змогу використовувати їх у публічній політичній діяльності.

Українська національна символіка бере свій початок з Київської Русі. Українська етнічна символіка є своєрідним відображенням самотності національної культури протягом усього історичного розвитку, за всіх суспільних формацій. Її праобразами були тотемні знаки.

Відповідно до ст. 20 Конституції України (1996 р.) державними символами України є: Державний Прапор України, Державний Герб України та Державний Гімн України.

Герб - це знак, своєрідний ключ до історії сім'ї, міста, національного утворення, держави. Це пам'ятка духовної культури. В гербі у вигляді знаків втілюються реальні події, суспільні явища, ідеологія та світосприймання.

Серед усіх гербів найбільш поширеним в історії України був тризуб. Є різні пояснення походження тризуба. Київська Русь користувалась особистою символікою князів - знаком Рюриковичів, якому російський історик М.М.Карамзін дав назву "тризуб". Він був державним знаком Київської Русі за часів Володимира Святого. Серед київських богів Перуна, Хорса та інших знаходимо і Трояна, або Триглава. Український письменник, лауреат Шевченківської премії Валерій Шевчук, висловлював припущення, що князівський знак - тризуб є символом міста Києва, яке виникло на трьох пагорбах - Старокиївському, Щекавиці, Хоривиці.

Відзнаку у формі тризуба використовували українські частини у складі австрійської армії, Українські січові стрільці - під час Першої світової війни; як державний герб Української Народної Республіки золотий тризуб на синьому тлі був схвалений 12 лютого 1918 р. малою радою у Коростені; зображення тризуба було затверджено Центральною Радою 22 березня 1918 р. у формі великого і малого герба з відповідним орнаментальним облямуванням. Автором проєктів був художник В.Кричевський. Обидва герби являли собою тризуб, оточений вінком з листя, який мав символізувати багатство краю. Символіку із зображенням тризуба у 20-40 рр. ХХ ст. використовували різні політичні угруповання Західної України; тризуб із середнім зубом у формі хреста - релігійні. Як державний герб тризуб було визнано 15 березня 1939 р. Сеймом Карпатської України, що проголосив самостійність цього регіону.

Золотий тризуб на блакитному тлі затверджений Верховною Радою України у 1991 р. як державний знак - герб самостійної незалежної держави України. Число “три” завжди вважалося казковим, чарівним. У народних казках йдеться про трьох богатирів, три бажання, які виконують чарівники, три дороги, що простягаються перед казковими героями. Отже, у тризубі відображено триєдність життя. Це Батько - Мати - Дитя. Вони символізують собою Силу - Мудрість - Любов. Таке пояснення буде доступне дитині, а глибші корені історії вона вивчить уже в школі.

Зображення Державного Герба розміщується на печатках органів державної влади, державного управління, судових органів, грошових знаках і знаках поштової оплати, службових посвідченнях, штампах, бланках державних установ тощо.

Прапор - це символ державності та національної незалежності.

Державний Прапор України являє собою полотно із двох рівновеликих горизонтальних смуг синього і жовтого кольорів. Закон передбачає підняття прапора на будинках органів державної влади й управління, органів місцевого самоврядування, дипломатичних представництв України за кордоном, під час офіційних зустрічей на найвищому рівні, при відкритті спортивних змагань тощо. Державний Прапор синьо-жовтого кольору мають морські судна й літаки міжнародних авіаліній України.

Синьо-жовті кольори вперше з'явилися в 1410 р. на хоругвах Галицько-Волинського князівства: на синьому полі був зображений золотий лев. Запорозькі козаки мали мирний жовто-блакитний прапор на відміну від бойового червоно-малинового прапора. Сині і жовті кольори присутні у витворах мистецтва, у гербах українських земель, міст і старшинських родів.

Жовті та блакитні барви трапляються на прапорах і поховальних прикрасах ремісників і селян. У XVIII ст. ці кольори присутні на полкових прапорах Київського, Лубенського, Полтавського, Чернігівського козацьких полків.

Блакитні жупани й жовті свити носили учасники гайдамацького руху. У 1848 р. у Львові синьо-жовті прапори прикрашали

будинок, де відбувався з'їзд українських учених, а вже в ХХ ст. синій і жовтий кольори були на прапорах УНР, ЗУНР, Карпатської України.

У проекті Конституції УНР 1920 р. записано: “Державними барвами Української держави є барва синя і жовта... Прапор військової фльоти є синій-жовтий з державним гербом золоті барви в лівому розі синьої частини прапора. Прапор торговельної фльоти є синьо-жовтим”.

Україна - це безкраї лани пшениці, квітучі поля льону, вишневі сади. Це гори Карпати і шахти Донбасу. Це широкий Дніпро - Славутич, який несе свої води в Чорне море. Україна - це і той край, де ми живемо і зростаємо. Україна славиться хлібом, пшеницею. Всі наші бажання, всю нашу любов до Батьківщини, її красу відображено в нашому прапорі.

Нині жовто-блакитний прапор є прапором незалежної України. Вибір кольорів зумовлюється такими міркуваннями.

Жовтий колір - це колір пшеничної ниви, колір хліба, зерна, що дарує життя всьому сушому на землі, це колір жовтогогарячого сонця, без лагідних променів якого не дозрів би, не заколосився б хліб. Це символ достатку українського народу. Блакитний, синій колір - це колір ясного, чистого, мирного неба. Це колір води, без якої не дозрів би хліб. І ще - це колір миру.

Гімн - це урочистий музичний твір на вірші програмного характеру. Це символ державної єдності, який виражає ідеологічні устої держави, її принципи, історію та програмні цілі на майбутнє.

Величною й трагічною є історія пісні-гімну “Ще не вмерла Україна”. Втративши свою державність, Україна кілька століть не мала свого національного гімну”, його заступали патріотичні пісні, часто регіонального характеру, що не відображали долі всього народу, розмежованого кордонами австро-угорської та російської монархій.

Волелюбний дух українського народу, його прагнення до незалежності ніколи не зникали. Вони жили в історичних піснях і думках, у творчості Тараса Шевченка, Івана Франка, Михайла Старицького, Лесі Українки, Миколи Вороного, Олександра Олеся та багатьох інших. Високими ідеалами соціального і національного

визволення народу, його духовного відродження пройнята діяльність діячів “Руської трійці”, зокрема Маркіяна Шашкевича, членів Кирило-Мефодіївського братства, молодшого покоління борців за волю України - Миколи Міхновського, Івана Липи, Ольги Басараб, Олени Теліги та ін.

Яскравим виявом патріотично-національних почуттів українців стала поява вірша поета і етнографа Павла Чубинського “Ще не вмерла Україна” (XIX ст.). Жодному іншому творові не судилося така велична і трагічна доля. Велична, оскільки в ньому втілена споконвічна мрія народу стати суверенним, здобути волю, виражена незламна віра у відродження України. А трагічна, бо понад століття пісню-гімн забороняли, але не знищили. Функцію національного гімну пісня “Ще не вмерла Україна” виконувала протягом усього часу існування Української держави, однак державне затвердження отримала лише 15 березня 1939 р. як офіційний гімн.

З гімну починають урочисті збори, свята, надзвичайні масові політичні події, гімном їх і закінчують. Це хвалебна пісня своїй Батьківщині, в якій народ висловлює бажання бути вільним, щасливим, жити в достатку.

Конституція України вказує на необхідність шанобливого ставлення до державної символіки. Так, публічна наруга над Державним Прапором, Державним Гербом, Державним Гімном України (пошкодження прапора чи герба, нанесення на них непристойних записів чи малюнків та інші дії) згідно зі ст. 338 Кримінального Кодексу України тягне за собою кримінальну відповідальність у вигляді штрафу до 50 неоподаткованих мінімумів доходів громадян або арешт на строк до шести місяців. Становлення державності потребує належної охорони та захисту державної символіки, що досить важливо і для збереження стабільності конституційного ладу, його захисту, поваги до державних атрибутів.

Використання державної символіки в процесі публічної політичної діяльності є важливим чинником утвердження національної, державницької психології та консолідації суспільства на державотворення.

Література до теми 2

1. *Василевська Т. Е.* Особистісні виміри етики державного службовця: монографія / Т. Е. Василевська. - К. : НАДУ, 2008. - 336 с.
2. *Войтович Р. В.* Керівник в органах державної влади та місцевого самоврядування / Р. В. Войтович, М. І. Пірен, І. Ф. Надольний. - К. : Центр сприяння інституц. розвитку держ. служби, 2006. - 186 с.
3. Державне управління : словник-довідник / [за заг. ред. В. М. Князева, В. Д. Бакуменка]. - К. : Вид-во УАДУ, 2002. - 228 с.
4. *Дубко Е. Л.* Политическая этика : учебник для вузов / Е. Л. Дубко. - М. : Академ. проект ; Трикта, 2005. - 720 с.
5. Енциклопедія політичної думки [ред. колегія : К. Лігов, В. Скуратівський, Л. Фінгерб] ; пер. з англ. за ред. Н. Лісюк. - К. : Дух і Літера, 2000. - 472 с.
6. *Кислий П.* Становлення парламентаризму в Україні: На тлі світового досвіду / П. Кислий, Ч. Вайз. - К. : Абрис, 2000. - 414 с.
7. Классическая теория государственного управления: американская школа / под ред. Д. Шафриту, А. Хайд ; пер. с англ. Т. И. Борисенко и др. - М. : Изд-во МГУ, 2003. - 799 с.
8. Корпоративная этика : учеб. пособие / авт.-сост. И. Н. Кузнецов. - М. : Изд-во делов. и учеб. лит., 2003. - 480 с.
9. *Пірен М. І.* Конфлікт в системі політико-управлінської діяльності : навч. посіб. / М. І. Пірен. - К. : Вид-во УАДУ, 2003. - 240 с.
10. Политико-административные отношения: кто стоит у власти? / А. Рабренович, Д. Кумбиз, Б. Кудрика и др. ; под ред. Т. Верхейна ; пер с англ. - М. : Права человека, 2001. - 512 с.
11. *Рудакевич М. І.* Етика державних службовців : монографія / М. І. Рудакевич. - К. : Вид-во НАДУ, 2003. - 360 с.
12. *Фукуяма Ф.* Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию / Ф. Фукуяма ; пер. с англ. Д. Павловой, В. Кирющенко, М. Колопотина. - М. : АСТ ; АСТ Москва ; Хранитель, 2006. - 730 с.
13. Этика публичной политики: Из опыта работы Комитета по стандартам публичной сферы Великобритании [сост. и авт. слов. Д. Глейзнер ; науч. и лит. ред. А. Оболенский ; пер. с англ. А. Дроня]. - М. : Ин-т права и публич. политики, 2001. - 75 с.

Тема 3. Феномен опозиції в публічній політичній діяльності в сучасному українському суспільстві

*Отже, все, чого вони пропонують вам
дотримуватися, дотримуйтеся і
робіть і по справах їх не поводьтеся,
бо вони говорять, і не роблять.*

Євангеліє від Матвія 23:3

3.1. Опозиція: сутність, зміст, структура

У сучасному українському суспільстві ще не створено необхідних умов для формування цивілізованої опозиції, однак важливо з'ясувати суть цього суспільно-політичного феномена.

Опозиція, будучи потенційним суб'єктом влади та виразником думки певної частини суспільства, має право впливати на публічну політичну діяльність. Опозиція як така є одним з об'єктів наукового дослідження, а її функціонування - важливим чинником ефективної суспільної публічної політичної діяльності.

Сучасні політичні події в Україні зумовили актуалізацію осмислення опозиції як суспільного феномена в життєдіяльності нашої держави. Особливо гостро стоїть питання юридичного визначення її статусу в українському суспільстві. Неоднозначність та суперечливість позицій пострадянських українських політиків щодо даної проблематики вказують на нагальну потребу в теоретичному дослідженні цього суспільного феномена з метою вироблення спільного бачення того, чим є опозиція. Це сприятиме розробці відповідних рекомендацій, які дадуть змогу визначити місце та функціональну роль опозиції в публічній політичній діяльності та демократизації політичної системи України.

Проблема формування політичної опозиції хоч і є однією з базових у процесі демократизації політичної системи України, проте в політичній практиці та суспільній свідомості українців ще не існує чіткого розуміння суспільно-політичних функцій, со-

ціальної суті, призначення опозиції, її ролі у формуванні суспільного ладу, побудованого на демократичних засадах поділу та збалансованості влади і владних відносин.

Політична опозиція як явище і політичний інститут бере свій початок з часів античності. Передумови виникнення концепції опозиції були закладені ще в працях давньогрецьких мислителів Аристотеля та Платона, в яких визнавалася доцільність та можливість плюралізму думок, необхідність досягнення консенсусу в процесі суспільно-політичної взаємодії. Проте, якщо в рамках античної полісної демократії таке явище мало позитивну оцінку, то в умовах імператорського Риму воно вже розглядалося як негативне. Аналогічно трактувалася опозиція і в Середньовіччі, епоху Відродження та Новий час, що було пов'язано з канонічними християнськими уявленнями про верховну владу як дану від Бога, критика якої є, однак, неприпустимою. В епоху Просвітництва відбувається повернення до розуміння опозиції як позитивного суспільного феномена. Подібні уявлення закріплюються в масовій свідомості в міру розпаду абсолютистських монархій, становлення структур громадянського суспільства і розвитку інститутів демократії, де публічна політична діяльність відчувала потребу в цьому феномені.

Теоретична рефлексія на теми опозиції, опозиційної діяльності та її місце в суспільстві була започаткована мислителями XVII ст. Вперше увагу на цю проблематику звертають А.Шефтсбері, Г.Болінброк, Е.Берк, П.Гольбах. У подальшому аналіз цього явища отримав відображення в роботах таких мислителів, як Ж.Руссо, Т.Джефферсон та ін.

У працях таких видатних мислителів, як Платон, Аристотель, Ф.Аквінський, Б.Спіноза, Т.Гоббс, Дж.Локк, Ш.-Л.Монтеск'є, Д.Юм, виділяємо розробку концепцій права на опір, меж здійснення верховної влади, чим і було закладено основи для виникнення та розробки концепції публічної політичної діяльності парламентської опозиції у зарубіжній політико-правовій думці. Важливою для загальних досліджень політичної опозиції була також введення з початку XVIII ст. поняття “парламентська меншість”, що відоб-

ражено у працях І.Канта, Ж.О.Ламетрі, Г.Еллінека, С.Мілля, Р.Моля, А. де Токвіля, Г.Спенсера та ін.

Питання, пов'язані з особливостями взаємодії опозиції з владними структурами, розглядалися в працях К.Маркса, М.Вебера, Г.Лассуелла, П.Бурд'є, Р.Даля, Т.Парсонса, Ю.Хабермаса та ін. Походження й сутність опозиційних партій, а також закони внутрішнього функціонування публічної політичної діяльності опозиції, були описані в роботах М.Дюверже, Дж.Сартра, М.Острогорського, Р.Міхельса та ін.

Серед представників зарубіжної політико-правової думки ХХ ст., які у своїх працях висвітлюють питання стосовно ролі, місця та значення опозиції у політичній системі суспільства, можна назвати: Г.Алмонда, Х.Арендт, П.Бромхеда, Р.Далтона, Дж.Пауелла, Дж.Сороса, К.Стромма. Саме в ХХ ст. опозиція починає розглядатися як невід'ємний елемент політичної системи демократичного суспільства такими представниками, як М.Дюверже, К.Поппер, Дж.Бернард, Г.Сіган, Ж.Зіллер, Х.Арендт та ін. Проте пік досліджень опозиції припадає на другу половину ХХ ст., і багато в чому він пов'язаний з фігурою Р. Даля.

Роберт Даль звертається до визначення поняття опозиції, її функцій та місця в політичній системі суспільства в таких своїх роботах, як "Демократія та її критики" [6] та "Про демократію" [7], проте найбільш ґрунтовно він досліджує ці питання, а також умови існування опозиції в монографії "Поліархія. Участь у політичному житті та опозиція". Але лише цим його значимість не вичерпується, оскільки він був також ініціатором видання та редактором двох колективних монографій, присвячених різним аспектам діяльності опозиції.

Оцінюючи стан вивчення проблематики опозиційної діяльності в Україні, слід зазначити, що вона характеризується певною звуженістю предметного поля досліджень. Про це свідчать як характер тематики наукових робіт, так і кількість авторів та їх звертань до даної теми. Дуже часто це статті на кшталт "Опозиція в Україні: загальна характеристика" [14], "Про особливості і історичну динаміку становлення політичної опозиції в Україні" та ін.

Методологічні аспекти досліджуваної проблеми її функціонування розглядалися у працях М. Михальченка, Ф. Рудича, В. Бабкіна, Ю. Бадзьо, В. Беха, Д. Видріна, В. Горбатенка, С. Рябова, О. Гриніва, В. Якушика, Г. Постригань, Ю. Розенфельда, А. Губерського, В. Євтуха, В. Журавського, А. Колодій, В. Крисаченка, І. Кураса, З. Самчука, Г. Темка, В. Танчера, Л. Угриня, Ю. Шведа, В. Чепиноги та ін.

Опозиція є невід'ємним елементом демократичного суспільства, вона об'єктивно зумовлена неможливістю інститутів політичної системи реалізувати все розмаїття інтересів, властивих будь-якому суспільству, тим більше суспільствам перехідного періоду. Політична опозиція завжди генетично пов'язана із суспільством та його структурами - громадськими та політичними інститутами.

До основних причин формування політичної опозиції відносять: соціальне розшарування суспільства та соціальну нерівність, недосконалість виборчих систем, розчарування населення в ідеалах державного устрою тощо. В основу опозиції як явища, що має різноманітні прояви, завжди покладена незгода з пригніченням, прагнення змінити своє становище, що властиво людській природі. Адже людина перебуває в постійних пошуках своїх нових можливостей, сенсу свого існування, і будь-яке ущемлення її інтересів призводить до спротиву щодо чинника чи обставин, що є джерелом обмежень. Прагнення до задоволення своїх інтересів, вдосконалення функціонування суспільства є постійними незалежно від епохи.

Опозиція (від лат. *oppositio*) - протиставлення, опір політичних сил держави, спрямованих проти існуючої влади. Мета опозиції - прагнення корекції прийнятих владою політичних рішень аж до зміни влади. Опозиція становить іманентну характеристику демократичного суспільства, яке передбачає, що владу мають політичні сили, підтримані більшістю виборців, а меншість представлена легальною опозицією. Опозицією може бути не будь-яка політична сила, а лише сумірна з панівною силою за політичною могутністю.

Р. Даль у праці "Політичні опозиції в західних демократіях" сформулював критерії, що забезпечують демократичний характер

політичної системи, і, відповідно, умови існування політичної опозиції. Виділимо основні з них:

- свобода думки та висловлювань, у тому числі можливість доведення відмінних позицій меншості до відома інших громадян і керівних інститутів держави;

- можливість брати участь у політичному житті;

- можливість здійснювати у разі політичних конфліктів контроль більшості громадян, виборців і обраних посадових осіб над рішеннями уряду;

- раціональність у політичному обговоренні й ухваленні рішень, розуміння громадянами та лідерами держави поставлених цілей і відповідних засобів їх досягнення;

- усвідомлення під час прийняття політичних рішень необхідності мінімізації якості, кількості та рівня обурення і примусу стосовно переможеної меншості та максималізація кількості громадян, які вважають, що прийняті рішення відповідають їхнім цілям;

- мирний спосіб розв'язання конфліктів і мінімізація політичних насильств;

- розв'язання термінових проблемних питань політичного життя в суспільстві, регіонах, організаціях;

- довіра до конституційних рішень у державі і їх лояльність тощо.

Поняття “опозиція” в широкому розумінні є явищем суспільним, а коріниться вона в людській психології. Одним з руйнівних факторів, що іманентно властивий людині, який спонукає її до нових постійних пошуків та звершень, підштовхує до дії, не дає їй змоги сприймати існуючий стан речей як даності, є внутрішній бунт людини проти несправедливості, проти своєї долі, проти слабкості. Він допомагає людині вистояти в часи найважчих випробувань, постійно підштовхує її до діяльності, до змін на краще.

Сучасна політична наука й практичний досвід розвинутих демократичних країн засвідчують, що публічність та конкурентність політичного середовища є умовами формування ефективної публічної політики. Важливим механізмом забез-

печення альтернативності, багатоваріантності у прийнятті рішень органами влади є інститут політичної опозиції, існування якого визнається органічним явищем та необхідною характеристикою демократичної політичної системи. Проте виникнення та функціонування цього інституту можливе лише в разі забезпечення права громадян на протест, де опозиція виступає однією з його форм.

Що стосується мети діяльності, то опозиція як політичний інститут прагне прийти до влади в державі шляхом контролю, організованої критики чинної влади та пропозиції альтернативних методів вирішення тих чи інших проблем життєдіяльності суспільства. Разом з тим мета опозиції як форми суспільного протесту переважно зводиться до опротестування певного рішення чи стану і зазвичай прихід до влади не є для неї самоціллю.

Аналізуючи функції та завдання опозиції як політичного інституту і форми суспільного протесту, слід зазначити, що ці дві її форми мають і різний часовий вимір: якщо завданням опозиції як політичного інституту є постійний контроль над владою, то опозиція як форма суспільного протесту має переважно тимчасовий характер - задовольнивши свої вимоги, вона змінюється (табл. 1).

Таким чином, осмислюючи опозицію як суспільний феномен, потрібно розмежовувати “політичну опозицію” та “опозицію” як форму суспільного протесту. *Політична опозиція* - це організована політична сила, яка контролює і піддає критиці дії влади, пропонує альтернативний політичний курс, а також може мати на меті завоювання влади і зміну політичного режиму.

Крім того, існує і більш вузьке поняття - “парламентська опозиція”, яка, хоч і тісно пов’язана з політичною опозицією, проте має певні відмінності.

У межах парламенту формується так звана парламентська більшість, або коаліція. Ті ж партії, які не увійшли в коаліцію, становлять парламентську меншість. Позиція та лінія політичної поведінки партії парламентської більшості і парламентської мен-

шості не завжди повністю збігаються. Таким чином, парламентська меншість є парламентською опозицією. Партії, які не увійшли в парламент, є політичною опозицією. Таким чином, інституціоналізована опозиція може існувати як у законодавчому органі та бути представленою фракціями партій (*парламентська опозиція*), так і перебувати поза парламентом (*політична опозиція*).

Таблиця 1

Порівняльний аналіз опозиції як політичного інституту та опозиції як форми суспільного протесту

Опозиція як політичний інститут	Опозиція як форма суспільного протесту
Протидія, протиборство, опір певній політиці, інституту, рішенню	Протистояння певній політичній силі,
Найчастіше протидія урядовому курсу правлячої сили	Найчастіше протистояння певному політичному рішенню
Формулювання, висловлення та узагальнення інтересів соціальних груп, що залишились поза увагою уряду	
Організована, конструктивна критика владних інститутів	Критика владних інститутів (найчастіше неорганізована, навіть деструктивна)
Внесення альтернативних пропозицій офіційній політиці	Найчастіше критика владних рішень, що здійснюється без внесення альтернативних пропозицій
Здійснення контролю над діяльністю влади	
Шляхом безпосереднього впливу на процес законодавства, через можливість набрати необхідну більшість проти уряду, безпосередній контроль міністерств, комітетів, відомств тощо	Шляхом публічної критики певних порушень чи погроз нею скористатись
Перетворення існуючого в суспільстві невдоволення владою в демократичні, цивілізовані, легітимні форми замість ірраціональних, руйнівних дій	Часто має характер спонтанних нецивілізованих виступів

Поняття політичної опозиції охоплює більш широке предметне поле, ніж поняття опозиції парламентської. При цьому позначувані з їх допомогою сегменти політичної системи частково збігаються. Якщо парламентська опозиція існує на рівні фракцій, то політична, крім фракцій, включає партійні структури поза парламентом, інші рухи та об'єднання, що виступають проти офіційного курсу держави або конкретних політичних діячів. Політична та парламентська опозиції є різними формами існування опозиції в суспільстві.

Зіставляючи політичну та парламентську опозиції як наукові поняття та явища політичної діяльності, як спільний знаменник можна виділити характеристики, що дають змогу розкрити сутність опозиції взагалі. По-перше, її основним чинником є спільний груповий інтерес як усвідомлена незгода з офіційним політичним курсом та прагненням його змінити шляхом координованих дій або боротьба за право та можливість володіти та розпоряджатися політичним ресурсом. По-друге, поняття опозиції нерозривно поєднує носія спільного інтересу (групу індивідів, політичну партію, парламентську фракцію тощо) та його діяльність, спрямовану на протидію владі. По-третє, визначення опозиції методологічно можливе лише крізь призму категорії влади. Влада для опозиції є об'єктом, на який спрямований її спільний інтерес, і разом з тим активним, наділеним широкими повноваженнями за визначенням правил політичної гри суб'єктом політики, що постає в результаті інституціонального втілення у формі органів державної влади, тобто відносини влади та опозиції мають суб'єкт-суб'єктний характер.

Відмінності між “політичною” та “парламентською” опозиціями пов’язані з їх місцем у політичній системі. Ось як подає їх Г. Гаврилов (табл. 2) [5, с. 50].

Таблиця 2

Порівняння політичної та парламентської форм існування опозиції

Ознаки опозиції	Опозиція	
	політична	парламентська
Ким представлена	Група будь-яких суб'єктів політики	Парламентські фракції або їх об'єднання
Рівень інтенсивності внутрішньої взаємодії	Низький	Високий
Інституціоналізація	Не обов'язкова	Обов'язкова (у формі політичних партій, парламентських фракцій або їх об'єднань)
Системність	Може бути системною або несистемною (позасистемною або антисистемною)	Завжди системна
Специфіка спільного інтересу	Не завжди чітко виражений	Чітко виражений та документально закріплений

Отже, не будь-яка політична сила може бути парламентською опозицією, а лише та, яка представлена в парламенті і являє со-

бою так звану парламентську меншість на протипагу парламентській більшості або коаліції.

Існує безліч підходів до класифікації опозиції. Класифікацію опозиції, як і вивчення її загальної проблематики, здійснювали переважно західні вчені. Основними у цій царині політичної науки вважаються дослідження Р.Даля, Дж.Сарторі та Х.Лінца.

Дж. Сарторі розрізняє політичну опозицію, відповідальну та невідповідальну. Відповідальна опозиція характерна тим, що політичні сили ведуть боротьбу відповідно до “правил політичної гри”. Тому, критикуючи владу, опозиція не підриває засади самої системи. Невідповідальна опозиція навпаки, прагнучи скинути уряд, використовує всі засоби без жодних (у тому числі й моральних) обмежень, що дуже часто дискредитує державні інститути.

Розрізняють також інституційну та ситуативну опозицію. Перша передбачає формальне оформлення свого становища, а друга є ситуативною.

Класичний приклад опозиції - “опозиція її Величності в Сполученому Королівстві Великобританії, яка створює тінювий кабінет”. Ситуативна опозиція притаманна державам із фрагментарною партійною системою, коли уряд (урядові коаліції), як і опозиція, формується і розпадається дуже швидко, залежно від актуальних внутрішніх або зовнішніх політичних ситуацій (Україна).

Як відомо, кожна політична сила правлячої партії бере на себе відповідальність за здійснення проголошеного курсу. У разі провалу чи непопулярності цього курсу вона втрачає підтримку виборців і поступається місцем опозиції.

У сучасному українському суспільстві панують опозиційні гасла “боротьби”, “протидії”, пошуку “ворогів”, “чужинців” та ін. У процесі реалізації політичної діяльності політичні сили мають вчитися у демократичних країн методам та механізмам політичної діяльності в опозиційному статусі. В Україні опозиція перетворила парламент виключно в інструмент політичної боротьби, некеріваності.

Для сучасних українських парламентських опозиціонерів (представників Партії регіонів, комуністів) були характерні “швидкі

наїзди” на парламентсько-урядову коаліцію. На це були причини, оскільки опозиції визначили місце у політичних колах, в “резервації”. Це засвідчує те, що в процесі демократизації українського суспільства не має місця сильній опозиції та й суспільство не відчуває потреби в ефективній, творчій політичній діяльності, що передбачає зміну політичних еліт, заміну її молодією генерацією.

У кожному суспільстві існує опозиція, якісні характеристики якої та її політичної діяльності теж різні, вони залежать від багатьох чинників (історичних, ментальних, сучасного стану політичних сил).

Значну увагу проблемам опозиційної діяльності в демократичних країнах приділяли також О.Кіршхаймер, Р.Макрідіс, Д.Елерз, Е.Шилз, Р.Паннет, А.Алібасік, К.Палескі, Є.Колінські.

На пострадянському просторі типи й моделі політичної опозиції досліджували О.Циганков, С.Поршаков, У.Кириєнко, С.Телешун та ін.

Слід зазначити, що переважна більшість типологій політичної опозиції або являє собою біполярну дихотомію (активна - пасивна, легальна - нелегальна), або розроблялася на основі критерію, що не виражає сутність самого інституту політичної опозиції (консервативна, ліберальна, соціалістична, права, ліва, центристська). Проте існують типології і суто спеціальні. Вони, зокрема, розглядаються в дослідженнях Р.Даля, Дж.Сарторі, Х.Лінца.

У 1970-х рр. Р.Даль запропонував типологію, згідно з якою виокремив типи політичної опозиції за цілями, яких вона добивається у своїй діяльності.

За Р. Далем, існують такі типи опозицій.

1. *Структурною* є опозиція, що прагне змін або запобігти змінам у таких головних сферах функціонування держави, як: політичний курс уряду, тип політичної системи, тип політичного режиму, соціально-економічна структура. Така опозиція не поділяє погляди уряду на розвиток цих основних чотирьох сфер. До речі, в літературі трапляються й інші назви опозиції такого типу - опозиція принципу, фундаменталістська, ідеологічна або опозиція режиму.

2. *Неструктурна опозиція* - це опозиція, що прагне здійснити деякі зміни або запобігти їм у політичному курсі чи складі уряду. Вона може підтримувати конструктивні відносини з владою, залишаючись лояльною до існуючого політичного режиму, типу політичної системи, обраного політичного курсу та соціально-економічної структури держави. Цей тип опозиції ще називають нормальною, обмеженою, прагматичною опозицією або напівопозицією.

Прикладом опозиції першого типу є комуністичні партії Італії і Франції, а також ісламські політичні партії мусульманського світу. До другого типу належать основні політичні партії Великої Британії і США.

Типологію Р.Далю деталізував Р.Паннет. Він виокремив підвиди структурної і неструктурної опозиції. *Неструктурна опозиція* буває:

1) *кар'єристською*, діяльність якої спрямована передусім на захоплення влади (честолюбна опозиція);

2) *політично зацікавленою*, головною метою якої є прагнення впливати на політику (нечестолюбна опозиція);

3) *опозицією, що поєднує ознаки попередніх*.

Найбільшого поширення дістала класифікація політичної опозиції Дж.Сарторі. Вчений зацентрував увагу на важливості розрізнення *відповідальної і невідповідальної опозиції*.

Головними рисами поведінки відповідальної опозиції є її поміркованість і прагматичність. Опозиційна група добре усвідомлює значення впливу на виборців, а тому не вдається до нереалістичних вимог і обіцянок. Дж.Сарторі і Р.Даль вважають, що організувати відповідальну поведінку опозиції цілком можливо без обмеження свободи слова, зібрань тощо. Для цього необхідне переконання, що вона має реальну можливість впливати на управління або поділяти з владою урядову відповідальність. Взяття на себе відповідальності означає, що опозиційна група звітуватиме за виконання обіцянок, і вона знає про це. У разі визнання опозиційного об'єднання недієздатним воно може бути виключеним із системи влади і втратити свої позиції. Зрозуміло, що лише честолюбну опозицію із суттєвою підтримкою електорату можна дисциплінувати в такий спосіб.

Х.Лінц виокремлює типи опозиції за ступенем їх терпимості щодо уряду.

1. *Лояльною* є опозиція, за якої основна частина опозиційних партій і рухів у межах політичної системи є терпимими стосовно уряду, а непримиренна опозиція не має підтримки широких верств населення. За наявності такої опозиції режим вважається досить стабільним.

2. *Напівлояльна опозиція* виступає проти радикальної трансформації чи руйнування чинної політичної системи. Виокремити її складніше, оскільки вона не має чітко визначеної позиції - від неприйняття існуючого режиму і прагнення змінити його до принципової згоди з основними стратегічними настановами режиму за наявності деяких розбіжностей тактичного характеру. Поміркована опозиція може співпрацювати з непримиренною з метою організації і проведення акцій проти уряду або може лише підтримувати дії нелояльної опозиції, не беручи в них участі.

3. *Нелояльна опозиція* - це опозиція, до якої належать партії, рухи й організації, які чітко і недвозначно заперечують існуючу політичну систему. За її наявності режим схиляється до змін, центральна влада може поступово втрачати легітимність, оскільки вона нездатна чинити опір такій опозиції.

Загалом своєю поведінкою лояльна опозиція сприяє мирній та відносно безболісній трансформації політичного режиму, якщо той здатен сприймати конструктивну критику.

Багато західних дослідників приділяли увагу аналізу політичної опозиції *активного та пасивного* типу. Серед них - Р.Даль, Е.Шилз, Р.Бейкер, Д.Елерз. Зокрема, Р.Даль характеризує активну опозицію як таку, що бере на себе відповідальність за проведення поміркованого та поступового політичного курсу і прагне змінити уряд. На противагу їй пасивною є опозиція, яка з'являється, коли усвідомлює конфлікт, але навмисно не вдається до жодних дій. Як підвид активної опозиції Е.Шилз виокремлює "німу" опозицію, синонімами якої є незгода, апатія, непоінформованість та байдужість мас, як це було, наприклад, у комуністичних країнах Східної Європи. Зазвичай "німа" опозиція існує за обставин, коли оголошувати

себе опозицією надто ризиковано, а держава потребує співпраці суб'єктів політичної системи для успішного розвитку.

Серед вітчизняних дослідників даної проблематики можна назвати М. Михальченка, який вважає, що опозиція може існувати на різних рівнях політичної влади, в різних її видах, а також всередині кожного з них. Розрізняють системну та позасистемну (структурну) опозиції [13, с. 5].

Системна опозиція в Україні виступає за вдосконалення існуючої політичної системи, все ще перебуває на етапі становлення, визначення стратегії і тактики політичної боротьби. Вона має більшу громадську підтримку, ніж позасистемна. Однак відсутність єдності в її рядах, нескоординованість зусиль знижують її ефективність.

Системна опозиція виступає під гаслами активізації реформ (насамперед у сфері економіки та державного управління), боротьби з корупцією та “тіньовою економікою”, обіцяє свободу ЗМІ, більшу прозорість, моральність й відповідальність влади перед народом.

До системної опозиції належать “Наша Україна - Народна самооборона”, БЮТ та “Партія регіонів”.

Позасистемна опозиція (яка відкидає основні принципи існуючої політичної системи, виступає за радикальну зміну політичного режиму) має сталий, але досить обмежений електорат, не має значного впливу на органи державної влади, а отже її діяльність не створює великої загрози ні для інститутів влади, ні для підвалин державного устрою в Україні.

Підґрунтям для існування позасистемної опозиції є ностальгія за “кращим радянським минулим”, популізм лідерів, які використовують помилки влади для просування власних ідей. Це - ліві партії “КПУ”, “ПСПУ”.

За місцем діяльності виокремлюють парламентську та непарламентську опозицію.

Парламентська опозиція складається у межах парламенту з депутатів партійних фракцій, що не увійшли до урядової більшості, передбачає альтернативну позицію щодо дій уряду. *Позапартійна парламентська* представлена політичними силами, які не мають влас-

них представників у парламенті й тому їх критичну активність щодо уряду здебільшого проявляється через засоби масової інформації та різноманітні акції протесту - демонстрації, мітинги тощо.

У конституційному праві визначено, що парламентська опозиція - це політичні сили, які представлені в парламенті, але не входять до складу уряду і не підтримують його. Традиційно парламентська опозиція формується і діє безпосередньо у вищому законодавчому органі державної влади. В країнах з парламентарною формою правління (парламентарна республіка чи парламентарна монархія) вона протистоїть проурядовій більшості, у країнах з президентською чи змішаною формою правління - пропрезидентській. Наприклад, у Конституції землі Шлезвіг-Гольштейн (ФРН) зазначається: "Парламентська опозиція є важливою складовою частиною парламентської демократії. Завданням опозиції є контроль та критика програми і рішень уряду. Вона протистоїть як альтернатива депутатам і фракціям, на які спирається уряд".

Парламентська опозиція повною мірою бере участь у реалізації функцій вищим законодавчим органом. При цьому вона прагне досягти двох цілей: 1) перетворитись на парламентську більшість; 2) встановити контроль над виконавчою владою.

Непарламентська опозиція має настільки багато типів, що їх майже неможливо перелічити. Наприклад, її формами можуть бути: окремі громадяни, політичні партії, не представлені в парламенті, засоби масової інформації, групи інтересів та групи тиску, громадські й культурні організації, корпорації, профспілки тощо.

Непарламентська опозиція виконує дві основні функції:

1) піддає сумніву та заперечує легітимність парламенту і його здатність здійснювати політичні зміни;

2) поєднує спірні питання, проблеми, які були проігноровані, знехтувані парламентською опозицією та різними партіями.

Відмінність парламентської опозиції від опозиції загалом була вже проаналізована вище.

Деякі з розглянутих типологій відповідають українським реаліям.

Зародження легальної політичної опозиції в Україні пов'язують з діяльністю Народного Руху України. Саме з виникненням НРУ постають якісно нові форми політичного життя в Україні. Проте незгода між представниками НРУ призвела до розколу.

У результаті парламентських виборів 2002 р. КПУ втратила статус лідера опозиції. Це підтверджувала нова структуризація партійної системи. Блок “Наша Україна” одержав 120 місць у парламенті, що разом з БЮТ та СПУ становило 170 народних депутатів. Відтоді протистояння “влада - опозиція” набуло значного розмаху. Наслідком цього став унікальний для пострадянських держав мирний перехід влади до коаліції опозиційних сил (НСНУ, БЮТ, СПУ) - помаранчева революція.

Парламентські вибори 2006 та 2007 рр. призвели до перегрупування провладних та опозиційних сил. З майже 50 політичних партій до парламенту увійшло лише п'ять, що засвідчує структуризацію партійної системи України. Якщо за попередніх скликань парламенту політична опозиція найбільш чітко виокремлювалася за місцем діяльності, то в новоутвореному законодавчому органі статус більшості є нестійким. Він визначається коаліційними домовленостями лідерів політичних сил. На прикладі політичного життя України спостерігаємо складний шлях боротьби політичних сил за своє місце “під сонцем” та складні політичні перипетії на шляху до демократичних перетворень.

3.2. Становлення опозиції в Україні та її правовий статус

Існування опозиції є неодмінною характеристикою політичного устрою демократичної держави, якою позиціонує себе Україна. Виступаючи повноправним інститутом політичної системи, опозиція сприяє цивілізованому розв'язанню суперечностей між інтересами різних соціальних груп, робить можливими багатоваріантність та альтернативність управлінських рішень, обмежує зловживання владою, запобігає різкому коливанню політичного курсу уряду, а отже, сприяє економічній, політичній та соціальній стабільності в українському суспільстві.

В Україні політична опозиція, що зародилася відносно недавно, разом з українською державністю, є недостатньо сформованим, зрілим інститутом і викликає багато непорозумінь, критики та потребує наукового осмислення.

Загалом становлення сучасної опозиції в Україні пов'язане з необхідністю вирішення таких проблем.

Відсутність консенсусу в політиці. Проблема консенсусу в Україні належить насамперед до духовної сфери та є віддзеркаленням ментальності народу, що потім відображається у політичному процесі. Нездатність об'єднуватися навколо спільної ідеї чи лідера є однією з основних рис деформованої в перехідний період української ментальності. Хоча вважається, що історично менталітет українця виражає давня приказка: “В Україні на двох козаків три гетьмани”, настав час цього позбуватися. Однак усі політичні сили чітко дотримуються цього принципу і прагнуть досягти однієї мети - здобути владу. Тому, якщо об'єднання різних політичних сил і відбувається, то тільки задля участі в управлінні та входження до правлячої коаліції. Спроби утворити опозиційну коаліцію сьогодні видаються більше винятковими, ніж традиційними. У лютому 2007 р. фракції Блоку “Наша Україна” та БЮТ підписали угоду про створення об'єднаної опозиційної коаліції. Її учасники поставили за мету об'єднання демократичних сил як у межах парламенту, так і поза ним у всеукраїнський опозиційний рух. Проте протягом певного часу існування ефективність такого утворення виявилась низькою. Кожна сторона потребувала союзника задля досягнення власних партійних цілей.

Слабкість опозиційного лідерства. Людина, яка бере на себе повноваження очолити політичну меншість і розраховує на перемогу на наступних виборах, повинна мати доступ до оперативної інформації, володіти кадровими, організаційними та фінансовими ресурсами, а головне - бути наділеною особистими лідерськими якостями, передусім харизмою, якої явно бракує нинішнім лідерам опозиційних сил.

Ряд політологів як важливу проблему української опозиції називає *неефективність кадрового потенціалу професійних чи-*

новників вищого рангу. Це стосується як загальнодержавної сфери, так і підготовки кадрів на місцях. Дійсно, після помаранчевої революції новообрана влада повною мірою відчула брак професійних управлінців у своїх лавах. Оновлена влада почала користуватися послугами політиків старого режиму. Це гальмує суспільний розвиток. Українському суспільству потрібні професіонали, що інноваційно мислять.

Суттєвою проблемою, на думку багатьох дослідників, є *невизначеність суб'єктів опозиції.* Адже багато політичних партій лівої та правої орієнтації та й центристів час від часу оголошують себе опозицією відносно діючої влади, потім різко змінюють лінію поведінки - і від ідеологічної та політичної принциповості не залишається нічого. Політичні сили оголошують себе опозицією конструктивною та непримиренною, а наступного дня йдуть до влади. Базою таких позицій є звичайні тимчасові розбіжності в кадрових питаннях, передвиборча тактика лідерів партій з кон'юнктурних міркувань.

Відсутність фінансового забезпечення політичних партій, які представляють опозицію. Проблема розглядається в двох площинах: 1) фінансування політичних партій; 2) фінансування безпосередньо парламентської опозиції. Програвши вибори, партія втрачає не лише важелі втілення своєї програми, а й значні стимули та мотиви власної діяльності. Намагаючись отримати фінансування, партії починають обслуговувати фінансово-промислові групи, від підтримки яких вони дедалі більше залежать. Якщо до цього додати можливість тиску на виборців та фальсифікації результатів виборів, то для партій взагалі створюється спокуса відмовитися від програмних цілей та повністю стати на службу інтересів структури, яка їх фінансує. В Англії ця проблема вирішена шляхом цільової підтримки опозиційних партій у парламенті, в Німеччині - шляхом загального фінансування політичних партій за результатами здобутих мандатів. Проте в Україні поки недоцільно запроваджувати державне фінансування опозиційних сил чи парламентської опозиції. Зовнішнє фінансування партій навряд чи припиниться, адже, як стверджує загальновідома істина, грошей не буває

забагато. Проте потрібно вміти знайти резерви, а віднайшовши їх, ефективно використовувати.

Відсутність законодавчого врегулювання діяльності парламентської опозиції. В Україні ще досі не визначено на законодавчому рівні, що таке опозиція, якими мають бути форми її діяльності, права, обов'язки, а також відповідальність за дії. Відсутність правового врегулювання - ще один козир у руках влади для того, аби блокувати роботу опозиційних політичних сил. Власне пункт, який визначає права, скажімо парламентської опозиції, постійно ставав перешкодою для прийняття усіх законопроектів, які стосувалися опозиційної діяльності в Україні. Депутати на попередніх сесіях відхиляли законопроекти через те, що права опозиції були або занадто широкими, або взагалі недостатніми. Основні суперечки точилися навколо переліку посад, які пропонувалося віддати опозиціонерам. Що ж стосується прав позапарламентської опозиції, вони неврегульовані взагалі і їх перелік наводиться лише у двох не прийнятих законопроектах.

На наш погляд, незрілість та несформованість інституту політичної опозиції зумовлені, передусім, домінуванням конфліктності політичного процесу в сучасній Україні, яка проявляється в тому, що, на відміну від багатьох демократичних країн, в Україні суб'єкти формування державної політики як на загальнодержавному, так і на місцевому рівні далеко не завжди враховували інтереси тих, хто не поділяв запроваджуваний ними курс, більше того, використовували владні повноваження, з тим щоб альтернативна точка зору не була донесена до адресата, а для їх виразників наставляли негативні політичні (усунення з керівних посад), фінансові (обмеження фінансової основи діяльності), правові наслідки (кримінальна відповідальність).

Яка опозиція потрібна сучасному українському суспільству?

По-перше, *опозиція повинна не руйнувати, а реформувати.* Ми тривалий час не мали держави (350 років в Україні була держава-фікція). Це зумовило формування не стільки опозиції до влади, скільки опозиції до держави (яка була чужою і ворожою до українців). Звідси її колосальний руйнівний потенціал. Опозиція

в незалежній Україні налаштована не змінювати і реформувати, а руйнувати. Цього політикам та громадським об'єднанням бажано позбуватися.

Отже, в будь-якій боротьбі має бути межа, у даному разі - національні інтереси України, за які ніхто не може, не має права переступати у запалі політичних пристрастей. Без цього табу протистояння владі може перерости в протистояння державі, про яку українці мріяли довгий історичний період.

По-друге, *опозиція має діяти, керуючись своєю програмою*. Це положення унеможлиблює практику “дружити проти когось” і, навпаки, утверджує норму “дружити заради чогось”. Необхідно об'єднувати, консолідувати суспільство заради побудови демократичної держави для народу України.

По-третє, *опозиція має підкріплюватися рівнем культури політичної боротьби, політичної культури її організаторів та реалізаторів*. Мається на увазі, що боротьба має бути цивілізованою і з боку влади, і з боку її опонентів.

По-четверте, *справжньою підставою для протесту опозиції мають бути не особисті інтереси політико-владної еліти, а її політика*.

У сучасному українському політикумі стільки нерозв'язаних проблем, на яких може і зобов'язана акцентувати увагу опозиція, що виважений аналіз буде корисним. Але якщо запалу опозиціонерів вистачає лише на примітивне поливання брудом влади, то це свідчить про те, що до справжньої опозиції нам ще далеко.

Як бачимо, сучасна опозиція в Україні не може, не навчилася і не хоче виконувати своїх суспільних функцій. Існує нагальна потреба змінити психологію меншовартості в суспільстві на психологію державного народу.

Отже, можна зробити висновок, що опозиція має бути творчою, дієвою, громадянською. Тільки на таких засадах можна збудувати розвинену демократичну державу, де будуть враховані інтереси різних верств населення та різні політичні симпатії. З цього випливає, що для ефективної публічної політичної діяльності необхідно формувати правовий статус становлення парламентської опозиції в Україні.

Демократія немислима без легальної опозиції. Саме тому країни з давніми демократичними традиціями намагаються законодавчо урегулювати права та обов'язки опозиції. Україна ще тільки розвиває демократичні традиції, і тому статус опозиції у нас поки що законодавчо не визначений і викликає безліч дискусій.

У контексті вибору найбільш оптимального способу врегулювання діяльності опозиції без відповіді залишаються два основних запитання: Чи доцільно в Україні приймати окремий закон про опозицію та діяльність якої саме опозиції - парламентської чи політичної, у тому числі й тієї, яка не має ознак інституційної оформленості - має регулювати цей закон? Чи існує потреба у визначенні статусу саме опозиції, а не парламентської (політичної) меншості?

Аналіз законопроектів, які виносились на розгляд Верховної Ради України нинішнього та попередніх скликань, дає змогу дійти висновку про відсутність у сучасному українському політикумі єдиної позиції щодо меж регулювання опозиційної діяльності. Хоча одностайної думки бути не може, проте має бути сформована позиція більшості серед депутатського корпусу.

На думку дослідників, спроби врегулювати діяльність опозиції, яка функціонує в українському суспільстві поза межами парламенту, нашкодують на низку суттєвих перешкод, які унеможливають відповідне регулювання.

По-перше, на відміну від Конституції, яка передбачає обов'язкове формування парламентської коаліції у Верховній Раді України, законодавство про місцеве самоврядування не передбачає обов'язкового формування "більшості" у регіональних та місцевих радах. Відповідно на місцевому та регіональному рівнях на практиці неможливо провести розмежування між "більшістю" та "меншістю" у відповідних радах, а отже - визначити права меншості, механізми їх реалізації. Більше того, практика показує, що в місцевих радах більшість формується суто ситуативно, не має (через звуженість функцій місцевого самоврядування, централізацію державної влади) чіткої політичної програми діяльності та власних органів, які б могли втілити відповідну програму в життя (на рівні областей і районів).

По-друге, спроби визначити статус “опозиції” в місцевих радах є невдалими через неможливість установлення критеріїв опозиційності, адже в радах на базових рівнях адміністративно-територіального поділу політика формується відповідним сільським, селищним, міським головою, головою районної або обласної державної адміністрації, керівниками місцевих органів виконавчої влади, радами вищого рівня (районними, обласними) тощо. Саме цим і пояснюється різний склад “опозицій” на загальнодержавному та інших рівнях адміністративно-територіального поділу.

Зазначене дає підстави стверджувати, що поняття, основні ознаки, права і обов’язки опозиції в місцевих радах на цей час визначити складно. Тому діяльність як більшості, так і меншості (опозиції) в представницьких органах місцевого самоврядування варто залишити не поза межами правового регулювання, а серйозно осмислювати на основі законодавчих актів, які потребують доопрацювання. Цього вимагає правова культура на даному етапі державотворення в Україні.

Видається складною і законодавча регламентація діяльності позапарламентської опозиційної діяльності, оскільки відповідні відносини на сьогодні не зовсім досконало врегульовано Конституцією України, законами України “Про політичні партії”, “Про об’єднання громадян”, “Про інформацію” тощо. Обмеження ж у здійсненні опозиційної діяльності визначено Кримінальним кодексом України, Кодексом України про адміністративні правопорушення та іншими нормативно-правовими актами, що встановлюють відповідальність за протиправні дії, які свого часу осмислювалися більш стратегічно, але не конкретно стосовно сьогоdnішніх динамічних українських суспільних змін. Таким чином, найбільш доцільним є регулювання саме парламентської опозиційної діяльності, а згодом, виходячи із ситуації відповідні механізми будуть розроблені на місцях.

З приводу вибору шляху правового закріплення статусу опозиції вже тривалий час відбувається дискусія. Експерти виділяють три варіанти вирішення цієї проблеми.

Перший: збереження наявного стану речей. У разі реалізації цього варіанта відносини між парламентською більшістю та опо-

зицією будуть регулюватися ситуативними домовленостями так, як це було досі. Позитивні риси такого розвитку подій наявні в “зародку”, проте існує і низка недоліків. По-перше, відсутність закріпленого правового статусу парламентської меншості виступатиме потенційним джерелом конфліктів всередині парламенту, по-друге, це дасть опозиції можливість спекулювати на порушенні її прав, звинувачувати у цьому чинну владу, по-третє, це негативно позначатиметься на міжнародному іміджі України через невідповідність традиціям європейської демократії. Розв’язання цієї проблеми потребує спільних зусиль науковців, політиків та юристів.

Другий: врегулювання статусу опозиції лише Регламентом Верховної Ради. У разі реалізації цього варіанта права меншості, її відносини з парламентською більшістю закріплюються у Регламенті парламенту (Законі України “Про Регламент Верховної Ради України”). Перевагами цього варіанта є: 1) відповідність правовій практиці більшості європейських країн; 2) менший обсяг законодавчої роботи порівняно із ухваленням окремого закону про опозицію, недоліком - усунення від врегулювання статусу меншості виконавчої гілки влади, зокрема Президента України.

Третій: ухвалення закону про опозицію разом із внесенням відповідних змін до регламенту. Перевагами такого варіанта є: 1) наявність рамкового закону про опозицію, який законодавчо засвідчує волю політичної еліти та суспільства поважати права меншості; 2) ухвалення окремого закону про опозицію, що є одним із зобов’язань України перед ЄС. Зокрема, воно було включене у “Дорожню карту” Плану дій Україна - ЄС на 2005 р. Більшість експертів віддає перевагу саме такому варіанту закріплення статусу політичної меншості.

Більшість політиків, політологів, юристів та експертів усвідомлюють безумовну необхідність прийняття такого закону, саме це є великою проблемою, пов’язаною з активною участю в реалізації демократичних правових засад публічної політичної діяльності.

На сьогодні законодавством України не визначені поняття “опозиція” та “парламентська опозиція”. Партією регіонів був також створений “опозиційний уряд”, але і він не має жодного юридичного статусу та й активної, резонансної політичної діяльності сус-

пільство не відчуває, крім неефективної критики Президента, Прем'єр-міністра та їх команди.

Таким чином, це в Україні на сьогодні є потреба у визначенні: а) поняття парламентської опозиції; б) спеціальних прав і гарантій діяльності опозиції, реалізація яких не залежала б від парламентської більшості.

Найбільш імовірним варіантом інституціоналізації парламентської опозиції є удосконалення проекту Закону України “Про парламентську опозицію” № 2885 від 12 січня 2007 р. та наступне введення його норм у дію. Законопроект був прийнятий Верховною Радою України у першому читанні 12 січня 2007 р. У ньому закладені такі засади формування та функціонування моделі вітчизняної парламентської опозиції.

Статус опозиції

1. Парламентська опозиція визначена як “добровільне об'єднання депутатських фракції та окремих народних депутатів, які не входять до складу парламентської більшості та виступають проти офіційного курсу Кабінету Міністрів України, пропонуючи альтернативну програму” (ст. 1 законопроекту).

2. Законопроектом фактично передбачений інститут об'єднаної опозиції. Так, були встановлені норми про ухвалення опозицією спільних рішень (згідно з розробленим нею ж порядком, а за його відсутності - простою більшістю голосів), а також формування спільної програми дій, альтернативної програмі діючого Кабінету Міністрів України.

Засоби парламентського контролю

1. Право на виступ стосовно питань порядку денного (протягом 5 хв на кожному пленарному засіданні) та на виступ із заявою про політичну ситуацію в країні (протягом 30 хв на кожній черговій сесії Верховної Ради України) (ст. 15, 16 законопроекту).

2. Виключне право опозиції щодо формування порядку денного під час так званого “Дня опозиції”. “День опозиції” - один день на одну пленарну сесію Верховної Ради України, повністю присвячений розглядові питань, запропонованих парламентською опозицією. Питання до порядку денного Верховної Ради України на цей час включаються без обговорення та голосування.

3. Право на співповідь із важливих питань поточної політики (ст. 12, 13 законопроекту): внутрішньої та зовнішньої політики, бюджетного процесу, звіту Кабінету Міністрів України та деяких контролюючих органів, відповідальності Кабінету Міністрів України та Генерального прокурора України.

4. Право на утворення опозиційного уряду (ст. 14 законопроекту). Визначено його завдання: моніторинг діяльності Кабінету Міністрів України та парламентської більшості; контроль за розробкою та виконанням державного бюджету України; підготовка доповідей та співдоповідей стосовно питань, які належать до компетенції Кабінету Міністрів України; розробка власної програми діяльності, альтернативних пропозицій до програми діяльності та актів Кабінету Міністрів України, а також законопроектів. Керівник опозиційного уряду також має право бути присутнім на засіданнях Кабінету Міністрів України з правом виступу.

Інформаційна підтримка діяльності опозиції (ст. 20).

Переваги запропонованої в даному проекті Закону моделі парламентської опозиції, на нашу думку, полягають ось у чому:

- право на висвітлення діяльності парламентської опозиції у спеціальних програмах у державних засобах масової інформації;
- законопроект передбачає чітке законодавче врегулювання статусу та прав парламентської опозиції;

- право парламентської опозиції на співповідь дає їй змогу брати участь в обговоренні найважливіших питань суспільного життя на паритетних засадах із урядом та парламентською більшістю;

- надання опозиції посад в органах, функцією яких тією чи іншою мірою є контроль над ефективністю діяльності законодавчої та виконавчої влади і за дотриманням прав і свобод громадян;

- отримання опозицією можливості оприлюднити свою точку зору без зовнішніх інтерпретацій.

Правовому закріпленню статусу парламентської опозиції та її подальшій ефективній політичній діяльності сприятиме удосконалення взятого Верховною Радою України за основу проекту Закону України “Про парламентську опозицію” № 2885. Удосконалення цього законопроекту передусім має передбачати такі зміни:

- відмову від запровадження інституту об'єднаної парламентської опозиції, обов'язкового утворення її керівних органів, спільного прийняття рішень та формування єдиного опозиційного уряду;

- закріплення права входження до парламентської опозиції та виходу з її складу лише за депутатськими фракціями і позбавлення такого права окремих народних депутатів;

- визнання первинним складником парламентської опозиції “опозиційної депутатської фракції”. Відповідно парламентська опозиція має бути визначена як “сукупність депутатських фракцій, які не входять до складу коаліції і кожна з яких на пленарному засіданні Верховної Ради України у встановленому законом порядку оголосила заяву про опозиційність до політичного курсу коаліції та сформованого нею Кабінету Міністрів України”;

- надання права опозиційним депутатським фракціям створювати добровільні міжфракційні об'єднання;

- наділення кожної опозиційної парламентської фракції або міжфракційного об'єднання формальним правом створювати власний “опозиційний уряд”. При цьому участь представників кожного “опозиційного уряду” у засіданнях Кабінету Міністрів України має бути обмежена правом фізичної присутності;

- надання пріоритетних прав опозиції щодо формування порядку денного пленарних засідань Верховної Ради України. Так, зокрема, опозиційні фракції наділяються правом на включення питань до порядку денного позачергово, внесення зареєстрованих проєктів законів до тижневого порядку денного пленарних засідань (без голосування);

- упровадження відповідно до Закону України “Про Кабінет Міністрів України” “години запитань до уряду” та визначення її періодичності, тривалості та порядку проведення. Її періодичність має становити один раз на тиждень. Право задавати запитання членам Кабінету Міністрів України надається як опозиційним депутатським фракціям у цілому, так і окремим депутатам, які є їх членами. При цьому представникам усіх опозиційних фракцій має бути надане право задавати однакову кількість запитань. Ці норми також мають бути відображені у Регламенті Верховної Ради України;

- поширення принципу пропорційності на розподіл парламентських посад між представниками опозиції й скасування даного принципу щодо позапарламентських державних органів;

- вилучення положень стосовно представництва парламентської опозиції в Раді НБУ.

Важливо також внести зміни до Закону України “Про Кабінет Міністрів України” стосовно участі представників “опозиційних урядів” на засіданнях уряду. Дані зміни можуть бути реалізовані через законодавчу ініціативу Президента України. На нашу думку, результатами запровадження такої моделі парламентської опозиції мають стати:

- установлення демократичного характеру формування опозиції. Визнання опозиційними окремих депутатських фракцій та добровільний характер міжфракційних об’єднань сприятиме ефективній роботі парламентської опозиції навіть у тому разі, якщо вона складатиметься з політичних сил із полярними ідеологічними засадами;

- підвищення ефективності парламентського контролю за діяльністю уряду. Її забезпечує висока періодичність процедури “години запитань для уряду”, а також фіксовані часові рамки виступів під час обговорення питань, виголошення заяв тощо;

- підвищення прозорості ухвалення рішень Кабінету Міністрів України. Цьому сприятиме присутність на його засіданнях представників “опозиційного уряду”;

- покращення умов для об’єктивного висвітлення програмних засад та діяльності опозиції;

- удосконалення механізмів протидії можливим авторитарним тенденціям у системі виконавчої влади. Ці та інші механізми, які диктуватиме динаміка суспільно-політичних змін, сприятимуть ефективності державотворення на шляху до демократії.

3.3. Публічна політична діяльність тіньового уряду (парламентської опозиції)

Необхідною умовою трансформації України демократичним шляхом є визнання владою права своїх політичних опонентів на

альтернативну точку зору та забезпечення базису для конструктивної взаємодії груп еліт. Таким чином, опозиція отримує можливість для критики опонентів та пропагування власної альтернативної програми розвитку держави, яку вона реалізуватиме в разі перемоги на виборах. Відповідно сучасна демократична держава має забезпечувати політичній опозиції гарантії безперешкодного приходу до влади, якщо вона переможе на виборах. Отже, однією із головних умов демократичного розвитку держави є те, що опозиція повинна мати реальні можливості законно прийти до влади та право на політичну боротьбу за владу.

Водночас наділення опозиції певним набором прав відповідає не тільки її інтересам, а й вигідне для діючої влади, оскільки стимулює останню до постійного удосконалення державно-управлінської практики. Крім того, гарантування прав опозиції захищає офіційну владу від охлократії та забезпечує її дискусію з політичними опонентами на основі правових норм і сформованих традицій, а не в режимі взаємних обвинувачень і постійної загрози бути усунутою від управління державою в результаті неправових дій тієї чи іншої суспільної групи.

В умовах сучасного демократичного суспільства основою опозиційної діяльності є наявність конструктивної альтернативної програми розвитку держави та команди фахівців, здатних практично втілювати в життя програму своєї політичної сили після приходу до влади. Для реалізації таких завдань політична опозиція формує так званий “опозиційний” або “тіньовий” уряд.

У світовій практиці юридичне визнання опозиції та формування опозиційних (тіньових) урядів започаткувала Великобританія. У 1937 р. був прийнятий “Акт про міністрів Корони”. Британська традиція включає формальне затвердження опозиційного лідера королевою Великобританії та надання парламентській опозиційній партії статусу “Опозиції її Величності”, що, зокрема, передбачає виплату лідереві офіційної парламентської опозиції щорічної платні.

Опозиційна партія має право сформувати тіньовий кабінет міністрів (від англ. Shadow cabinet). Згідно з відповідною проце-

дурою лідер опозиції призначає із числа членів своєї партії в Палаті лордів і Палаті громад “тіньових міністрів”, посади яких відповідають системі існуючих урядових відомств. Потім затверджується загальний склад “тіньового уряду”, при цьому окремі “тіньові міністри” не є членами кабінету. Також формується апарат “тіньових міністерств”. Права лідера опозиції у Великобританії щодо призначення членів “тіньового уряду” визначаються внутрішніми партійними правилами й практикою роботи. Така модель функціонування опозиції, що започаткована у Великобританії і використовується також в Ірландії, Канаді, Австралії й Новій Зеландії, дістала назву “вестмінстерської”. За такої системи опозиція відіграє роль так званої функціональної тріади - контроль, критика, альтернатива.

Основна діяльність міністрів “тіньового уряду” Великобританії полягає в парламентських дебатах, формуванні альтернативних підходів до вирішення завдань розвитку держави, пропаганді основних положень програми своєї політичної сили через засоби масової інформації. Під час обговорення законопроектів на стадії другого читання після міністра, який ініціює його прийняття, виступає представник “тіньового уряду”, який викладає консолідовану точку зору опозиції з даного питання. “Тіньовий уряд” має право на регулярне отримання інформації від діючого кабінету міністрів про найважливіші рішення у сфері внутрішньої та зовнішньої політики й офіційної документації. Також представнику опозиції гарантується посада голови бюджетного комітету парламенту.

У класичному вигляді “тіньовий уряд” визнається на рівні держави тільки у Великобританії, що є особливістю англосаксонської двопартійної політичної системи. *У більшості європейських країн практика правового гарантування діяльності інституту опозиційного уряду відсутня.* Більше того, у ФРН пропозиція щодо правового закріплення статусу опозиційного уряду, яка була винесена на розгляд парламенту, отримала негативний висновок конституційного суду. Водночас, незважаючи на відсутність законодавчого регулювання діяльності опозиційного уряду, в багатьох країнах Європи такі уряди функціонують або функціонували - в Іспанії (сформо-

ваний в квітні 2008 р. Народною партією), в Італії (сформований в квітні 2008 р. Партією демократів), у Чехії (сформований в 2006 р. соціал-демократичною партією) та деяких інших державах.

Сьогодні в Україні діяльність опозиційного уряду, як і взагалі опозиції, не регламентується окремими нормативно-правовими актами, що в цілому відповідає європейській практиці (серед країн ЄС лише в Португалії прийнято спеціально-правовий акт про права й діяльність опозиції). Разом з тим у складних умовах пострадянського розвитку демократії в Україні гарантування державою прав опозиційним політичним силам справило б позитивний вплив на становлення громадянського суспільства.

В Україні існує певний досвід функціонування “опозиційних урядів”. Першим в історії України опозиційним урядом вважається утворений на основі партії “Громада” після відставки П.Лазаренка з посади Прем’єр-міністра України в 1997 р. Тодішній “тіньовий прем’єр” Ю.Тимошенко відзначала практичну цінність інтелектуального доробку даного уряду. Очоливши Кабінет Міністрів України, вона заявляла, що використовувала розробки в галузі економіки, напрацьовані її “тіньовим урядом”.

Після відставки уряду В.Януковича було утворено нинішній опозиційний уряд (грудень 2007 р.) на основі найбільшої опозиційної партії - Партії регіонів та на чолі з її лідером. Цей уряд оприлюднив власну концепцію державних реформ, має громадську приймальню, інформаційний сайт у мережі Інтернет. Відповідно до заяв голови опозиційного уряду основними завданнями своєї діяльності уряд визначає жорсткий контроль за владою, розробку альтернативних урядовим рішень та забезпечення звітності Кабінету Міністрів України перед народом. *Принципами діяльності опозиційного уряду проголошено публічність, відповідальність за критику й подану інформацію, компетентність, постійний діалог з народом та чинною владою.* Опозиційний уряд В.Януковича регулярно оприлюднює протоколи своїх засідань, де розглядаються актуальні питання розвитку України, ухвалюються відповідні заяви та проекти законів, які подаються народними депутатами України, аналітичні матеріали щодо розвитку України.

Наявність такої форми функціонування опозиції, як “опозиційний уряд”, потенційно може позитивно впливати на поступовий перехід від методів необґрунтованої, демагогічної критики влади до концентрації діяльності політичної опозиції на фаховій розробці реальних альтернатив державної політики та практичних заходів щодо їх реалізації.

Особлива роль у процесі сприяння інституційному становленню вітчизняної опозиції може належати Президенту України як главі та вищій посадовій особі держави, гаранту Конституції. Враховуючи особливий легітимний статус глави держави (обрання прямими всенародними виборами), він де-факто не є представником конкретної політичної сили. Отже, саме Президент України може стати найбільш ефективною ланкою налагодження конструктивної взаємодії між чинним та опозиційним урядом. Тому саме Президенту України доцільно виступити із законодавчою ініціативою щодо прийняття Верховною Радою України Закону України “Про політичну опозицію в Україні”.

Підтримка становлення та розвитку в Україні такої форми функціонування політичної опозиції, як опозиційний (“тінювий”) уряд, є доцільною, оскільки сприятиме:

- утвердженню сучасних форм та виробленню традицій конструктивної діяльності політичної опозиції;
- розширенню правових засобів для вираження й захисту інтересів виборців - прихильників опозиційних політичних партій;
- інформуванню суспільства щодо альтернативних шляхів політичного, соціального, економічного, культурного розвитку Української держави;
- посиленню публічного контролю за діяльністю урядових структур, стимулюванню відповідальної й виваженої діяльності чинного уряду за допомогою критичних зауважень з боку опозиційного уряду;
- можливості ознайомлення широкої громадськості з конструктивною діяльністю опозиції, фаховістю й компетентністю її кадрового потенціалу;
- підвищенню ролі глави держави як гаранта конструктивної діяльності політичної опозиції.

Водночас можливість використання розроблених опозиційним урядом програмних та управлінських напрацювань спростить та прискорить механізм реалізації альтернативних підходів до здійснення державної політики у разі ротації політичних сил за результатами парламентських виборів.

Крім того, за рахунок утворення тіньового уряду парламентська опозиція отримає такі переваги:

- стане більш професійною, її члени зможуть більше уваги приділяти окремим сферам державної політики і, маючи на руках документи, доступ до яких гарантовано, здійснюватимуть критичний аналіз та опановуватимуть фахові навички;

- дістане можливість перевірити спроможність того чи іншого політика та його відповідність майбутній посаді;

- зможе перевірити ефективність майбутньої коаліції та урядової команди;

- отримає механізм розроблення стратегій та презентації власної позиції і спонукатиме уряд хоча б до часткового врахування своєї позиції;

- зміцнить внутрішньопартійну дисципліну;

- не втратить кваліфікацію та компетентність за період перебування не при владі;

- зможе вести ефективні й змістовні публічні дискусії;

- доведе виборцям, що здатна управляти ефективніше, ніж чинна влада, і, що важливо, готова до цього.

Запровадження тіньового уряду слугуватиме підвищенню конкуренції у вітчизняній публічній політичній діяльності та дасть змогу опозиції отримати потужний інструмент розроблення політики й підготовки до участі в електоральних змаганнях.

3.4. Іноземний досвід публічної політичної діяльності опозиції та його значення для України

Відмінність моделей опозиційної публічної політичної діяльності в парламенті зумовлює вид та особливості партійних систем, на яких будується державний устрій. Велику роль у наданні

статусу опозиції відіграють і політичні традиції, політико-правова культура нації та її схильність до пошуку консенсусу в суспільстві.

У парламентських республіках партії (коаліція партій), що формують уряд, домінують і в парламенті, і в уряді. Опозиція для гарантованої ефективної публічної політичної діяльності потребує додаткових прав. Тому в парламентських демократіях опозиції надають додаткові можливості для декларування власної політичної позиції та впливу на ухвалення державних рішень.

У президентських республіках, де уряд формує глава держави, парламент не має механізмів для відставки уряду, зв'язок між законодавчою та виконавчою гілками влади не є тісним. Роль протизваги уряду у разі конституційної моделі відіграє парламент, що виступає як єдине ціле. Тож опозиція не має особливих прав у парламенті: їх регламентовано в загальній системі гарантій депутатської діяльності. Отже, права опозиції частіше визначено в парламентських демократіях, ніж у президентських республіках.

Комбінація різних інституційних умов та політичних традицій спричинює виникнення різних моделей опозиційної діяльності.

Вестмінстерська модель парламентської опозиції

Така опозиційна модель, притаманна передусім Великій Британії та країнам, які успадкували її політичну систему, отримала власну назву - Вестмінстерська. Модель функціонує в парламентській республіці за двопартійної політичної системи, що дає змогу досить легко ідентифікувати владу та опозицію. Контроль над парламентською більшістю здійснює уряд. У Вестмінстерській моделі опозиція має офіційний статус, але не може брати участі в процесі ухвалення державних рішень. За таких обставин опозиція має:

- офіційний статус;
- право на додаткове державне фінансування;
- право на визначену в законі форму діяльності (тіньовий уряд);
- гарантії публічних висловлювань та вплив на формування порядку денного засідань парламенту;
- право отримувати інформацію від уряду;
- тільки символічні можливості впливати на ухвалення урядових рішень.

Особливе місце в британській моделі інституціоналізації опозиції належить лідеру опозиції, який є значною фігурою в системі британського устрою. Консервативна партія у 1974 р. прийняла постанову щодо вибору лідера незалежно від того, перебуває вона в уряді чи в опозиції. З 1937 р. лідер опозиції отримує платню з державного бюджету і називається “Лідером тієї опозиційної політичної партії, що виступає проти уряду Її Королівської Високості, яка має найбільше мандатів в палаті”. Його основна мета - посісти місце прем’єр-міністра в результаті виборів.

Лідер опозиції керує політичною партією в парламенті. Він ставить запитання прем’єр-міністру, налаштовує свою фракцію на активні дебати, відіграє вирішальну роль у розробці стратегії фракції. При цьому Лідер опозиції постійно співпрацює з прем’єр-міністром. Він та кілька обраних депутатів отримують титул таємних радників, і отже, вони допущені до державних справ із обов’язковим збереженням таємниці. Опозиція таким чином бере на себе частину урядової відповідальності. Лідер опозиції бере участь у обговоренні ключових питань зовнішньої політики, оборони та важливих проблем держави. Проте існування таємниці унеможливорює критику урядової політики в парламенті. З цієї причини трапляються відмови у зустрічах із прем’єр-міністром.

Специфічною ознакою вестмінстерської системи постає формування альтернативного уряду “лояльною” опозицією, який критикує дії чинного уряду та його законодавчі ініціативи, а також пропонує поправки до законодавства.

Фактично у Вестмінстерській моделі опозицію повністю відсторонено від ухвалення державних рішень: її наділено повноваженнями, що передбачають лише можливість критикувати урядові рішення, пропонувати альтернативні думки й у будь-який час замінити чинний уряд.

Перевагами такої моделі є чітка політична відповідальність кожної політичної сили. Ніхто не має права ставити собі в заслугу чужі досягнення, перекласти на інших відповідальність за невдачі в політиці. Партія влади не може заявити, що їй щось не вдалося через протистояння опозиції.

Здійснюючи аналіз цієї моделі інституціоналізації опозиції, не можна не згадати значимість такого фактора, як політична культура. Британська політична культура характеризується як гомогенна, демократична та високоякісна, орієнтована на збереження традицій. Її основними принципами в оцінці політичного процесу є прозорість стосовно процесу прийняття політичних рішень та відповідальність політичних партій при владі. Низка недоліків партійної та виборчої систем, які унеможливають допущення третіх політичних партій до державного управління, призводять до втрати елітою тих партій навичок професіоналізму в прийнятті державних рішень, зумовлюють тенденцію до формування партійної системи з однією домінуючою партією. Вони могли б призвести до появи потенційного джерела конфлікту в країнах з менш толерантною та демократичною політичною культурою, ніж у Великобританії. Таким чином, британська політична культура виступає головним фактором збереження існуючої моделі інституціоналізації опозиції.

Континентальна (німецька та скандинавська) модель

Така модель, прикладом якої може бути Німеччина, функціонує в парламентській республіці. Уряд формується внаслідок створення коаліції більшості в парламенті. Представництво в парламенті мають більше ніж дві політичні партії. Уряд контролює парламентську більшість, але для ухвалення багатьох важливих рішень потребує згоди опозиції.

Континентальній моделі властиві такі особливості:

- опозицію не репрезентує одна політична партія та одна фракція в парламенті;
- жодна політична партія в парламенті не має офіційного статусу опозиції та визначених форм діяльності;
- уряд не здобуває повного контролю над більшістю в парламенті, а для ухвалення деяких рішень у парламенті потребує голосів опозиційних депутатів;
- опозиція має рівні з більшістю права щодо формування порядку денного парламентських засідань та можливості публічних висловлювань.

Опозиція може брати участь в ухваленні державних рішень не тільки приєднавшись до більшості, а й з допомогою інших механізмів. Зазвичай йдеться про голосування кваліфікованої більшості в парламенті за певні законодавчі акти. Наприклад, для затвердження державного бюджету в Бундестазі необхідна підтримка двох третин депутатів.

Крім того, в Німеччині опозиція впливає на вироблення державної політики через спеціальні інститути влади, передусім верхньої палати парламенту - Бундесрату, повноваження якого останнім часом істотно розширилися.

Членів Бундесрату не обирають на прямих виборах: вони є представниками урядів федеральних земель. Позиція таких депутатів формується не за політичними ознаками: їй належить погодити з представниками кожної землі, які можуть репрезентувати і владні, і опозиційні партії. Різні результати виборів до земельних парламентів зумовлюють відмінності в поглядах депутатів нижньої і верхньої палат парламенту. Більшість політичних рішень підлягає процедурі погодження між обома палатами, а участь у їх виробленні беруть не тільки представники владної коаліції, а й ті політичні сили, які формують опозицію Бундесрату.

Ураховуючи вплив форми державного устрою на функціонування політичної опозиції, неможливо не відзначити наявність регіональних особливостей федерації. Є. Звіжховські виокремлює різні традиції опозиційної діяльності. Зокрема, серед них:

1) опозиція як важлива складова парламентської демократії (Берлін, Гамбург, Шлезвіг-Гольштейн, Саксонія, Тюрінгія);

2) забезпечення рівних можливостей більшості й опозиції (Берлін, Мекленбург - Передня Померанія, Нижня Саксонія, Саксонія - Ангальт, Саксонія, Шлезвіг - Гольштейн тощо);

3) окреме фінансування опозиції державою (Нижня Саксонія, Саксонія - Ангальт, Тюрінгія).

Основними цілями регіональної опозиції у Німеччині є: критика програми та дій влади (Гамбург, Мекленбург - Передня Померанія, Шлезвіг - Гольштейн), а також формування політичної альтернативи (Гамбург, Шлезвіг - Гольштейн).

Позитивними рисами континентальної моделі є широке представництво політичних сил у процесі ухвалення державних рішень, розгляд альтернатив і, як наслідок, високий ступінь легітимності та підтримки в суспільстві.

Недоліком моделі вважають недостатню політичну відповідальність. Неможливо виявити, хто саме бере участь у виробленні того чи того рішення і хто за нього відповідає персонально. За такої системи також важко впроваджувати глибокі системні реформи: їх потрібно багато разів погоджувати і на політичному, і на бюрократичному рівнях.

Таким чином, основним місцем діяльності опозиції в Німеччині виступає парламент. Проте, на відміну від британської моделі, специфіку політичної опозиції в Німеччині значною мірою зумовили особливості форми територіального устрою, а також форма державного правління та партійна система. Незважаючи на відсутність спеціального закону про опозицію, повноваження німецької опозиції є набагато ширшими порівняно із Великобританією. Політична меншість здатна впливати на визначення порядку денного, призначати частину посадовців у комітетах, накладати вето на законопроекти, а також оскаржувати будь-який закон. Дієвими також є контрольні повноваження опозиційної сили. Перераховані вище особливості дають підстави вважати німецьку модель політичної опозиції ефективною для захисту прав меншості.

Опозиція в парламентсько-президентській республіці

Найхарактернішим прикладом моделі діяльності опозиції в парламентсько-президентській республіці є Франція, де існує змішана політична система, тобто парламент формує уряд, а президент, якого обирають на прямих виборах, має великий обсяг повноважень. Функції опозиції виконує або парламентська меншість (якщо президент і більшість належать до однієї політичної сили), або парламентська меншість та президент (якщо президент і більшість належать до різних політичних сил). Крім того, парламентсько-президентській республіці властива двополюсна політична система (виборча система заохочує блокування ідеологічно близьких політичних партій).

Парламентська опозиція у Франції діє, якщо:

- не має можливостей впливати на ухвалення державних рішень;
- не має закріпленого статусу та прав щодо контролю за діяльністю уряду;
- не впливає на формування порядку денного парламентських засідань.

Однак президент, опинившись в опозиції, залишається главою держави, зберігає політичну незалежність від уряду, не повинен координувати свою діяльність з парламентською меншістю, може істотно впливати на державну політику, тобто має такі права:

- право розпуску Національних Зборів за політичними мотивами (раз на рік);
- право подання до Конституційної ради (аналог Конституційного Суду України) запиту щодо відповідності будь-якого законопроекту Конституції;
- право вето на будь-яке рішення парламенту та повернення цього рішення на додатковий розгляд;
- право відмови підписувати постанови уряду, яка означає, що їх потрібно прийняти у вигляді законів.

Парламентська більшість у Франції є ще слабшою, ніж у Великій Британії. Французька опозиція не тільки не має жодних можливостей брати участь у виробленні державної політики, а й спеціального статусу та жодних компенсаційних повноважень, таких як у Великій Британії (наприклад встановлювати порядок денний протягом певної кількості парламентських днів).

Особливістю політичної культури Франції є те, що президент ніколи не йде в “глуху” опозицію до парламентської більшості. Як глава держави, навіть перебуваючи в опозиції до уряду, він залишається на вершині піраміди ухвалення рішень. Зазвичай президент віддає перевагу консенсусу у відносинах з урядом, тому не координує своєї діяльності з парламентською меншістю.

Можливості для опозиційної діяльності у Франції сильно обмежено. Зокрема, з цієї причини тут нерідко вдаються до непарламентських форм протесту та опозиційної діяльності: страйків, мітингів, демонстрацій тощо. Останніми роками, як

свідчать факти, часто ці акції відбуваються із застосуванням насильства. Соціальні вибухи стають наслідком великої сегментації французького суспільства та суперечності інтересів різних сегментів, оскільки парламент з його слабкою опозицією неспроможні ці інтереси узгодити.

Описана модель має свої переваги. В разі протистояння президента й уряду державну політику виробляють через пошук консенсусу: для ухвалення рішень потрібно знайти компроміс між політичними інтересами партій, що репрезентують президента й уряд. Якщо ж обидві гілки влади є представниками однієї партії, то можна виявити чіткий зв'язок між ситуацією в державі та діяльністю конкретної політичної сили.

За умов належності президента й уряду до однієї політичної сили недоліки такої моделі виявляються так само (або навіть виразніше), як у британській моделі. Якщо ж президент і уряд репрезентують різні політичні сили, то ці недоліки виявляються ще більше: простір для опозиційної діяльності не розширюється, проте політична відповідальність стає дуже нечіткою. За таких обставин знижується загальна легітимність системи.

Традиційно для західної демократії основним місцем діяльності опозиції постає парламент. Багаторічна традиція французької парламентської демократії сформувала різноманітні форми участі опозиції в діяльності держави. Характерна відсутність спеціального інституційного статусу опозиції. Основними особливостями моделі є невизначеність суб'єкта опозиції, яким може бути як парламентська фракція, так і президент за різних історично-політичних обставин. Суспільно-політичний устрій Франції дуже змінився: деякі традиційні інститути, якими користувалася опозиція, зникли взагалі, деякі обмежені, хоч збереглися донині, з'явилися також нові правові засоби. Головною рисою парламентської опозиції є її слабкість. Це стосується як законодавчої функції, так і в цілому інституційного статусу. Сформована політична культура сприяє тому, що боротьба опозиції з урядом є боротьбою стабільної більшості із стабільною меншістю.

Загалом охарактеризована політична система вимагає осмислення різних концепцій діяльності політичної опозиції, а французький варіант є лише одним з можливих, але не найкращим.

Вивчаючи світовий досвід, слід враховувати, що кожна країна йде до демократії своїм шляхом. Потрібно визнати, що український варіант, українські політичні реалії мають свою специфіку, тому використовувати світовий досвід належить критично й коректно, застосовуючи творчий підхід з урахуванням нашої історії, традицій, менталітету.

Розглянуті моделі свідчать лише про те, що єдиного алгоритму опозиційної діяльності та ідеальної моделі, яка не мала б негативних рис, просто не існує.

Таким чином, можна зауважити, що порядок формалізації статусу опозиції залежить від встановленого державного устрою, політичної та партійної систем. Досвід жодної країни світу не можна беззастережно перенести на український політичний ґрунт - його потрібно модифікувати до українських реалій та можливостей.

3.5. Шляхи оптимізації публічної політичної діяльності опозиції в сучасному українському суспільстві

В Україні поступово формуються світоглядні й інституційно-правові засади політичного плюралізму, повноцінного функціонування політичної опозиції як невід'ємного й обов'язкового суспільного інституту становлення й розвитку демократичного й відкритого середовища як у політичній, так і в соціально-економічній сфері життя держави і суспільства.

Чинна влада навіть до самого поняття опозиції ставиться з суттєвою підозрою, а провладні групи інтересів докладають всіляких зусиль для формування в масовій суспільній свідомості образу одіозності опозиції як насамперед деструктивної сили. У державах же зрілої демократії парламентська опозиція є явищем настільки ж природним, як і парламентські вибори; вона нерозривно пов'язана із загальним виборчим політичним циклом розвитку суспільства.

Функції опозиції полягають у тому, щоб оцінювати й контролювати виконання урядових програм та владних рішень на всіх рівнях управління і постійно виробляти й пропонувати альтернативні підходи як до тактики діючого уряду, так і до стратегічних політичних засад взаємодії уряду і парламентської більшості, на основі якої його було сформовано.

У демократичних країнах саме опозиція виконує важливу функцію парламентського контролю за силовими структурами держави і бюджетним процесом, реалізацією прав і свобод громадян та ефективністю використання бюджетних коштів, фактами корупції й порушення прав людини. Опозиція змушує владні управлінські структури дотримуватися одного з найважливіших принципів управління - враховувати альтернативні підходи під час розробки програм, законопроектів та вироблення державної політики. Представники опозиції вказують владі на найменш захищені верстви населення, суб'єктів господарювання, права яких обмежуються, найбільш слабкорозвинені галузі економіки країни, а також на ті сфери, в яких існує можливість виникнення загрози національним інтересам.

В Україні опозиція, як правило, не має можливостей та інструментів впливу на формування політичних і управлінських рішень. Вона або цілковито відсторонена від важелів реальної влади та управління, або допущена лише до участі в створенні формальних органів, що не справляють суттєвого впливу на офіційний курс державної політики. Щоправда, це пов'язано і з деструктивною природою самої опозиції: вона максимально радикалізована, а її дії спрямовані насамперед на дві крайнощі: повалення існуючої влади або на її поділ з правлячими колами.

Чинна влада розглядає опозиційні політичні партії не як політичного опонента, а скоріше як політичного ворога, для боротьби з яким використовуються практично всі можливі засоби. За таких умов влада й опозиція опиняються на полярних позиціях і відстоюють різні стратегічні програми суспільного розвитку, що унеможлиблює існування в суспільстві консенсусу і практики партнерства, яке стає зоною постійних внутрішніх конфліктів та не-

ефективного використання можливостей і ресурсів суспільного розвитку. В результаті в програші залишаються всі - як влада, так і опозиція.

Існують традиційні прийоми, за допомогою яких влада бореться зі своєю опозицією:

- узурпація інформаційного середовища: владні структури намагаються створити систему абсолютного контролю над засобами масової інформації;

- створення образу ворога: влада утиски та обмеження діяльності опозиції будує на її звинуваченнях у радикалізмі, а тепер вже й у зв'язках з терористичними структурами;

- застосування адміністративних бар'єрів: наприклад, влада запроваджує обов'язкову перереєстрацію партій напередодні виборів або в зв'язку зі зміною законодавства (в результаті цього деякі опозиційні партії просто не перереєстровують через їх невідповідність певним неформальним критеріям);

- нівелювання образу опозиції: опозиційні лідери запрошуються владою до спільного управління державою, їм пропонуються матеріальні й нематеріальні вигоди, в результаті чого опозиція втрачає свій опозиційний дух, образ, ідеологію і практичну значимість, зливаючись із владою;

- функціональна дискредитація: опозиція формально допускається до здійснення влади на певний час для участі у формуванні владних структур, проте, не маючи реальних важелів владного впливу, вона не може впливати на процеси в суспільстві і, таким чином, дискредитує себе.

У системі організації влади та управління, яка склалася на пострадянському просторі, немає умов для того, щоб політичні, а тим більше опозиційні сили брали активну участь у виробленні й реалізації державної політики, ефективно виконували важливі соціально-економічні функції.

Це знижує економічну та політичну ефективність публічної політико-управлінської діяльності сучасної української політико-управлінської еліти.

Одним з ключових у демократичних державах є право опозиції на доступ до інформаційного простору. Опозиція повинна

мати право апелювати до суспільства за допомогою ЗМІ з метою виконання нею таких важливих політичних і управлінських функцій:

1. *Репрезентація інтересів.* Це стосується передусім тих інтересів суспільства, які не були враховані урядом. У великій національній державі уряд не може задовольнити інтереси кожного громадянина, тому ті інтереси, на які не зреагував уряд, можуть бути представлені через такий канал, як опозиція. Це заспокоює населення та захищає його від радикальної реакції, оскільки з'являється надія на задоволення його вимог. Проблема полягає лише в тому, що загальне благо неможливо визначити одноставно.

2. *Комунікативна функція.* Взаємопов'язаною з першою є друга функція опозиції, яка полягає в забезпеченні інформацією обох сторін - уряду і громадськості. Ця функція може бути більш корисною для діяльності уряду, ніж для народу, оскільки останній відсторонений від прийняття державних рішень. Дослідники припускають, що в державах, які очолюють сильні уряди, громадськість є досить поміркованою і не виражає своє незадоволення стільки, скільки може вважати існуючий політичний курс ефективним. Але в результаті таке ставлення приводить до політичного ігнорування частини уряду і політичного цинізму частини народу. В цьому разі призначення конструктивної опозиції - вказувати на найважливіші розбіжності позицій влади та народу, а також на стан загального незадоволення.

3. *Критика та формування альтернатив.* Під альтернативами розуміється альтернативний політичний курс, альтернативні лідери і навіть альтернативні правила політичної гри. Сутність цієї функції полягає у постійній цензурі уряду, прискіпливому і ретельному аналізі усіх його актів та норм. Використовуючи критику та уважне спостереження, опозиція справляє вплив на владу з метою коригування її політичного курсу.

4. *Усунення громадського незадоволення.* Опозиція корисна для зниження рівня громадського незадоволення, але у короткостроковий період. Неможливо постійно бути клапаном безпеки, оскільки, усвідомивши марність мирної боротьби, суспільство

може віддати перевагу насильницьким діям. Дж.Сарторі зазначає, що саме тому деякі режими дозволяють існування опозиції не через їх віру у її дієвість та функціональність, але лише для того, щоб її заспокоїти.

5. *Розв'язання конфліктів.* Значною є допомога опозиції у задоволенні інтересів конфліктуєчих сторін та їх стримуванні в межах політичної системи.

Необхідний доступ опозиції до ЗМІ, щоб вона мала можливість виконувати такі функції, як:

- виявлення й виправлення помилок і прорахунків влади;
- забезпечення системи парламентського й суспільного контролю;
- мобілізації громадськості як головної рушійної сили політики, якщо владою порушуються демократичні норми або права людини;
- ведення передвиборчої кампанії та інформування громадськості про свої програми, позиції та поточну діяльність.

Законодавче врегулювання прав і статусу опозиції має важливе значення. Проте тільки за допомогою одних правових форм, не наповнених реальним політичним змістом, неможливо побудувати ефективну систему організації влади в жодній державі. Для становлення політично цивілізованої й функціонально ефективної опозиції необхідна воля всіх суб'єктів політичного процесу, і, насамперед, суб'єктів влади, їх переорієнтація на більш стратегічні орієнтири і цінності. Зрештою, для того щоб опозиція відчувала себе повноцінною, насамперед потрібен достатній рівень політичної культури в суспільстві. На жаль, діяльність сучасної парламентської опозиції зводиться до банального критиканства та популізму. Всеохопне бажання здобути владу змусило представників опозиційних сил забути про свої основні функції: конструктивну критику, прийняття альтернативних рішень та контроль влади.

Тому, на наш погляд, необхідно внести деякі зміни до Закону України “Про вибори народних депутатів”, передусім підвищити вимоги до кандидатів у народні депутати, не обирати в парламент некваліфікованих осіб з низькими моральними якостями

та політичною культурою, оскільки їх політична діяльність є не ефективною. Крім того, як уже зазначалося, слід обмежити можливість бути обраним в народні депутати до двох разів. Це активізує діяльність політичних сил, які вже втратили надію пройти у Верховну Раду України через фінансову неспроможність.

По суті, публічна діяльність парламентської опозиції і стратегічно чи тактично близьких до неї політичних партій теж є формою контролю за урядом та впливу на його діяльність, але поза стінами Верховної Ради.

Перед парламентською опозицією в Україні, і так само і перед партіями, що не ввійшли до парламенту, фактично немає перешкод для застосування найрізноманітніших форм співпраці з громадськими організаціями чи окремими громадянами в процесі їх публічної політичної діяльності.

У рамках парламентської роботи депутати з фракції (або фракцій) опозиції мають право працювати в складі постійних делегацій Верховної Ради (на сьогодні у Верховній Раді нараховується 12 таких делегацій, таких як: Національна парламентська група в Міжпарламентському союзі, Постійна делегація у Парламентській асамблеї Ради Європи, Українська частина Комітету з парламентського співробітництва між Україною та Європейським Союзом, Постійна делегація у Парламентській асамблеї ОБСЄ, Постійна делегація у Парламентській асамблеї ОЧЕС, Постійна делегація у Парламентській асамблеї НАТО, Постійна делегація у Парламентській асамблеї держав-учасниць СНД, Постійна делегація у Парламентському вимірі ЦЄІ, Постійна делегація у Міжпарламентській асамблеї ЄврАзЄс (у статусі спостерігачів), Постійна делегація у Міжпарламентській асамблеї православ'я, Постійна делегація в Асамблеї Західноєвропейського союзу, Постійна делегація у Парламентській асамблеї ГУАМ) та депутатських груп Верховної Ради з міжпарламентських зв'язків із зарубіжними країнами (таких груп 86), а також у разі потреби викладати свою позицію перед спостерігачами чи доповідачами різних міжнародних моніторингових організацій нарівні з депутатами з більшості. Нарешті, слід зауважити, що члени опозиції (формалізованої чи неформалізованої) завжди такими можливостями користувалися.

Література до теми 3

1. *Бабкін В.* Державна влада і політична опозиція / В. Бабкін // Правова держава : щоріч. наук. пр. Ін-ту держави і права ім. В.М.Корецького НАН України. - К. : [б.в.], 1996. - Вип. 7. - С. 193-199.
2. *Бойко О.* Опозиційні сили в місцевій владі. Перші кроки та уроки / О. Бойко // Віче. - 2002. - № 6. - С. 41-45.
3. *Бондаренко К.* Уроки революції, що не відбулася // Опозиція в Україні (аналітична доповідь Центру Разумкова) / К. Бондаренко // Нац. безпека і оборона. - 2002. - № 7 (31). - С. 57-58.
4. *Винничук Н.* Типологія політичної опозиції / Н. Винничук // Політ. менеджмент. - 2007. - № 6. - С. 81-90.
5. *Гаврилов Г.* Модели политической оппозиции: теоретико-методологический анализ / Г. Гаврилов. - Екатеринбург : [б.в.], 2003. - С. 44-79.
6. *Даль Р.* Демократія та її критики / Р. Даль, М. Лупішко, О. Лупішко : пер. з англ. - Х. : Видавн. група "РА-Каравела", 2002. - 440 с.
7. *Даль Р.* О демократии / Р. Даль, А. С. Богдановский : пер. с англ. - М. : Аспект-Пресс, 2000. - 208 с.
8. *Демиденко Г.* Про особливості та історичну динаміку становлення політичної опозиції в Україні / Г. Демиденко // Політична опозиція: Теорія та історія. Світовий досвід та українська практика : матеріали наук.-практ. конф. - К. : [б.в.], 1996. - С. 214-219.
9. Закон України про політичні партії в Україні. - Режим доступу : www.rada.gov.ua
10. Закон України про об'єднання громадян. - Режим доступу : www.rada.gov.ua
11. Закон України про інформацію. - Режим доступу : www.rada.gov.ua
12. Закон України про статус народного депутата України. - Режим доступу : www.rada.gov.ua
13. *Михальченко М.* Позиції опозиції: Хто є хто в Україні? / М. Михальченко // Віче. - 2002. - № 7. - С. 3-11.
14. Опозиція в Україні (аналітична доповідь Центру Разумкова) // Нац. безпека і оборона. - 2002. - № 7(31). - 69 с.

15. *Постригань Г. Ф.* Опозиція та опозиційність в теоретичних співставленнях // Політична опозиція: теорія та історія, світовий досвід та українська практика : матеріали наук.-практ. конф. / відп. ред. І. М. Варзар. - К. : [б.в.], 1996. - С. 172-177.

16. *Рудич Ф.* Взаємодія опозиції і влади в Україні: спроба політологічного аналізу / Ф. Рудич // Сучасна українська політика: Політики і політологи про неї. - К. : [б.в.], 2002. - С. 25-36.

17. *Ткаченко Т.* Опозиція як політичний інститут і форма суспільного протесту / Т. Ткаченко // Політ. менеджмент. - 2007. - № 5. - С. 54-67.

18. *Шевчук М.* Політична опозиція у ФРН: досвід політологічного осмислення практичної діяльності / М. Шевчук // Політична опозиція: теорія та історія, світовий досвід та українська практика : матеріали наук.-практ. конф. - К. : [б.в.], 1996. - С. 149-153.

Тема 4. Сучасна українська еліта та її місце в публічній політичній діяльності

Сіль - хороша річ; але якщо сіль не солена буде, чим ви її поправите?

Майте в собі сіль, і злагоду майте між собою.

Євангеліє від Марка 9:50

4.1. Лідерські позиції політико-управлінської еліти в процесі публічної політичної діяльності

Проблема пошуку та підготовки лідерів серед політико-управлінської еліти є надзвичайно актуальною. Якщо уважно проаналізувати стан трансформаційних процесів в Україні на шляху побудови демократичної держави та утвердження принципів і норм громадянського суспільства, то стає зрозумілим, чому більшості номенклатурної еліти, яка нині в основному заповнила політико-управлінські ніші усіх державних інституцій, не вистачає

справжніх, елітарних лідерських рис. Політико-управлінська еліта в основному не відповідає вимогам часу, їй бракує справжніх харизматичних, лідерських рис.

Сьогодні Москва не забирає “найталановитіших”, як це було за часів СРСР, а через своїх політтехнологів рекомендує до роботи в уряді частково інтелектуалів-практиків, здебільшого ж - посередностей, або непрофесіоналів.

Трансформаційні процеси в Україні відбуваються досить повільно. Народ України вірогідної інформації щодо суспільних позитивних змін у результаті реформ поки що не отримує, оскільки чіткої філософії таких перетворень не відпрацьовано. В Україні існує низка економічних та політичних чиновників, які стримують реформи. До економічних чинників можемо віднести: спад виробництва і зниження продуктивності праці, безробіття та інфляцію, зростання боргів держави та дефіцит бюджету, до політичних - низьку політичну культуру істеблішменту, недосконалу виборчу систему, корупцію та клановість у системі державних та недержавних інституцій, недостатню адаптованість політичної еліти та її лідерів до соціально-політичних змін у сучасному українському суспільстві та світі.

Проблемним полем суперечностей є стан у середовищі сучасної політико-управлінської еліти України, яка, на думку М. Михальченка, розколота на три групи: а) ту, що сповідує ідеали і цінності минулого “соціалістичного суспільства”; б) яка орієнтується на надію про щасливу долю країни в союзі із Західною і Центральною Європою та цивілізованим світом; в) яка не хоче жити ідеалами і тоталітарними нормами життя недавнього минулого і мало вірить, що Україну чекає з нетерпінням цивілізований світ [11, с. 19].

Неможливо уявити собі ґрунтовність сучасних теорій і концепцій лідерства політико-управлінської еліти без урахування ідей Платона та Аристотеля, без морально-етичних підходів до управління Конфуція, без правових основ управління, вироблених Цицероном, без історичних портретів лідерів, створених Плутархом, Тацитом, Тітом Лівієм та іншими мислителями різних епох та країн.

Сучасні підходи до формування лідерських рис політико-управлінської еліти мають базуватися на ідеях управління та владних відносин Т.Мора, Т.Кампанелли, Н.Макіавеллі, мислителів Відродження, Реформації, Просвітництва; українських мислителів Г.Сковороди, І.Франка, В.Липинського та ін.

Фундаментальні наукові розробки, присвячені політичному лідерству, припадають на ХХ ст., коли з'явилася когорта блискучих учених-політологів, зокрема, М.Вебер, О.Тоффлер, Ж.Блондель, Р.Міхельс, Г.Лассуел та ін.

Виділимо феномен політичного лідерства, який західні дослідники трактують по-різному. Політичне лідерство, на їхню думку, - це: 1) центр групових процесів; 2) прояв особистісних рис; 3) мистецтво досягнення згоди; 4) дія й поведінка; 5) інструмент досягнення мети або результату; 6) взаємодія; 7) уміння переконувати; 8) справляння впливу; 9) ставлення до влади; 10) диференціація ролей; 11) ініціювання чогось та ін.

Виходячи із перерахованих ролей політико-управлінська еліта відіграє в суспільстві активно-впливову роль, що приводить його як до позитивних, так і до негативних змін, що спостерігаються сьогодні в сучасному українському суспільстві.

Досить оригінально до дослідження лідерських функцій політичної еліти підійшов англійський політолог Д.Томпсон, виділивши такі її функції: 1) створювати політичну коаліцію на основі вміння вести переговори та переконувати; 2) визначати програму дій та формувати політику; 3) бути здатною викликати оптимізм та ентузіазм; 4) формувати і підтримувати власний імідж; 5) здійснювати і добирати ефективний управлінський персонал; 6) збирати і ефективно використовувати інформацію; 7) своєчасно вирішувати насущні суспільні проблеми. Такі функції еліт будь-якого типу та рангу є ознакою її лідерства.

Проблема харизматичних лідерських рис у представників політико-управлінської еліти є вагомою, оскільки еліта - вибрана верства, меншість суспільства (за В.Липинським), вона повинна мати від природи видатні інтелектуальні, організаторські здібності та розвивати їх у процесі життєдіяльності. Якщо взяти для при-

кладу Україну, то здобуття незалежності не супроводжувалося явним розривом з попереднім періодом, люстрацією політико-управлінської еліти, якісним переходом до нового стану. На рівні еліти спостерігається спадковість, перенесення суттєвих старих ознак та норм у політичну культуру та політичну практику сучасної еліти незалежної Української держави. Закономірно, що протягом перших років незалежності чинився опір колишньої політико-управлінської еліти, справлявся суперечливий, деструктивний вплив на перебіг суспільно-політичних процесів в Україні.

Суспільство було недостатньо задіяне в боротьбі за незалежність. В ньому брала участь лише менша частина національної еліти та населення, які пов'язували свої світоглядні цінності з побудовою суверенної національної держави. Політико-владна еліта (номенклатура), яка значною мірою зберегла свої позиції, отримала простір для активних дій згідно зі своїми інтересами, спрямованими на власне збагачення. Це є яскравим прикладом нечесного нагромадження первинного капіталу олігархів України.

Процес самоідентифікації українських громадян та їх політико-управлінської еліти перебуває під впливом євроазійської суспільно-політичної традиції. Довгий час деформували національну свідомість народу України й тривала ізолюваність та русифікація у форматі “трьох братніх слов'янських народів”.

Лідерська недосконалість політико-управлінської еліти зумовлена слабкою етнічною самоідентифікацією українських громадян, їх ціннісними оцінками, отождоенням себе з українською політичною нацією, що спостерігається і досі. Незрілій політико-управлінській еліті легко було висувати гасла про поділ України в політичному контексті на Східну та Західну, “офіційну російську” мову, хоча про її неофіційність ніхто законів не приймав, і т. ін. Це перешкоджає усвідомленню власної окремішності та відповідальності за долю народу і держави, що й призвело до подій навесні 2007 р. у зв'язку з “коаліціями”, “узурпацією влади” окремими групами та незадоволення опозиції “браком” влади, хоча в Конституції України записано носієм влади в українському суспільстві є народ. Бажаючих мати владу багато, проте серед політико-уп-

равлінської еліти мало справжніх лідерів, які б спрямували свої зусилля на побудову демократичної держави та громадянського суспільства.

У політико-владних структурах останнім часом з'явилося багато науковців, що є позитивним чинником, адже наука є чудовою школою мислення.

Новий уряд повинен стати місцем для скоординованої чіткої роботи, а не плацдармом для боротьби за владу. Поки що політико-управлінська еліта, весь український сучасний істеблшмент не відповідають вимогам державотворення в Україні, оскільки аргументованої програми соціально-економічного розвитку країни хоча б на найближчий період, а тим більш стратегія на тривалу перспективу ні Президентом, ні політичними силами, які прийшли у Верховну Раду шостого скликання, не розроблено.

Харизматичне лідерство, що базується на національній ідеї, не могло з'явитися в посткомуністичний період України. По-перше, в Україні власну еліту нищили в усі часи бездержавності. По-друге, вихована на ідеях соціальної рівності, еліта радянських часів виявилася не готовою до кардинальних перетворень усієї суспільної системи. По-третє, бажано було б зламати стереотипи інтернаціонального світогляду та підготувати громадян, згуртуватися навколо загальнонаціональних українських цінностей, але, як засвідчили весняні події 2007 р., такі цінності відсунуті на задній план. По-четверте, прорахунки в кадровій політиці, неспроможність організувати міцну команду підірвали довіру народу до Президента В.А.Ющенка як харизматичного лідера. По-п'яте, важливою особливістю в українському суспільстві є значний вплив на лідерство родинно-дружніх стосунків, що яскраво проявився у призначенні на керівні управлінські посади та висування у депутати в державі (прикладом є сім'ї Кінаха, Литвина, Черновецького, Ющенка, Богатирьової, Януковича, Засухи та ін.).

Лідерство є скрізь, де є влада і організація. Феномен лідерства прагнуть пояснити численні теорії. Проте створити єдину універсальну концепцію лідерства для політико-управлінської еліти неможливо, оскільки це феномен історично-епохальний, роз-

маїтій за своїми проявами, функціями та типами політичних систем. Вибір лідера означає вибір моделі управління країною, тому ця проблема є надто важливою для сталого розвитку країни.

Методи комплексних досліджень у різних країнах показують, що кожному етапу суспільного розвитку, кожній політичній системі, політичному режиму властиві свої ціннісні підходи до формування та реалізації лідерських потреб політико-управлінської еліти держави.

Однак історичні реалії засвідчують, що лише за умов демократичного суспільно-політичного устрою відкриваються можливості для формування толерантних, відповідальних, професійно-інтелектуальних, духовних, громадянсько-патріотичних лідерських рис у політико-управлінській еліті. Сьогодні ми прагнемо, щоб такі ціннісні характеристики в суспільстві були властиві сучасній політико-управлінській еліті України, щоб вона насправді була совістю своєї нації, гідним провідником у державотворчих процесах.

4.2. Професійна відповідальність сучасної політико-владної еліти України в процесі суспільно-політичної соціалізації

Проблеми професійної відповідальності сучасної політико-владної еліти в Україні не тільки обговорюються в українському суспільстві, їх вирішення є вагомим складовим державотворчим демократичним процесом. Еліта - вибрана верства суспільства, яка покликана виконувати в ньому низку функцій: бути взірцем, навчати, управляти, спілкуватися з народом. Вона матиме довіру народу тільки тоді, коли буде професійно, високоморально виконувати ці функції, тобто відповідатиме за свої обіцянки та дії.

На даному етапі суспільного розвитку в Україні спостерігаємо посилення інтересу до такого суспільного феномена, як відповідальність. Розглянемо, як в історичному контексті розвивалася наукова думка стосовно поняття “відповідальність”, без чого

суспільно-політична соціалізація політико-владної еліти не може бути реалізована як у світі, так і в сучасній Україні.

Аналіз наукових джерел щодо відповідальності свідчить, що цей суспільний феномен став предметом обговорення серед наукових кіл порівняно недавно, в кінці XIX ст., а на кінець XX ст. перетворився на важливий психологічний чинник суспільно-політичної соціалізації.

Однак поняття “відповідальність” з’явилося у друкованих джерелах, наприклад англійських та французьких, в епоху буржуазних революцій. Деякі дослідники вказують, що з’явився цей феномен ще раніше у Європі. Мітчем стверджує, що слово “відповідальність” трапляється в “A Fragment of Government” Ісремі Бен-тама в 1776 р., де це поняття визначається як “відповідальна влада”. Однак у політичній психології поняття “відповідальність” стало широко вживатися на початку XXI ст. Так, в Україні в часи “помаранчевої революції” як важливий суспільний феномен розглядалося поняття “відповідальна влада”. Саме розвиток знань про людину та її місце у Всесвіті сприяли усвідомленню значення відповідальності за власні дії в системі суспільно-політичної діяльності.

У процесі розвитку головною рушійною силою особистості виступає соціалізація. Ханс Йонас наголошує на тому, що на зміну “людині розумній - homo sapiens” має прийти “людина відповідальна”. Це особливо актуально в XXI ст., коли безвідповідальні дії вищих посадових осіб є вкрай небезпечними для країни.

Ж.-П.Сартр дуже влучно зауважив, що: “людина - це не що інше, як те, чим вона сама себе робить”. Тому тільки сама людина є відповідальною за те, хто вона є, чим вона стає. Людина реалізує себе в суспільно-політичних інститутах і там несе відповідальність за свої дії. Абрахам Маслоу створив теорію самоактуалізації, згідно з якою потреба в самоактуалізації є найвищим рівнем у ієрархії потреб, а самоактуальна особистість - ідеалом та метою досягнень людини. Самоактуалізація - це реальні вчинки, які виражають особистісну активність та відповідальність, здатність до сучасного та оптимального життєвого вибору. Щоразу, коли людина, стрижнем якої є відповідальність, бере на себе відповідальність, вона самоактуалізується.

К.Роджерс зазначає, що відповідальність - головна ознака сформованої особистості (феноменологічна теорія особистості). Логотерапія В.Франкла, предметом якої є пошук сенсу людського існування, є яскравим прикладом прояву відповідальності. Відповідальність, за В.Франклом, належить до істотних феноменів людини, яка подібно до духовності та свободи є первинною. Ф.Перлз тенденцію уникати відповідальності за себе і робити відповідальними за власні вчинки і почуття інших людей назвав “дирами особистості”. Людина вільна знайти та реалізувати сенс свого життя, за це вона несе повну відповідальність. Свобода там, де є власний вибір, почуття відповідальності за власну долю. Власної долі поза суспільно-політичними відносинами не існує.

Фундаментальною для розуміння сутності відповідальності як особистісної риси є теорія моральної відповідальності Ж.Піаже. Він виділяє дві стадії розвитку моральної відповідальності як сутнісної особистісної риси: **об’єктивну** (характерна для дітей молодшого віку), коли вчинки оцінюються за їх наслідками, а не згідно з намірами людини, та **суб’єктивну**, коли вчинки оцінюються на основі намірів та мотивів незалежно від зовнішніх обставин. Найбільш значима компонента вчинку - відповідальність.

М.Савчин вважає відповідальність проявом різнопланової активності, однією з найбільш загальних властивостей особистості, яка об’єднує в собі компоненти афективно-мотиваційної, інтелектуальної та діяльно-поведінкової сфер людини як тілесно-душевно-духовної цілісності. Він запропонував функціональну схему відповідальної поведінки особистості, класифікацію мотивів такої поведінки, визначив основні типи та компоненти відповідальності, виділив основні сфери прояву відповідальної поведінки, рівні її розвитку відповідальної поведінки особистості. Сформованість внутрішньої відповідальності вважається головним критерієм оцінки рівня моральної зрілості особистості, її соціалізації.

Відповідальність визначається як якісна характеристика, особлива форма саморегуляції, самодетермінації та контролю вчинків особистості.

Як складові компоненти відповідальності виступає цілий ряд якостей та умінь особистості. Серед них: чесність, справедливість,

принциповість, готовність відповідати за наслідки своїх дій. Названі якості не можуть успішно реалізуватися, якщо у людини не розвинуті емоційні риси: здатність до співчуття, чуйність стосовно інших людей. Виконання будь-якого обов'язку вимагає прояву інших вольових якостей: наполегливості, стійкості, витримки тощо.

Отже, співвідношення норм суспільства та відповідальності індивіда можна визначити терміном “соціальна адекватність”, тобто відповідність, співвіднесеність конкретних дій та вчинків з вимогами та нормами поведінки в соціумі, ефективність цих вчинків у суспільно-політичному просторі.

На нашу думку, професійна відповідальність політико-владної еліти - це не стільки їх суспільна репутація, скільки усвідомлення нею свого обов'язку перед суспільством, а також спроможність давати і виконувати обіцянки, що відповідають суспільним очікуванням та входять у сферу повноважень і компетенції того чи іншого типу еліт.

Основним чинником, що найбільш впливає на обсяг та рівень професійної відповідальності політико-владної еліти, є стан розвитку соціальної держави та соціальна захищеність населення в ній. Професійна відповідальність має юридичні засади, тобто базується на прийнятті рішень, законів, різного типу законодавчих актів.

Зарубіжні дослідження з даної проблеми засвідчують існування спеціальної інспекції контролю за виконанням рішень з боку громадськості, тобто громадянського суспільства, яке в Україні поки що не побудовано, воно лише обговорюється. Дослідження науковців доводять, що в демократичних країнах цей контроль демонструє тенденцію до підвищення професійної та соціально-політичної відповідальності політико-владної еліти на добровільних засадах, яка здебільшого має меценатський характер. Риси меценатів серед українських олігархів теж тільки з'являються.

Сукупність політичної, правової, соціальної та морально-етичної відповідальності інтегрується у професійній відповідальності. В такому разі усе стає на свої місця і обіцянки депутатів, політичних лідерів, управлінців перетворюються на “дієві рішення”.

Отже, професійну відповідальність політико-владної еліти можна визначити як смислоутворюючу інтегральну рису особистості, яка виявляється в когнітивній, емоційно-мотиваційній та поведінковій сферах і є необхідною для соціальної адекватності її вчинків у суспільних нішах.

Проаналізуємо соціально-психологічний феномен “професійної відповідальності” політико-владної еліти в сучасному українському суспільстві. Одним із важливих інститутів демократії є відповідальність політичних партій, їх на сьогодні в Україні нараховується 164. Розглянемо професійну відповідальність партійців та їх лідерів на прикладі виконання ними передвиборних обіцянок.

По-перше, нині в Україні немає інституту відповідальності в українській політичній системі, хоча з 2003 р. постійно точаться дискусії про політичну реформу. Насправді, ми її “заговорили”! Якщо такий інститут з’явиться, то він сприятиме тому, що українські виборці почнуть більше уваги приділяти передвиборчим програмам партій, саме це примусить політичну еліту в урядових інститутах бути відповідальною.

Як відомо, у Верховну Раду ввійшло п’ять провідних партій: ПР, БЮТ, “Наша Україна”, СПУ, КПУ. Відповідальність цих партій можна оцінювати за багатьма параметрами як на місцях, у регіонах, так і у вищих ешелонах влади. Наприклад, ПР має найбільше депутатських місць у парламенті, але законодавчо-фахова професійність її членів недостатня. За експертними оцінками, ПР подала найбільше законопроектів, проте її відповідальність за виборчі обіцянки невисока. ПР могла б мати вдвічі вищий рейтинг у разі їх дотримання. БЮТ має найвищу оцінку стосовно відповідальності за своїми програмами.

Можна навести приклади політико-психологічного аналізу професійної відповідальності політико-владної еліти перед українським народом, приміром, в історичному контексті - це підписання Пакту Молотова-Ріббентропа за часів СРСР, за яким багато українців з Польщі були переселені зі своїх територій, або депортація 12 етносів як ворогів народу у період Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр. в СРСР.

Проблема української “політичної кухні” полягає в тому, що сучасна політико-владна еліта в основному сформована з колишньої компартійно-комсомольської, а її “вчителями” були, в основному, класики марксизму-ленінізму. Вона добре засвоїла вчення К.Маркса про те, що “в політиці заради певної мети можна укласти союз навіть із самим чортом, важливо тільки бути переконаним у тому, що ти можеш переграти його, а не він тебе”. Через бездуховність вона не може усвідомити, що “хороша політика не відрізняється від здорової моралі”.

Відсутність в Україні стійкого історичного досвіду існування незалежної держави, демократичних традицій та висококультурної політичної еліти, згуртованої навколо національної ідеї, поділ суспільства на Захід і Схід, різні зовнішньополітичні симпатії, корпоративні інтереси, корупція - все це породжує безвідповідальність. Українське суспільство відчуло наслідки великої помилки - безвідповідальності політико-владної еліти на початку 2005 р., коли замість обіцянок на майдані про законність і прозорість влади 18 тис. здебільшого професійних державних службовців були зміщені з посад і замінені новими революційними кадрами за партійною належністю.

Доцільно зауважити, що в Україні через 350 років “фіктивної державності” навіть після здобуття незалежності несформовані традиції професійної відповідальності політико-владної еліти перед народом, своєю совістю та Богом.

Це тільки ускладнює становлення демократичної держави, а також позначається на послідовності та прогнозованості внутрішньої та зовнішньої політики, що призвело до зниження рівня довіри народу до політико-владної еліти, який становить 1,9%, морально-етичних норм у суспільстві.

Помаранчева революція виявилася політичною технологією заміни одного правлячого угруповання іншим. Це все спостерігається сьогодні!

Як зазначають багато класиків та представників сучасних дослідників соціально-політичних процесів, *одна з найстаріших вимог до демократичних інститутів полягає в тому, що вони*

мають сприяти єдності суспільства, його консолідації, а не роз'єднанню. Сьогодні наша політико-управлінська еліта має чесно усвідомити, що:

- без стратегічного мислення управляти державою в сучасному світі неможливо;
- вона на це у своїй країні не здатна.

Ті, хто захищає старе, справляють набагато більший вплив на прийняття рішень на всіх рівнях влади та управління, ніж ті, хто прагне змін, бо їм потрібно постійно “прориватися” через тенети невігластва, неправди, лицемірства, провокацій.

Низька політико-управлінська та стратегічна спроможність нового істеблішменту має культурно-історичні причини. Центр та реальна компетенція щодо контролю за потоками ресурсів перебувають (ще з часів існування СРСР) за межами України, адже високі посадові особи призначалися або зверху, або їх кандидатури узгоджувалися з Москвою (згадаймо обрання міністра закордонних справ Огрзика). Кадрова політика продовжує бути слабким місцем в Українській державі і на даний час.

У політику почали “втягувати” спортсменів, підприємців, літераторів, співачок, охоронців, журналістів, бізнесменів, тобто людей, не готових творити закони, оскільки вони не мають відповідного фаху та практики.

Старі традиції “торгівлі законами”, голосами засвідчують, що Верховна Рада надалі залишається пострадянським витвором, а не культурним аналогом західних демократій. **Бізнес знову маршем пішов у політику!** Це сигналізує про те, що попередні схеми тіньового перерозподілу ресурсів і купівлі-продажу влади залишаються у вигляді рейдерства та кулуарних домовленостей.

Інтелект нації у нас не затребуваний. *Інтелектуальна* еліта не культивує автономний розум і не має власної критичної позиції, її представники намагаються стати депутатами або отримати чиновницький портфель. Вона негативно ставиться до чинного режиму. Якщо влада не буде враховувати їхню думку, то це знову приведе державу в стан залежності від іноземних держав та транснаціональних корпорацій.

Політичні партії не усвідомлюють свою місію, обмежують свою діяльність внутрішньою боротьбою між собою за місця у владі і вплив на уряд. *Це свідчить про те, що для запровадження змін в українському суспільстві потрібно активізувати творчу думку усіх її громадян, змінити психологію меншовартості та сформувати державницьку психологію всього народу.*

Важливою тезою з приводу конфліктологічної парадигми є і те, що в період глобалізації, ми, українці, повинні бути собою, а саме, за висловом Президента В.А.Ющенка, “маємо збагнути процеси навколо нас, визначити власне місце серед інших країн світу, *власну місію*”, щоб не перетворитися в ринок збуту товарів та підготовки робочої сили для розвинутих країн. Заплановані Президентом В.А.Ющенком заходи щодо покращання життя простих громадян виявилися не під силу навіть відкрито “пропрезидентській команді”, повністю йому підконтрольній. Це ще більше поставило під сумнів можливість реалізації передвиборчої програми Віктора Ющенка до закінчення строку його президентських повноважень.

Хоча слід згадати і про прогресивні заходи Президента В.А.Ющенка, який забезпечив проведення парламентських виборів 2006 р. за наближеними до демократичних стандартами, свободу слова та діяльності ЗМІ, значну загальнополітичну активність та рух України в напрямі ЄС, підтримує прагнення до стабільності та компромісів. Потрібно вчитися жити в умовах парламентсько-президентської форми правління, толерантності, компромісів та усвідомлювати відповідальність перед власним народом і світом.

Для реалізації стратегічних цілей трансформації суспільства згідно з принципами демократії політико-владна еліта має досягнути мудрості професійної відповідальності як важливого феномена її соціалізації в політиці.

Персональна професійна відповідальність завжди була визначальною рисою інтелегентної людини. І не має значення, стосується це повсякденних питань чи державних інтересів. На жаль, за роки державної незалежності України цей принцип став основою функціонування українського політико-владного олімпу, культури його управлінської та політичної діяльності.

Важливим є підвищення рівня інтелігентності тих, хто презентує сьогодні владу в Україні. Принаймні, це сприяло б оздоровленню моральної атмосфери в країні, особливо для молодого покоління, яке зневірилось в ідеалах.

Вітчизняна інтелектуальна еліта має усвідомити необхідність своєї участі в гуманізації вітчизняної політичної сфери: сприяти формуванню демократичного мислення, впровадженню в політичну практику сьогодення елементів нової етики, засвоєнню політичним норм цивілізаційної поведінки та культури спілкування між політичними організаціями і державою; уникати у парламентській діяльності різних негативних проявів.

Особливе значення для усвідомлення професійної відповідальності з метою забезпечення демократизації системи державного управління в Україні має впровадження принципів об'єктивності, прозорості та гласності в діяльність центральних органів виконавчої влади. Наприклад, російський дослідник А. Соловйов звертає увагу на “касту недоторканих для закону людей”, що значно знижує авторитет політичного режиму серед громадян. Це характерне і для України.

Отже, мають бути відпрацьовані правові механізми покарання за безвідповідальність політико-управлінської еліти в державі. Чітко розробленим має бути і правовий вимір дії солідарної відповідальності парламенту та уряду; удосконалення потребує механізм контролю за діяльністю виконавчої влади з боку не тільки парламенту, а й опозиції та громадських організацій. Відповідно й зусилля влади сьогодні необхідно спрямувати на розвиток інституцій громадянського суспільства як форми самоорганізації суспільної життєдіяльності людей.

Діалог між державою (політико-владною елітою) та громадістю має ґрунтуватися на взаємному визнанні, взаєморозумінні, довірі, комунікації, об'єднанні, прозорості та відкритості. Професійна відповідальність політико-владної еліти має бути проникнута почуттям інноваційності, потрібні нові алгоритми мислення та нововведення у практиці публічної політичної діяльності.

Маємо надію, що українці стануть політичною нацією, яка запропонує світові високі духовні цінності, нові зразки демокра-

тичної культури, внутрішнього та міжнародного діалогу через усвідомлення відповідальності її політико-владної еліти за все, що діється в соціумі. У цьому полягає її глобальний проект і місія в суспільстві.

4.3. Вплив сучасної політико-владної еліти на модернізацію українського суспільства в процесі публічної політичної діяльності

Зміни в політичних системах, особливо кардинальні, зумовлені кризовим станом попередніх суспільно-політичних відносин, вимагають нової політичної еліти. Президентські вибори в Україні (2004 р.) та масове підвищення громадської активності, яке їх супроводжувало, засвідчили необхідність суттєвої модернізації всієї суспільної системи. Політична влада “де-факто” і “де-юре” перейшла до обраного народом харизматичного політичного лідера. Проте за час, що розділяв вибори Президента України та парламентські вибори 2006 р., не було досягнуто ні очікуваної структурно-організаційної оптимізації системи влади, ні єдності політичної еліти, хоча б її “помаранчевого” крила, не було вироблено чіткої та зрозумілої для більшості громадян національної стратегії.

Масове розчарування в політичній спроможності пропрезидентської еліти під час виборів до Верховної Ради України (2006 р.) проявилось в електоральній підтримці Партії регіонів, що уособлювала “стару владу” й порядок, та радикально налаштованих, орієнтованих на месидж соціальної справедливості представників Блоку Ю.Тимошенко. Такого розподілу голосів електорату не очікували навіть фахівці - соціологи і політологи. Традиційно постфактум постало проблемне запитання: “чому?”, тоді як значно актуальнішим з позиції загальної проблеми співвідношення “політика - суспільне життя”, має постати запитання: “яким чином вибудувати систему державної влади, яка б, забезпечивши національну безпеку, одночасно відповідала б українській ментальності, гармонізувала суспільні відносини як по горизонталі (між соціальними групами в різних підсистемах суспільства), так і по вертикалі владних відносин?”.

Політична модернізація характеризується: засвоєнням масовою свідомістю норм демократії, створенням диференційованої політичної структури з високою спеціалізацією ролей та інститутів; територіальним і функціональним розширенням сфери центрального законодавства, адміністрації та політичної активності; постійним розширенням включення в політичне життя соціальних груп і груп інтересів; появою та швидким зростанням раціональної бюрократії; послабленням традиційних еліт та їх легітимацією; заміною традиційних еліт модернізаторськими тощо.

У цілому на макрорівні політична модернізація означає зміну відносин між державою і суспільством, а точніше, його стратифікаційної системи. З одного боку, це процес зосередження політичної влади у національній державі, з другого - забезпечення індивіда необхідним правовим і соціальним захистом від практично необмеженої центральної влади. Взаємодія держави й системи соціальної стратифікації відображається в проблемі функціональних можливостей модернізаторської еліти. Цю проблему можна конкретизувати в таких завданнях, на яких слід акцентувати увагу під час вивчення політичних змін: 1) ідентифікація природи й будови модернізаторської еліти; 2) опис рівня модернізації основних соціальних груп і верств; 3) визначення відносин модернізаторської еліти й стратифікаційної системи; 4) визначення функцій модернізаторської еліти у відносинах держави й суспільства.

Існує багато концепцій, класифікацій та типологізацій політичної еліти (В.Парето, Г.Моска, Х.Ортега-і-Гассет, М.Вебер, Г.Лассуел та ін.), однак при всіх їх розбіжностях найважливіші риси й аспекти суспільно-політичного змісту дають змогу в загальному вигляді визначити *політичну еліту* як відносно невеличку, внутрішньо диференційовану групу, що концентрує в своїх руках значний обсяг політичної влади.

До складу політичних еліт входять: вищі керівні кадри, керівники й ідеологи (інтелектуали, митці, духовенство), судження й думки яких є авторитетними. Але до складу еліт входять не тільки особи й групи, що безпосередньо беруть участь в управлінні, а й найвпливовіші економічні та адміністративні кола, керівники ЗМІ,

а також члени родин впливових осіб, хоча вони ніби й не беруть безпосередньої участі в прийнятті рішень та в реалізації політики. До складу політичної еліти входять також представники правлячої групи, які формально не пов'язані з політикою, але впливають на прийняття політичних рішень (“сірі кардинали”).

Отже, роль еліти в політичній діяльності кожного суспільства відображають її функції: 1) еліти відіграють найважливішу роль у визначенні політичної волі соціальних груп, усього суспільства й у виробленні механізмів реалізації цієї волі; 2) еліти покликані формувати політичні цілі своєї групи; 3) еліти регулюють діяльність з політичного представництва групи, дозуючи підтримку, посилюючи або обмежуючи її; 4) еліти є основним резервом керівних кадрів, центром добору й розміщення керівників на різних ділянках політичної діяльності та державного управління.

У процесі модернізації відбувається як перегрупування політичних сил, так і розмежування усередині політичної еліти. Не зумівши виконати свою місію розбудови справедливого суспільства на початковому етапі незалежності держави, стара еліта розпалася: одні її представники відійшли від активної політичної діяльності й поринули у бізнес, інші очолили клуби, фонди й асоціації, треті пішли на пенсію. Але значна її частина, квапливо “модернізувавши” свої погляди, залишилася у вищих органах державного управління.

Аналізуючи поняття “еліта”, Р.Ривкіна окреслює два блоки в структурі правлячої еліти держави пострадянського періоду (на прикладі Росії): а) політики вищої та середньої ланки федерального і регіонального рівня; б) керівники великих промислових, виробничих корпорацій, фірм тощо. Називаючи еліту новим класом, Р.Ривкіна вказує на її основні риси й характеристики:

- брак у керівників чітко сформованої мети в процесі побудови громадянського суспільства, що призводить до стихійних, погано керованих процесів, які не підлягають централізованому управлінню;

- захист кланових інтересів, ігнорування прав і свобод громадян, що неминуче призводить до протистояння, погіршення соціально-політичної обстановки в країні;

- створення значної дистанції між елітою і народом, яка зумовлює байдужість населення, недовіру, дискредитацію влади перед народом;

- використання конфліктів за принципом “розділяй і володарюй”;

- поєднання неможливого (а саме функцій професійних політиків і бізнесменів) та відповідні наслідки цього: а) вольове привласнення матеріально-технічної бази підприємств держави; б) вольова підтримка галузей економіки чи окремих корпорацій, якими володіють самі керівники або люди, від яких залежить задоволення їхніх корпоративних інтересів;

- повна відмова від відповідальності за результати свого управління державою.

За визначенням А.Колодій, серед української еліти можна виокремити, принаймні, чотири групи: а) колишня комуністична “номенклатура” (власне політична, господарська, військова); б) колишня політична контреліта (“дисиденти”), яка нині в політиці репрезентує переважно (але не виключно) національно-патріотичний напрям, а також близька до неї, заангажована в політику з часів “перебудови” творча інтелігенція; в) “нові люди” - бізнесмени й політики, професійна діяльність яких пов’язана з формуванням суспільно-політичних інститутів та здійсненням політики, а також інтелектуали (економісти, юристи, політологи), що обслуговують їхні політичні інтереси.

Дослідники О.Гарань і С.Макеєв запропонували таку класифікацію еліти: колишня радянська “ортодоксальна еліта”; “українська контреліта” - націонал-демократичні активісти і дисиденти; “нова еліта” - молодь з різних верств, які отримали доступ в еліту через вертикаль обласних адміністрацій, місцева і державна бюрократія (“стара”, “нова” і “найновіша” еліти).

У сучасній українській реальності найбільший політичний вплив має “нова еліта” (за іншою класифікацією - “найновіша”), яка “не зацікавлена в автономному й відкритому функціонуванні інститутів громадянського суспільства”. “Вона, за словами М.Томенка, так і не розпочала діалогу з суспільством після референдуму про незалежність 1991 року”. Існує основний конфлікт між

абсолютною більшістю суспільства і частиною правлячої еліти. Автономізація суспільства й еліти є настільки значною, що сьогодні в Україні існують фактично дві держави.

Досить типовою для політичної модернізації є гостра боротьба, що розгортається між ліберальною частиною правлячої політико-управлінської еліти й так званою “контрелітою”, що являє собою союз незадоволеної послабленням своєї влади бюрократії та традиціоналістів, авторитаристів і радикалів, що перейшли в опозицію і виступають за збереження традиційної ієрархії, адміністративної системи, обмеження політичної участі, ідеї національного відродження й протидії “згубному впливу Заходу”. Тому в процесі поглиблення реформ цілком можлива ситуація, коли одні й ті самі люди можуть на одному етапі виступати за перетворення, а на іншому - вчиняти дії, спрямовані на їх згортання.

Перша хвиля процесу модернізації в Україні засвідчила, що за слабко розвиненого представництва політичних інтересів і непрозорого процесу прийняття рішень приватизацію й лібералізацію можуть використати старі та нові групи інтересів, що домінують у політиці й інститутах держави.

Однак при всій важливості соціальної будови й політичних переваг правлячої еліти її функціональні можливості залежать від рівня модернізації основних соціальних груп і верств, співвідношення їх інтересів і моделі соціальної структури в цілому. Політична еліта в процесі політичної діяльності не породжує нові соціально-політичні зміни, “це - сукупне породження усіх процесів політичної життєдіяльності суспільства”. Вона не може лише підсилити або послабити те, що вже існує в надрах суспільства й проявляється у взаєминах провідних соціальних груп. Але ж аби не гальмувати цей процес, еліта має бути відкритою і постійно оновлюватися. Інакше вона деградує внаслідок бюрократизму, корупції та інших негативних явищ. Доки економічний і політичний розвиток не супроводжується певними зрушеннями в соціальній структурі й культурі політичної діяльності, ліберальна демократія не може утвердитися.

Політична модернізація, як і модернізація взагалі, наражається в процесі свого розвитку на всілякі перешкоди. Найбільш по-

ширені з них - крайності технократизму, який ігнорує соціальні потреби суспільства; популізм, що приноситься у жертву соціальній політиці та ефективності економічного розвитку; нездатність або небажання політичної влади поширити модернізацію з окремого елітарного на масовий рівень; різна міра зацікавленості, прийняття та розуміння модернізаційної мети політичною елітою, а також наявного потенціалу для її втілення, неглибоке, механічне сприйняття сучасних політичних цінностей і норм при фактичному домінуванні традиційної політичної культури.

Аналізуючи роль політичної еліти у відносинах держави і суспільства на сучасному етапі, дослідники відзначають дві основні тенденції. Перша полягає в тому, що за будь-яких політичних змін, навіть найрадикальніших, стара еліта повністю не сходить з авансцени, а приєднується до нової, стає її частиною або ж (при революційних потрясіннях) лишається на політичному тлі у вигляді окремих фрагментів, друга - в тому, що нова еліта запозичує у старої певні цінності, норми, навіть ідеї. До речі, таке запозичення може здійснюватися цілком відкрито, якщо йдеться про повагу до загальнонаціональних цінностей; цей процес, однак, може бути й “контрабандним” - старі ідеологеми використовуються всупереч публічним деклараціям про повний розрив з минулим.

Ці тенденції простежуються і в характері сучасного політичного розвитку, який в Україні має амбівалентний характер: модернізаторський та антимодернізаторський водночас. Перша тенденція проявляється у включенні в політичне життя соціальних груп та індивідів (в усіх сферах суспільного життя створено інститути громадянського суспільства), в послабленні традиційної політичної еліти. За даними соціологічних досліджень, рівень довіри населення до державних і недержавних структур в Україні гранично низький. За 18 років незалежності він не перевищував 10%. Це, можливо, пояснюється саме тим, що інститути громадянського суспільства певною мірою протиставляються державній владі, яка на сьогодні не користується високим авторитетом.

Друга тенденція виражається в специфічній формі здійснення модернізації. Ця специфіка полягає в авторитарних методах

діяльності та менталітеті політичної еліти, які передбачають тільки однобічне - згори вниз спрямування команд при закритому характері прийняття рішень. Політичний режим в Україні виявився різновидом гібридизації, яка ґрунтується на поєднанні демократичних інститутів, норм і цінностей з авторитарними. Динаміка трансформаційних процесів дуже слабка. Є.Головаха, аналізуючи причини цього, зазначає, що, на відміну від держав “соціалістичного табору”, Україна стала на шлях демократичних перетворень, ініціатором та реалізатором яких були представники провінційної радянської бюрократії. Вони готові були декларативно схвалити нову ідеологію й нові ринкові гасла, але були неспроможні практично реалізувати ці гасла.

На думку М.Ходаківського, специфіка модернізації полягає в залишках старого радянського світогляду, націонал-романтичної ідеї, патерналізмі, регіональному партикуляризмі, особистому інтересі.

Модернізація практично ніколи не супроводжується стабілізацією існуючих політичних структур. Послаблення легітимності, марні пошуки владою додаткової соціальної та міжнародної підтримки - явища, типові для перехідного періоду. Українській модернізації доводиться долати безліч перешкод, пов'язаних з політичним патерналізмом та клієнтелізмом на шляху не тільки до підвищення рівня політичної участі, а й розвитку системи в ширшому соціально-історичному контексті. Україна сьогодні нагадує середньовічне феодальне суспільство, в якому політична сфера домінує над економічною, що базується на патерналістсько-клієнтистських відносинах. Слабкість інфраструктури громадянського суспільства та брак каналів самовираження окремих верств суспільства компенсується формуванням множини елітних груп. Замість розвинутого суспільного плюралізму високими темпами формується елітний корпоративізм, який приводить політичну діяльність до негативних наслідків. Результатом цього є часті вибори, які призводять до посилення недовіри народу до політиків.

В умовах політичної модернізації важливого значення набуває ідеологічна орієнтація політичної еліти. За допомогою ідео-

логії політична еліта виробляє ідейно-ціннісні орієнтири своєї поведінки і дій.

Безпосередній вплив політичної еліти на об'єкт політики базується на визнанні нею певних ідей і настанов, розумінні певними верствами суспільства їх привабливості, авторитеті лідера. Політичний лідер залишається ним доти, доки він діє, використовуючи свій ідеологічний і моральний потенціал для виконання властивих його статусу ролей.

Базою для формування ідеологічних позицій політичного лідера стають усвідомлені ним політичні інтереси народу. На їх основі здійснюється вибір політичних пріоритетів, що враховують потреби різних верств суспільства. Залежно від характеру і змісту відображених в ідеології інтересів ідеологічна мотивація дій політичного лідера може сприяти об'єднанню людей, але може й розділяти суспільство згідно з тими чи іншими цінностями. Політики можуть бути зацікавлені як у першому, так і в другому випадках ефекту ідеологічної мотивації.

Важливим напрямом дій сучасної політичної еліти стає вироблення ідеології модернізації, оформлення доктрини, за допомогою якої може сформуватися ідейний взаємозв'язок “верхів” і “низів”, який стане джерелом суспільної згоди, активізатором суспільної волі, мотивом утвердження суспільних цінностей, приведе до своєрідної “революції свідомості”.

Перехід від комуністичної ідеології до ідеологічного плюралізму в Україні потребує, як показує практика, досить тривалого часу. Згідно з дослідженнями Інституту соціології НАН України, ідеологічні переваги громадян України можна поділити на чотири основні групи. У 1994 р. прихильниками соціалістичної течії вважали себе 10,7% опитаних, комуністичної - 10,3%, національно-демократичної - 6,4%, соціал-демократичної - 5,0%. Не визначили свою позицію 17,9% респондентів, взагалі не розуміються на цих течіях - 27,6%. За даними цього самого опитування, найменше прихильників було у ліберальної ідеології (1,9%) [19]. Поряд з декларуванням цінностей свободи, прав людини відбувалося невпинне зuboжіння основної частини населення, зростання

майнової нерівності. Невтручання держави в економічну та соціальну сфери призвело до активізації комуністичних (соціалістичних) ідей. Комуністична ідеологія хоча й переживає глибоку кризу в Україні, та все ж зберігається, адже вона має досить глибокі соціальні корені, а отже й ідейні резерви відновлення.

Слід зазначити, що 2004 р. кількість прихильників соціалізму зросла до 25,2%, а прихильників капіталізму зменшилася до 11,7% [19]. Це можна пояснити тим, що економічні реформи в Україні здійснювалися слабкою політичною елітою, яка розпочала великомасштабну лібералізацію, не маючи збалансованої програми. Реформи не були підкріплені чіткими уявленнями про принципи творення нових демократій.

Для ідеологічного спектра українського суспільства сьогодні характерний перехід від двополюсної (комуністи - антикомуністи) і конфронтаційної моделі ідейно-політичного реформування суспільства до багатопольусної й переважно консенсусної. І хоча перехід цей не завершений (зберігаються елементи двополюсної моделі “ліві - праві” і конфронтаційні тенденції), все ж окреслюються контури нової моделі ідеологічного спектра: ліберали - комуністи - націоналісти. Перші представляють політичну ідеологію урядових кіл, що здійснюють курс на ринкове реформування України, другі - крайню опозицію цьому курсові, пропагуючи ідею реставрації на оновленій основі соціалістичних і комуністичних порядків. Треті заявляють про себе як про опозицію і урядовому курсу, і комуністам, виступають за проведення реформ з пріоритетом національних інтересів та цінностей самобутнього українського способу життя.

Цим якоюсь мірою можна пояснити, чому комуністична ідеологія знаходить прихильників серед українців, а ліберальна залучила до себе лише незначну їх частину, переважно людей досить забезпечених, а також інтелектуалів, для яких найвищою цінністю є свобода самовираження людини.

Розкол суспільства за базовими цінностями не можна перебороти за допомогою указів і політичних рішень. Процес відмови від колишніх цінностей і сприйняття нових для багатьох виявився болісним, що зумовило прагнення певних кіл захищати соціалістичні

цінності (рівність, справедливість, впевненість у завтрашньому дні тощо). В такій ситуації поки що немає реальних передумов для створення інтегративної ідеології. Вимагає критичної оцінки й спроба нав'язати суспільству якусь універсальну ідеологію. В українських умовах така ідеологія, у яких би демократичних формулюваннях вона не була виражена, неминуче перетвориться на державну, що ставитиме на заваді демократичним перетворенням.

Інша справа - загальнонаціональна ідея та суспільний ідеал, які б окреслювали загальний напрям і мету розвитку суспільства, визначали цінності, близькі більшості народу. Те, що їх не сформовано, створює чималі труднощі для політиків, які часто розгублюються в критичних ситуаціях не тільки через брак компетентності чи досвіду в державному управлінні та публічній політичній діяльності, а й тому, що вони часто самі не знають, який напрям розвитку слід запропонувати Україні. Так, український політолог А.Колодій головною перешкодою на шляху становлення громадянського суспільства вважає саме негромадянськість української еліти, що виявляється передусім у її нездатності ставити інтереси суспільства вище від приватних інтересів та амбіцій. Не маючи орієнтира у вигляді загальнонаціонального ідеалу, що формує масові цінності, важко ідентифікувати національні інтереси країни, більшість вітчизняних еліт переконана в тому, що пріоритет прав і свобод людини у внутрішній політиці держави є економічно невигідним і політично деструктивним. Це автоматично створює труднощі у визначенні внутрішньо- і зовнішньополітичних цілей і завдань з їх реалізації.

Нинішня ідеологічна ситуація в Україні поки що не може стати базою справжньої модернізації країни. Причиною є бездуховність здійснюваних реформ, різке зниження вольового й морального імпульсів. Ідеологія правлячої української еліти не орієнтується на моральність, оскільки вона може стати навіть на заваді в політичній кар'єрі на даному етапі.

Оскільки в Україні наразі належно не здійснюються ліберально-демократичні перетворення, не кон'юнктурним і ситуаційним, а свідомим і стратегічним "якорем", або "брендом" нової

влади, на думку В. Карасьова, має бути ідеологія європейських цінностей. Йдеться про цільові настанови, пов'язані з формуванням в Україні сучасного європейського суспільства, економіки, політичної культури та утвердження публічних управлінських засад.

4.4. Осмислення та реалізація політико-управлінською елітою в Україні європейських демократичних цінностей (за матеріалами соціологічних досліджень)

Демократизація суспільного розвитку в сучасний період сприяє утвердженню загальнолюдських цінностей. Демократія утверджується у суспільстві лише тоді, коли люди знають, за що вони поцінують її, чого хочуть досягти і що захищатимуть. Ці основоположні риси демократії перетворили її на соціальну цінність в уявленнях людей ХХ - початку ХХІ ст. Демократичні цінності - це те, що є уособленням гуманізму, духовності, толерантності, свободи слова та інших цінностей, завдяки яким демократія здобуває прихильників в усьому світі.

Незважаючи на несприятливі історичні умови й відставання України у впровадженні світових здобутків демократії, під час помаранчевої революції (листопад-грудень 2004 р.) український народ продемонстрував на практиці відданість демократичним ідеям: волелюбність, повагу до людської гідності, толерантність та значну міру демократизму. Він ніколи не забував про свою спорідненість з вільним світом і прагнув активної політичної творчості в контексті розвитку європейської цивілізації.

Україна, обираючи власний шлях у цивілізований світ з часу здобуття незалежності, задекларувала свої прагнення до європейської інтеграції, входження в європейські та євроатлантичні структури і, врешті-решт, визначила метою державної політики набуття повноцінного членства в Європейському Союзі.

Тому для політико-владної еліти України важливо з'ясувати ступінь готовності українського суспільства до вступу в ЄС. Європейський вибір України означає і впровадження стандартів реальної демократії, інформаційного суспільства, соціально зорієнтованого на демократичні цінності.

Стратегія роботи політико-владної еліти пов'язана з інтеграцією України до Євросоюзу, враховує положення ЄС щодо України від 4 жовтня 1994 р., Спільної позиції ЄС щодо України від 28 листопада 1994 р., Спільної стратегії щодо України від 11 грудня 1999 р., відповідних рішень Ради ЄС, декларацій та низки інших документів ЄС, які стосуються України.

На сьогодні в рамках Угоди про партнерство та співробітництво (УПС) - правової основи відносин - виділено 7 пріоритетів співпраці між Україною та ЄС: енергетика, торгівля та інвестиції, юстиція та внутрішні справи, наближення законодавства України до законодавства Євросоюзу, охорона навколишнього середовища, транспортна сфера, транскордонне співробітництво, співпраця у сфері науки, технологій та космосу.

Останнім часом значно змінилися формат і якість співробітництва України з ЄС. Проте слід мати на увазі і перешкоди, щодо інтеграційного процесу в ЄС, які має враховувати політико-владна еліта України. Головні серед них такі:

1. Погіршення структури товарообміну України з ЄС. Ринок ЄС залишається споживачем переважно низькотехнологічної продукції проміжної обробки українського виробництва. Продукція кінцевого споживання становить лише третину експорту в ЄС. На ринок ЄС орієнтовано 16,9% від експорту продукції вітчизняного машинобудування, 76,3% - продукції легкої промисловості.

2. Зберігається інвестиційна непривабливість для ЄС сфери виробництва в Україні товарів з вищим вмістом додаткової вартості, інноваційних та перспективних довгострокових проєктів.

3. Повільне впровадження науково-технічної кооперації і співробітництва в науковій сфері з ЄС.

4. Низька інтенсивність економічного співробітництва з новими членами розширеного ЄС.

5. Недостатня підтримка конкурентоспроможності національних виробників на ринку ЄС.

6. Відсутність стратегічного плану дій з визначенням інструментів та строків досягнення відповідності Копенгагенським критеріям ЄС.

7. Неузгодженість позицій законодавчої і виконавчої влади України щодо напрямів та механізмів реалізації Європейської інтеграції та ін.

Виходячи із викладеного сучасній політико-владній еліті України важливо не втратити час та можливості щодо досягнення політичного успіху країни у відносинах з інститутами ЄС і Європейською Комісією та зміцнення її позицій стосовно:

- консультацій щодо ліквідації або послаблення діючих антидемпінгових заходів щодо українських виробників на ринку ЄС;
- захисту інтересів українських виробників на ринку ЄС;
- реалізації спільних інвестиційних проектів за участю європейського капіталу в стратегічних галузях української економіки;
- розширення наукового простору України в напрямі Європи та формування сприятливих умов для розміщення ключових наукових центрів на території України;
- спільного вирішення проблем забезпечення енергетичної безпеки ЄС;
- розробки спільної стратегії розширення промислово-технологічного співробітництва та науково-технічної кооперації України з країнами ЄС;
- створення об'єднаних фінансових установ для фінансування спільних промислово-технологічних проектів тощо.

З метою вивчення громадської думки політико-владної еліти України з приводу демократичних цінностей в процесі осмислення проблем вступу України в ЄС та НАТО нами 9 листопада 2007 р. проведено опитування близько 100 експертів, які навчалися на курсах підвищення кваліфікації в ІПК НАДУ при Президентові України. Це дало можливість зробити певні висновки про ставлення до досліджуваної проблеми. Наведемо окремі результати експертного опитування. Так, на запитання: “В контексті яких суспільно-демократичних цінностей Ви сприймаєте європейський вибір України?” - отримані такі відповіді (табл. 3).

Таблиця 3

**У контексті яких суспільно-демократичних цінностей
Ви сприймаєте європейський вибір України? (%)**

№	Суспільні цінності	Дуже актуальні	Актуальні	Не-актуальні	Важко відповісти	Всього відповіли	Не відповіли
1	Суспільний добробут	61	19	6	0	86	14
2	Національна культура	30	37	17	4	88	12
3	Міжнародна співпраця	35	43	4	3	82	18
4	Розвиток науки та освіти	24	40	12	0	76	24
5	Розвиток туризму	21	36	22	0	79	21
6	Рівність статей	6	19	35	5	65	35
7	Суспільна етика та мораль	12	34	25	4	75	25
8	Здоров'я людини та нації	49	26	6	2	83	17
9	Духовність	20	40	13	2	75	25
10	Міжнаціональна, міжетнічна та міжконфесійна злагода	16	32	25	2	75	25
11	Подолання безробіття, злочинності та наркоманії	27	43	12	2	84	16
12	Покращення екології	26	35	20	0	79	21
13	Зміцнення миру	22	49	12	1	84	16
14	Громадянська політична культура	11	47	18	0	16	24
15	Права і свободи громадян	29	46	5	1	81	19
16	Соціальний захист суспільства	42	28	15	0	85	15
17	Добробут родини, материнство та дитинство	38	30	15	0	83	17
18	Інше (допишіть): корупція, бюрократична тяганина (дописати)						

Проаналізуємо думки експертів відповідно до значущості цінностей, виділених ними в процесі здійснення європейського вибору України.

Під час експертного опитування на запитання: “В контексті яких суспільних цінностей Ви сприймаєте Європейський вибір України?” виявилось, що із 100 експертів 61% сприймають найвищою цінністю “суспільний добробут народу” (1) як “дуже актуальну”, 19% - актуальну”, 6% - “неактуальну” і 14% - “не відповіли”. У країнах ЄС ця цінність має вагомні показники, тому відповідний досвід цих країн для України є корисним і високо оцінений експертами.

На другому місці за кількістю обраних експертами цінностей стоїть “здоров'я людини та нації” (8); 49% експертів визнали “дуже актуальною”, 26% - “актуальною”, 6% - “неактуальною”, 2% - вказали, що “важко відповісти”, 17% - “не відповіли”. В країнах

ЄС більш ефективним є не тільки соціальний захист людини, а й організація медичного страхування та інші чинники, що є свідченням турботи про здоров'я людини, нації.

На третьому місці, за даними експертів, є “соціальний захист суспільства” (16). З приводу даної цінності думки експертів такі: 42% - “дуже актуально”, 28% - “актуально”, 15% - “неактуально”, 15% - “не відповіли”. Саме така цінність, як “соціальний захист”, у країнах Євросоюзу утвердилася як критерій демократичності та гуманізму, який в українському суспільстві впроваджується надто повільно.

Четверте місце посіла така цінність, як “добробут родини, материнство та дитинство” (17); 38%, респондентів визначило її як “дуже актуальну”, 30% - “актуальну”, 15% - “не відповіли”. В цьому напрямі в Україні вжиті певні заходи, зокрема щодо підтримки матері та дитини. Добробут родини теж визнано ваговою цінністю, але при кризовому стані розвитку суспільства цю проблему складно вирішити.

Досить важливою цінністю вважають експерти “міжнародну співпрацю” (3). Таку цінність 35% респондентів вважають “дуже актуальною”, 43% - “актуальною”, 4% - “неактуальною” і 3% зазначили, що “важко відповісти”, 18% “не відповіли”. Досвід упровадження ринкових відносин, які утвердилися в країнах Євросоюзу, може запозичити Україна. Україну в 2006 р. визнано країною з ринковою економікою. Проте в системі країн з ринковою економікою є теж різні підходи до цього, оскільки у різних країнах різні рівні економічного розвитку.

Такий чинник, як “національна культура” (2), теж отримав високий рейтинг, а саме: 30% вважають його - “дуже актуальним”, 37% - “актуальним”, 17% - “неактуальним”, 4% - “важко відповісти” і 12% “не відповіли”. Розвиток національної культури - вагомий чинник прогресу нації, тому для України це важливо, оскільки культура є складовою іміджу нації, адже від культури суспільства залежить культура особистості, повага до держави і прогрес суспільства.

“Права і свободи громадян” (15) - вагомий суспільний чинник, оскільки 29% опитаних вказало на нього як на “дуже актуаль-

ний” і 46% - “актуальний”, 5% - “неактуальний”, 1% вказав, що “важко відповісти”, 19% “не відповіли”.

Саме утвердження цієї цінності та європейський досвід є вагомим і корисним для України. Від того, наскільки швидко буде цей чинник утверджуватися в українському суспільстві, настільки позитивно світ сприйматиме Українську державу та її демократизацію.

Чинник “покращення екології” (12) не набрав відповідно високої оцінки щодо вступу до ЄС, адже екологія погіршилася у всьому світі та і люди зневірилися у попередніх обіцянках допомогти Україні після Чорнобиля США та інших країн, тому і відповіді виявилися такими: 26% визнали його “дуже актуальним”, 35% - “актуальним”, 20% - “неактуальним”, 21% “не відповіли”. Проте турбота про довкілля, екологічно чисті продукти, чистоту рік, озер є важливим напрямом екологічної політики будь-якої держави, тим більше України.

“Розвиток науки і освіти” (4) є вагомим чинником виходячи із вимог Болонського процесу, до якого Україна залучилася у 2005 р. та її прагнень до демократичних перетворень. Тому і відповіді є такими: 24% - “дуже актуально”, 40% - “актуально”, 12% - “неактуально” і 24% - “не відповіли”. Для молодого покоління освіта є вкрай необхідною оскільки, воно житиме в інформаційному просторі. Країни, вкладаючи великі кошти в науку, нові технології, забезпечують собі добробут і щасливе майбутнє. Цей досвід України також варто запозичити.

На “зміцнення миру” (13) як суспільний чинник експерти відреагували таким чином: 22% визнали його “дуже актуальним”, 49% - “актуальним”, 12% - “неактуальним”, 1% зазначив, що “важко відповісти” і 16% “не відповіли”. Додавши перші дві позитивні відповіді (22 і 49%), отримаємо 71%, тобто стільки респондентів вважають, що спільно із країнами ЄС Україна має надію на захист та зміцнення миру, адже це необхідно для демократичних перетворень.

Така суспільна цінність, як “розвиток туризму” (5), отримала не зовсім позитивну оцінку експертів: 21% вважають її “дуже актуальною”, 36% - “актуальною”, 22% - “неактуальною”, і 21% “не відповів”. Підсумовуючи негативні відповіді (22% + 21%), от-

римаємо 43%. Це засвідчує, що в Україні туристична галузь слабо розвинута, а експерти-управлінці у цій сфері працюють неефективно. Але, використовуючи досвід країн ЄС у цій сфері, Україна могла б не тільки заробити великі кошти, а й побудувати дороги та відродити культурні центри.

“Подолання безробіття, злочинності та наркоманії” (11) розглядається експертами як вагомий чинник, про що свідчать такі показники: 27% визнали його “дуже актуальним”, 43% - “неактуальним”, 12% - “актуальним”, 2% зазначили, що “важко відповісти” і 16% - “не відповіли”. Сума позитивних відповідей 27 + 43%, свідчить про те, що 70% респондентів сподіваються, що вступ України в ЄС допоможе вирішити ці проблеми в нашому суспільстві. Зокрема, досвід країн ЄС можна раціонально використати в Україні та утверджувати правову культуру в суспільних інститутах та в українському соціумі взагалі.

Феномен “духовності” (9) на даному етапі розвитку суспільств є дуже важливим, а в країнах пострадянського простору, зокрема в Україні - вкрай важливим. Респонденти дали такі відповіді: 20% визнали його “дуже актуальним”, 40% - “актуальним”, 13% - “неактуальним”, 2% зазначили, що “важко відповісти” і 25% “не відповіли”. На наш погляд, сума негативних відповідей (13 + 25% = 38%) свідчить, що для управлінців така суспільна цінність, як “духовність”, не відіграє значної ролі, що є тривожною ознакою.

Ще тривожнішою є ситуація з оцінкою такої суспільної цінності, як “суспільна етика та мораль” (7), щодо якої відповіді були такими: 12% вважають її “дуже актуальною”, 34% - “актуальною”, проте 25% - “неактуальною”, 4% зазначили, що “важко відповісти” і 25% “не відповіли”. Якщо підсумувати негативні відповіді (25+25+4), то одержимо 54%. Це є свідченням того, що стільки респондентів-управлінців не переймаються роздумами про суспільну мораль і не вважають, що вступ в ЄС щось може змінити. Жахливим наслідком нехтування цією цінністю стало в ХХ ст. панування фашистських та тоталітарних режимів. Без культивування цієї цінності суспільство приречено на деградацію.

Викликають занепокоєння і думки експертів стосовно такої суспільної цінності, як “міжнаціональна, міжетнічна та міжконфесійна злагода” (10). В поліетнічному та поліконфесійному українському суспільстві питання злагоди мало б бути важливим не тільки для експертів-управлінців, а й для кожного громадянина та всіх державних інститутів. Сума позитивних відповідей: “дуже актуально” і “актуально” (16+32%) свідчить про важливість даної цінності для 48% респондентів. Для 25% респондентів це “неактуально”, 25% - “не відповіли”, 2% зазначили, що “важко відповісти”. Отже, 52% експертів-управлінців не усвідомлюють серйозного значення цього феномена для державотворення і консолідації сучасного українського суспільства з метою утвердження кращих демократичних цінностей.

Відповіді експертів щодо оцінки такої суспільної цінності, яка була надзвичайно важливою на етапі виборів 2006 р. і після виборів, як “громадянська політична культура” (14), розподілилися так: 11% - “дуже актуально”, 47% - “актуально”, тобто позитивними є відповіді 57% респондентів. Проте 18% вказало, що це “неактуально”, 24% “не відповіли”. Це свідчить про те, що майже половина сучасного населення українського суспільства перебуває поза державотворчими та політичними процесами і не вважає необхідним вивчення досвіду демократичних країн ЄС.

Відповіді респондентів щодо такої цінності, як “рівність статей” (6), були такими: 6% - “дуже актуально”, 19% - “актуально”, тобто 25% вказали на проблему гендерного паритету. Проте 35% респондентів вважають, що дана цінність “неактуальна”, 15% - “не відповіли”. Отже, 40% респондентів не надали серйозного значення цій суспільній цінності, хоча проблеми встановлення “гендерного паритету” в Україні існують, і для неї був би корисним досвід країн ЄС.

Досить проблемними були відповіді експертів з приводу вступу України до ЄС та НАТО (табл. 4).

Таблиця 4

**Якою мірою, на Вашу думку, вступ до ЄС та НАТО
впливатиме на наступні сфери життєдіяльності
українського суспільства? (%)**

№ з/п	Сфери життєдіяльності суспільства	Позитивно	Негативно	Не впливатиме	Всього відповідей	Не відповіли
1	Політична	56	31	5	92	8
2	Соціальна	55	24	10	89	11
3	Економічна	52	32	7	91	9
4	Інформаційна	54	16	17	87	13
5	Правова	51	18	18	87	13
6	Військово-оборонна	59	30	6	95	5
7	Наукова	32	27	20	79	21
8	Екологічна	33	30	25	88	12
9	Духовна	16	27	43	86	14

Експертам було названо 9 (дев'ять) сфер життєдіяльності українського суспільства і запропоновано визначити вплив ЄС та НАТО на життєдіяльність українського суспільства.

1. Політична сфера. В даній сфері “позитивний” вплив відзначили 56% експертів; 31% - “негативний”, відповідь “не впливатиме” дали 5%, “не відповіли” 8%.

2. Соціальна сфера. Експерти дали такі відповіді: 55% - “позитивно”, 24% - “негативно”, 10% - “не впливатиме”, 11% “не відповіли”.

3. Економічна сфера. З даного питання отримано такі відповіді: 52% - “позитивно”, 32% - “негативно”, 7% - “не впливатиме”, 9% - “не відповіло”.

4. Інформаційна сфера. Експерти дали такі відповіді: 54% - “позитивно”, 32% - “негативно”, 7% - “не впливатиме”, 13% - “не відповіли”.

5. Правова сфера. Експерти відповіли таким чином: 51% - “позитивно”, 18% - “негативно”, 18% - “не впливатиме”, 13% - “не відповіли”.

6. Військово-оборонна сфера. З приводу даної сфери експерти дали такі відповіді: 59% - “позитивно”, 30% - “негативно”, 6% - “не впливатиме”, 5% - “не відповіли”.

7. Наукова сфера. Експерти дали з приводу впливу на наукову сферу такі відповіді: 32% - “позитивно”, 27% - “негативно”, 20% - “не впливатиме”, 21% - “не відповіли”.

8. Екологічна сфера. Отримано такі відповіді: 33% - “позитивно”, 30% - “негативно”, 25% - “не впливатиме”, 12% - “не відповіли”.

9. Духовна сфера. Ця сфера отримала низькі позитивні показники, а саме: 16% - “позитивно”, 27% - “негативно”, 43% - “не впливатиме”, 14% - “не відповіли”.

Отже, на нашу думку, в суспільстві є проблеми слабого інформування та виділення позитивних пріоритетів для України при вступі до ЄС та НАТО.

Думки експертів щодо проблеми “військово-політичного вибору союзу України” були висловлені таким чином (табл. 5).

Таблиця 5

Який вибір військово-політичного союзу України Ви підтримуєте? (%)

№ з/п	Вибір України	Так	Ні
1	Вступ України до НАТО	20	80
2	Вступ України у військово-політичний союз із Росією	13	87
3	Вступ України в НАТО і одночасно військово-політичний союз із Росією	18	82
4	Україна має бути позаблоковою державою	56	44
5	Важко відповісти	4	96
6	Мені байдуже	0	100

1. Вступ України в НАТО. Відповідь “так” дали 80%, відповідь “ні” - 20%.

2. Вступ України у військово-політичний союз із Росією. За даний вибір висловилося: 13% - “так”, 87% - “ні”.

3. Вступ України в НАТО і одночасно військово-політичний союз із Росією: 18% експертів висловилося “так” і 82% - “ні”.

4. Україна має бути позаблоковою державою. За даний вибір висловилося 56% експертів “так”, 44% - “ні”.

5. Важко відповісти: 4% - відповідей “так”, 96% - “ні”.

Експертам було підібрано 18 запитань, з яких вони мали відібрати п'ять (5) (табл. 6). Якщо виділити п'ять (5) найбільш цікавих для експертів відповідей, то ними були такі: “настороженість” - 70%; “очікування змін” - 60%; “надія” - 47%; “тривога” - 40%; “невпевненість” - 39%. Так проілюстрували експерти настрої більшості населення України в зв'язку з європейською та євроатлантичною інтеграцією.

Таблиця 6

Які настрої, на Вашу думку, останнім часом характерні для більшості населення України в зв'язку з європейською та євроатлантичною інтеграцією (виберіть не більше 5 пунктів)?

Показник	Так	Ні	Показник	Так	Ні	Показник	Так	Ні
1. Задоволення	4	96	7. Заздрість	8	92	13. Гнів	7	93
2. Оптимізм	13	87	8. Пристосування	17	83	14. Беззахисність	15	85
3. Впевненість	6	94	9. Несвобода	17	83	15. Страх	6	94
4. Надія	47	53	10. Невпевненість	39	61	16. Спокій	1	99
5. Байдужість	33	67	11. Тривога	40	60	17. Настороженість	70	30
6. Очікування змін	60	40	12. Образа	8	89	18. Обурення	14	86

Протилежний, негативний настрої проілюстровано експертами такими п'ятьма чинниками (відповідями): “спокій” - 1%; “задоволення” - 4%; “впевненість” - 6%; “гнів” - 7%; “образа” - 8%.

Отже, дані опитування засвідчують, що серед політико-владної еліти як у центрі, так і на регіональному рівні слід провести велику інформаційну та виховну роботу з метою усвідомлення місця України серед демократичних країн світу.

Література до теми 4

1. *Ананьев Б. Г.* Человек как предмет познания / Б. Г. Ананьев. - СПб. : Питер, 2001. - 298 с.
2. *Бердяев Н. А.* Диалектика божественного и человеческого / Н. А. Бердяев. - М. : АСТ ; Х. : Фолио, 2003. - 620 с.
3. *Гоулман Д.* Эмоциональное лидерство: Искусство управления людьми на основе эмоционального интеллекта / Д. Гоулман, Р. Бояцис, Э. Макки : пер. с англ. - М. : Альпина Бизнес Букс, 2005. - 301 с.
4. *Джойнер Р.* Лидерство и творческий потенциал в жизни / Р. Джойнер. - К. : ПП Скобелкин И.О., 2003. - 126 с.
5. *Искакова Г.* Особливості посткомуністичної трансформації і проблеми прав та свобод людини / Г. Искакова // Політ. менеджмент. - 2005. - № 2. - С. 138-144.

6. *Ковальова О. О.* Стратегії євроінтеграції: як реалізувати європейський вибір України : монографія / О. О. Ковальова. - К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2003. - 340 с.
7. *Конфисахор А. Г.* Психологія влади / А. Г. Конфисахор. - СПб. : Питер, 2004. - 235 с.
8. *Кухта Б.* Політичні еліти і лідери / Б. Кухта, Н. Теплоухова. - 2-ге вид., перероб. і допов. - Львів : Кальварія, 1997. - 224 с.
9. *Максименко С. Д.* Генезис существования личности / С. Д. Максименко. - К. : ООО "КММ", 2006. - 240 с.
10. *Мартиненко В. М.* Інноваційна стратегія демократичного розвитку України: від місцевої демократії до демократичної держави : монографія / В. М. Мартиненко. - Х. : Константа, 2004. - 225 с.
11. *Михальченко М.* Пошук лідерів: чесних, талановитих, справедливих / М. Михальченко // Політ. менеджмент. - 2006. - Спец. вип. - С.15-22.
12. *Основи демократії : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / авт. кол. : М. Бессонова, О. Бірюков, С. Бондарук та ін.* - К. : Ай-Бі, 2002. - 684 с.
13. *Пахарев А. Д.* Политическое лидерство и лидеры / А. Д. Пахарев. - К. : Знання України, 2001. - 270 с.
14. *Політичні інститути і процеси в умовах трансформації українського суспільства : навч. посіб.* - Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2006. - 416 с.
15. *Пірен М. І.* Основи політичної психології : навч. посіб. / М. І. Пірен. - К. : Міленіум, 2003. - 418 с.
16. *Рывкина Р. В.* Влияние новой правящей элиты на ход и результаты экономических реформ / Р. В. Рывкина // Социологические исследования. Социс. - 1995. - № 11. - С. 35-43.
17. *Селіванов В. М.* Право і влада суверенної України: методологічні аспекти : монографія / В. М. Селіванов. - К. : Видавн. дім "Ін Юре", 2002.
18. *Траверсе О.* Політичне лідерство, національна еліта і практика модернізації суспільства / О. Траверсе // Політ. менеджмент. - 2006. - № 1. - С. 27-36.

19. Українське суспільство: соціологічний моніторинг 1992-2007. Динаміка соціальних змін / за ред. д-ра екон. наук В. Ворони, д-ра соц. наук Н. М. Шульги. - К. : Ін-т соціології НАН України, 2007. - 544 с.

20. Федорова М. М. Классическая политическая философия / М. М. Федорова. - М. : Весь мир, 2001. - 224 с.

21. Суспільні реформи та становлення громадянського суспільства в Україні : матеріали наук.-практ. конф. за міжнар. участю (30 трав. 2001 р., Київ) / за заг. ред. В. І. Лугового, В. М. Князева. - К. : Вид-во УАДУ, 2001. - 424 с.

22. Энкельман Н. Б. Власть мотивации. Харизма, личность и успех: пер. с нем. / Н. Б. Энкельман. - М. : АО Интерэксперт, 1999. - 272 с.

23. Якубовський О. П. Кадри, еліти, лідерство в державному управлінні / О. П. Якубовський, Л. Л. Приходченко. - Одеса : ОФ УАДУ, Оптимум, 2001. - 235 с.

24. Building a trustworthy state in post-socialist transition / edited by Janos Kornai and Susan Rose-Ackerman. - New York : Palgrave Macmillan, 2004. - 232 p.

Тема 5. Оптимізація публічної політичної діяльності в сучасному українському суспільстві шляхом переорієнтації на нові цінності

Здебільшого нація розпочинається як явище, що породжене елітою суспільства.

Т.Х.Еріксон

5.1. Зростання політичної правосвідомості громадян у процесі публічної політичної діяльності

В Україні формується демократична правова держава. Цей процес передбачає удосконалення законодавства і внесення необ-

хідних змін до нього. До головних завдань правової демократичної держави належать: постійна турбота про зміцнення правопорядку та законності, захист суспільства і кожної особи від злочинних посягань, організація та координація на загальнодержавному рівні і в окремих регіонах боротьби зі злочинністю. Це важливий напрям публічної політичної діяльності серед громадян України на сучасному етапі. Право повинно сьогодні стати стабілізуючим чинником публічної політичної діяльності, установлюючи, визначаючи і закріплюючи в нормах законодавства її межі, але не зазіхаючи на конституційні права і свободи громадян.

Держава і право нероздільні, вони виникають одночасно в процесі еволюції людського суспільства. Розбудова Української держави немислима без високої правової культури людей, що здійснюють цей процес, без глибоких знань ними прав і обов'язків, чинного законодавства. Однак це невластиве сучасному українському політикуму.

Право завжди пов'язане із суспільним життям людини. Людина є носієм і основним користувачем його норм, а її інтереси і потреби визначають зміст правил поведінки людей у суспільстві. Норми права створюються людьми, які вкладають у них свої знання, розум і свідомість, тобто уявлення про мету і завдання права, наслідки його регулятивної діяльності та про способи і методи регулювання правом відносин між людьми в суспільстві. Отже, свідомість у галузі права (правосвідомість) - обов'язковий елемент його виникнення, розвитку, функціонування.

Право є юридичною основою виникнення держави. Право, на відміну від інших соціальних норм - норм моралі, норм громадських організацій та установ, релігійних норм, має свої особливості. Для права характерні чіткість визначення норм і обов'язків. Сфера публічної політичної діяльності на даному етапі в Україні не дає змоги реалізувати цей припис Конституції України. Право об'єднує суспільство, людей у державі, адже всі вони підпорядковуються однаковим вимогам права, між ними встановлюються відповідні правові відносини. Але цих принципів депутати, політики, на жаль, не дотримуються. Право у взаємодії із соціаль-

ними нормами здійснює регулювання суспільно-політичних відносин, зокрема публічної політичної діяльності.

Проблемою сучасного українського суспільства, зокрема в публічній політичній діяльності, є нігілізм. Правовий нігілізм - це ставлення до права, що виражається в запереченні його соціальної цінності.

На сьогодні причинами прояву правового нігілізму в Україні можна вважати:

- непорядкованість законодавства, його нестабільність та суперечливість;
- низькі правову культуру та правосвідомість;
- нерозробленість механізмів введення в дію прийнятих законів та ін.

В Україні нині для всієї системи соціальних норм характерні правове невігластво, нігілізм, втрата суспільством довіри до політиків, управлінців, до правових норм через юристів, що є проявом більш широкого явища - соціальної анемії. Вся система соціальних норм порушена, зруйноване саме "ідейне ядро" правової норми, залишилася лише формалізована, взята під охорону держави, "оболонка".

У масову свідомість впроваджується антиправна залежність: вигідніше ігнорувати вимоги закону - невігдно жити за законом. На рівні суспільної свідомості невиконання норм права не викликає осуду. Для впровадження змін у свідомість політиків, членів суспільства мають закладатися ідеї та принципи, які в подальшому впливатимуть на їх нормотворчість.

Тому в цьому контексті важливою проблемою в системі політичної діяльності є формування правової свідомості як у політичній еліті, так і серед громадян сучасного українського політикуму та суспільства в цілому.

Спинимось коротко на феномені свідомості (з психологічної точки зору). У світі довкола нас немає нічого дивовижнішого й загадковішого за людський розум, інтелект, свідомість. Довгі тисячоліття людство шукало відповідь на запитання, в чому ж полягає суть феномена свідомості, яка її природа, як вона виникла і яке її призначення в світі?

Свідомість - це вища форма відображення об'єктивної дійсності, що властива тільки людині. Свідомість являє собою єдність усіх форм пізнання людини, її переживання і ставлення до того, що вона відображає. Відчуття, пам'ять, мислення, мрії, нахили, наполегливість, принциповість та всі інші психічні процеси, стани та властивості людини - це різноманітні прояви її свідомості.

Свідомість - це специфічна форма життєдіяльності людини, продукт її взаємовідносин з об'єктивною дійсністю. Інакше кажучи, протягом життя на кожну людину впливають предмети і явища, події та інші люди, що становлять її світ. Але й людина, піддаючись впливу зовнішнього світу, так чи інакше впливає на нього: дещо використовує для задоволення своїх потреб, деяких впливів прагне позбутись і т.ін.

Так у загальному вигляді відбуваються взаємовідносини між навколишнім світом і людиною. Але це далеко не повністю характеризує людину та її свідомість. Людина не тільки певним чином ставиться до об'єктивної дійсності. На відміну від тварин вона вибірково ставиться і до своєї життєдіяльності, тобто до власного відношення, що об'єктивно спрямоване на навколишній світ. Це і є показником того, що життєдіяльність людини є усвідомленою. Діяльність - це взаємодія конкретної людини з дійсністю, в процесі якої вона свідомо і активно прагне досягнення поставлених цілей. Така ідея усвідомлення політичної діяльності має утверджуватися серед політиків та громадян у сучасній політиці.

Представник людського роду стає особистістю, тобто свідомою істотою, що активно перетворює дійсність, тільки під впливом суспільства, діяльності та спілкування з іншими людьми. З'являючись на світ як індивід, людина стає особистістю, і цей процес має свій історичний характер. Процес засвоєння особистістю соціального-політичного досвіду здійснюється через її внутрішній світ, у якому виражається ставлення людини до того, що вона робить і що відбувається з нею. Активність особистості проявляється в характерних для неї мотивах поведінки, установках, відношеннях, способах дії, тобто в різноманітності діяльності, що спрямована на перетворення об'єктивної дійсності.

Як уже зазначалось, існування людини являє собою безпервну взаємодію з навколишнім світом, що дає змогу забезпечити свою адаптацію, і тим самим виживання. Людина щохвилино стикається із ситуаціями, значення яких змінюється залежно від потреб або поставлених цілей. Ці зміни у правово-політичній площині відбуваються і в Україні, але дуже повільно.

Свідомість можна розглядати і з точки зору системно-структурного підходу, тобто як внутрішній світ, світ суб'єктивної реальності. Поряд із свідомістю у “внутрішньому світі” людини існує рівень несвідомого. Вважають, що несвідоме - це сукупність психічних явищ, станів і дій, які перебувають поза сферою розуму. Якщо звернутись до генезису людської психіки, то несвідоме виступає першим етапом її розвитку, а свідоме - другим. У зв'язку з цим можна припустити, що несвідоме і свідоме є двома відносно самостійними сторонами психіки людини, вони взаємодіють між собою, активно впливаючи одне на одного. До того ж несвідоме криє у собі багаті можливості, які стимулюють раціональні аспекти людської життєдіяльності та творчі дії суб'єкта.

Структура психічної діяльності індивіда не вичерпується свідомістю і несвідомим. У суб'єктивній реальності людини існує й така підструктура, як самосвідомість. Вона орієнтована на аналіз, усвідомлення, цілісну оцінку людиною власних знань, думок, інтересів, ідеалів, мотивів поведінки, дій, моральних властивостей тощо; за допомогою самосвідомості людина реалізує ставлення до самої себе, здійснює власну самооцінку як мислячої істоти, здатної відчувати. У цьому разі об'єктом пізнання суб'єкт робить самого себе і свою свідомість. Отже, людина - самооцінююча істота, яка без цієї характеристичної дії не змогла б визначити себе і знайти місце в житті. Самосвідомість - важлива умова постійного самовдосконалення людини. Елементи та рівні структури суб'єктивної реальності формуються під впливом соціального способу життя людини, який вимагає від неї самоконтролю своїх вчинків і дій, взяття на себе повної відповідальності за них.

Правосвідомість - це сфера групової та індивідуальної свідомості, що пов'язана з відображенням правозначимих явищ; вклю-

чає в себе правові орієнтації, відношення до правозначимих явищ, що охороняються правом соціальних цінностей, відношення до права, законності та правосуддя, уявлення людей про правомірність та неправомірність, правопорядок у певному суспільстві. У концентрованому вигляді правосвідомість виражається у правовій ідеології суспільства - в системі правових поглядів громадян і, зокрема, політико-владної еліти та її публічної політичної діяльності.

Соціально-психологічний бік правосвідомості проявляється в особливостях правозначимої поведінки, правозначимих соціальних стереотипах і емоційних оцінках, правовій культурі суспільства, а отже, в політичній діяльності. Правосвідомість підпорядковується загальним закономірностям розвитку, виконує пізнавальну, оцінну і регулятивну функції, є відображенням соціально-політичних та економічних відносин даного суспільства, взаємопов'язана з його моральною та політичною свідомістю, залежить від права, що функціонує, і сама впливає на правотворчість також у сфері політики, що зумовлює суспільну необхідність формувати політичну правосвідомість політичної еліти та громадян.

Політична правосвідомість - сфера свідомості, пов'язана з відображенням правозначної діяльності, сукупність поглядів та ідей, що виражають ставлення політиків, людей, соціальних груп до права та законності.

Правосвідомість людей визначається правовими засадами суспільства у сфері політики та політичної діяльності, практикою застосування права, реальними умовами життєдіяльності людей, моральним досвідом та традиціями суспільства, системою поширених оцінних ставлень до правозначимих явищ політиків. Найбільш стійкі нормативно-ціннісні позиції особистості "утворюють сферу її правозначимих установок - зумовлюють стереотипну готовність до певних дій у правозначимих ситуаціях політичного процесу.

Політична правосвідомість поділяється на суспільну, групову та індивідуальну. Суспільна політична правосвідомість - сфера суспільної свідомості, що відображає правозначимі явища політичного буття; суспільно-політична правосвідомість взаємодіє з по-

літичною та правовою ідеологією - системою панівних правових ідей, поглядів і установок, визначає спрямованість правотворчості та механізми праворегуляції у сфері політичної діяльності лідерів партій, членів партій та громадян.

На відміну від суспільної політичної правосвідомості, групова політична правосвідомість стихійно залежить від вузькогрупових партійних інтересів, які досить часто протистоять суспільним. Групова правова політична свідомість може бути і асоціальною.

Індивідуальна правосвідомість окремих політичних лідерів ще більш різноманітна, що спостерігається в сучасному політичному житті депутатського корпусу Верховної Ради України. Вона великою мірою визначається правосвідомістю малих кланових груп, у які включена особистість лідера, умовами їх політичного інтересу. Індивідуальна правосвідомість відрізняється різними рівнями розвитку.

На елементарному рівні індивідуальна правосвідомість виражається в узгодженні конкретної політичної діяльності політичного лідера на основі більш високого її рівня правомірної поведінки, що проявляються при усвідомленні складних політичних ситуацій у публічній політичній діяльності, правового статусу в суспільстві.

Вищий рівень індивідуальної політичної правосвідомості характеризується сукупністю поглядів на політичні процеси, усвідомленням соціально-політичної значимості права, оцінкою його сутності, оволодінням правовою ідеологією.

У політичній індивідуальній правосвідомості розрізняються три взаємопов'язаних аспекти:

1) пізнавальний, пов'язаний з адекватним відображенням правових цінностей у політичній діяльності індивіда. Однак у буденній політичній правосвідомості цінності права замінюються побутовими уявленнями, індивідуальним досвідом, традиціями та звичаями, груповими нормами, нормами культурної поведінки;

2) оцінний, що виражається в особистому ставленні людини до політичних явищ, визначенні їх змісту та політичних цінностей, які котируються в суспільстві;

3) регулятивний, що пов'язаний з контролюванням процесу конкретної правозначимої дії в системі політичних процесів та оцінкою її результатів. Це прояв правосвідомості в дії, правомірній поведінці в процесі політичної діяльності, політичної участі, людського виміру в політиці.

Правомірною є політична поведінка, цілі, способи і результати якої не суперечать демократизації політичного життя, основним інтересам суспільства, що виражені в правових нормах.

Індивідуальна політична правосвідомість проявляється в мотивах публічної політичної діяльності, правозначимих поведінкових актах, особливому структурно-особистісному утворенні - солідарності особистості з правовими засадами політичної діяльності або в політичному правовому негативізмі - запереченні правових цінностей у системі політичної діяльності. Солідарність особистості з правовими засадами політичної діяльності означає, що правомірна політична поведінка сама по собі стає особистісно прийнятною цінністю, зацікавленістю особистості в реалізації себе в політиці на основі закону.

Політична правосвідомість та пов'язані з нею політична ідеологія і правовий світогляд належать до основних сфер політичного життя суспільства, особистості, що визначають престиж права, його цінність та ефективність в даному суспільстві. Політична правосвідомість - явище суб'єктивне. Вона більшою мірою корелює із сутністю права, ніж з окремими правовими нормами в політиці.

Політична правосвідомість - психологічно-правова основа реалізації публічної політики. Вона залежить від права, що функціонує в політичній сфері суспільства, і сама впливає на його реалізацію через публічну політичну діяльність. Політична правосвідомість - механізм загальної правової оцінки політичної діяльності, що виражається в почутті правомірності та законності, в звичці підпорядкувати поведінку індивіда політичній необхідності, справедливості політичних рішень та політичної дії. Правосвідомість членів суспільства зумовлює усвідомлену політичну участь та політичну діяльність, що й визначає його долю. Політична правосвідомість утворює ядро правової культури суспільства,

встановлює рівень розвитку права, ступінь правовиконання в даному суспільстві, здатність політичної еліти та членів суспільств до правових дій у політичному житті країни. Вищий рівень політичної правосвідомості проявляється в інтернаціоналізації права як вищої соціальної цінності, в реалізації політики суспільно-політичних державотворчих змін, демократизації суспільства.

Отже, політична правосвідомість - це сукупність правових поглядів, що виражають ставлення людей до політики та публічної політичної діяльності, мети, завдань, способів та методів регулювання політичних процесів, оцінки правомірності політичної діяльності, політичних рішень щодо майбутньої правової системи та окремих її норм у публічній політичній діяльності.

Політична правосвідомість впливає на процес державотворення, реалізацію політичних обіцянок електорату та адресатам у цілому й виконання їх приписів політичною елітою. Політична правосвідомість, що містить у собі усвідомлення ролі і значення права в політиці, великою мірою впливає на формування правової держави та цивілізованого політичного іміджу країни у світі. Політична правосвідомість особистості політика в правовому суспільстві зумовлена ідеями прав особистості, що панують у суспільстві, розумінням сутності права як основного соціального блага, що забезпечує свободу, благополуччя людей шляхом чесної та результативної публічної політичної діяльності. В центрі суспільної свідомості правового суспільства перебувають не каральна, не карно-правова функції права, а основи громадянського правового регулювання політичних процесів, які покликані створювати умови для кращого життя народу, його політичні надбання.

5.2. Подолання політичного нігілізму в молодіжному середовищі та переорієнтація свідомості молоді на нові цінності

Поступ суспільства пов'язується не тільки з особливостями формування соціально-політичних орієнтацій молоді, її політичним вибором і ставленням до влади та участю у публічній по-

літичній діяльності, а й переорієнтацією її свідомості на нову систему цінностей у такій діяльності. Сучасна українська молодь вступає в самостійне життя в кризовий період розвитку суспільства. Стару ціннісно-нормативну систему зруйновано, а формування нової залежить від спрямованості політичної свідомості молоді. У таких умовах зростає роль її політичної соціалізації та активної участі у публічній політичній діяльності.

Участь у виборах є важливим чинником політичної соціалізації особистості, особливо молоді людини. Тут набувається перший практичний досвід політичної діяльності, формується відчуття співучасті в політичному житті суспільства.

Таким чином, актуальність цього питання зумовлюється:

- підвищенням ролі молоді у формуванні та реалізації державної політики, її реальною участю в модернізації суспільства. Прикладом такої політичної участі стали вибори Президента України 2004 р. (помаранчева революція). На процес політичної соціалізації молоді активно впливали політичні партії, молодіжні громадські організації, лідери нації тощо. Кількість молодіжних громадських організацій зросла із 79 у 2001 р. до 121 у 2004 р.;

- необхідністю створення можливостей для самореалізації молоді в публічній політичній діяльності законодавчим шляхом. Молоді люди повинні вміти використовувати свої політичні, соціально-економічні, культурні права й свободи і сумлінно виконувати свої політико-правові обов'язки. В цьому контексті процес політичної соціалізації молоді має сутнісне значення, оскільки формування громадянина відбувається в процесі засвоєння певної системи цінностей, орієнтацій, політичних ролей, оволодіння певними навичками;

- розширенням можливостей громадянського суспільства. Нині, коли формуються його демократичні засади, важливу роль відіграє залучення громадян до суспільних справ за власним вибором, самостійне ухвалення рішень, свідоме здійснення вчинків і особиста відповідальність за їх результати;

- системною кризою, яка виникла у зв'язку з переходом до ринкових відносин і потребує від суспільства іншого рівня свідо-

мости, та світовою фінансовою кризою, що з 2009 р. охопила світ, подолання якої потребує змін у всіх сферах життя.

Все це свідчить про необхідність теоретичного обґрунтування процесу політичної соціалізації молоді з метою залучення її до активної політичної діяльності шляхом перезавантаження свідомості на нові ціннісні орієнтації. По-перше, молодь - одна з великих соціально-демографічних груп суспільства. По-друге, вона постійно поповнює економічно активну частину населення країни. Проте при цьому життєве самовизначення молоді є неоднозначним. Передусім значна частина молоді посідає певне місце в нових соціальних групах - підприємців, менеджерів, банківських працівників. Збільшилась кількість молодих людей, які очолюють громадські рухи, молодіжні організації, партії. Але разом з тим молодь залишається однією з найбільш незахищених соціальних груп в сучасному українському суспільстві.

Значно погіршилося її матеріальне становище, існує невпевненість у майбутньому, дається взнаки недостатність соціального досвіду, неефективною є сучасна державна молодіжна політика.

Аналіз праць з проблем політичної соціалізації молодого покоління показує, що тенденції до політичного нігілізму та абсентеїзму молоді поки що рідко стають предметом політологічних досліджень. Заслоговують на увагу праці І.Алексєнко, А.Афоновна, В.Бебика, О.Вашутіна, К.Гаджієва, Н.Гедікової, М.Головатого, Є.Головахи, М.Катаєвої, С.Макеєва, С.Матвієнко, В.Москаленко, О.Петрунко, А.Пойнченка, О.Шестопала та ін.

З іноземних дослідників, які зробили вагомий внесок у розробку теорії політичної соціалізації, варто назвати Г.Алмонда, С.Вербу, Дж.Голфарба, Р.Даля, Дж.Деніса, М.Дюверже, Д.Істона, Г.Лассуела, Л.Пала, К.Превітта, Р.Такерома, Дж.Томсона та ін.

У більшості праць названих авторів розглядаються процеси загальної соціалізації, а проблема політичної соціалізації молоді досліджується лише в контексті загальних проблем. І все ж, попри чималий інтерес до цієї наукової проблеми, в політичній теорії відчувається брак помітних праць стосовно процесу засвоєння молоддю вимог статусної поведінки, культурних цінностей та орі-

ентирів, які б дали їй змогу сформувати навички адаптації в конкретній політичній системі та кризовому суспільстві, де по-новому, інноваційно виконувати певні політичні функції. Залишилися поза увагою й тенденції політичної соціалізації молоді в українському суспільстві, які впливають на політичне життя в цілому. Зокрема, студентство вивчається в контексті аналізу окремих проблем молодіжного середовища, але на студентів впливають усі чинники, властиві соціуму в цілому.

В процесі електоральної поведінки молодь має можливість реалізувати свої політичні переконання і цінності, сформовані в період дитинства та юнацтва через вплив сім'ї, школи, політичного оточення. Нині для політичної соціалізації особистості слід знаходити нові механізми, що впливають на становлення її рис: довіри, компетентності, ставлення до влади. Тому необхідним є визначення та аналіз основних тенденцій процесу входження молоді людини в політичний простір і пошук шляхів подолання абсентеїзму та політичного нігілізму шляхом зміни світоглядних засад на інноваційних підходах.

Молодь - загалом індивіди освічені. Вони вивчають нові соціально-політичні дисципліни і засвоюють політичну культуру, яка відрізняється від політичної культури тоталітарного суспільства. На її формування впливають такі чинники, як політична, економічна та ідеологічна багатоаспектність суспільного життя.

Молодь є менш заангажованою, їй притаманні цінності, які відрізняються від цінностей старшого покоління. Останнє зумовлюється конкретно-історичними умовами розвитку суспільства. Зміни в суспільному житті, реалізація державної молодіжної політики внесли корективи в життєві орієнтації молоді, її поведінку. Як свідчать соціологічні дослідження, з року в рік зростає питома вага молодих людей, які ідентифікують себе з Україною, вважають її своєю батьківщиною. Так, у квітні 2003 р. 64% респондентів віком від 14 до 28 років пишалися тим, що є громадянами України, тоді як 1996 р. таких було лише 55%. Аналіз стану процесу політичної соціалізації молоді ґрунтується на визначенні суспіль-

них факторів, тенденцій становлення типових форм політичної поведінки та свідомості студентської молоді.

Політична соціалізація молоді характеризується певною різновекторністю. З одного боку, частині молоді властивий політичний нігілізм, аполітизм, певне розчарування, відмова від боротьби за свої права і свободи, фрагментарність, еkleктичність процесу політичної соціалізації, міфологемність, з другого - інноваційна освіта дає їй шанс бути сучасною та перспективною в майбутньому.

Молоді люди перебувають у складній ситуації, коли руйнуються традиції, змінюється соціальна структура та соціальна культура, погляди, уявлення про життєві цілі та способи їх досягнення, коли відбувається перехід від одних суспільно-економічних відносин до інших. Матеріальне становище, світова криза й криза влади в Україні повністю не усвідомлені молодим поколінням та не відображаються на консолідації групових інтересів, хоча на цьому фоні виявляємо таку ієрархію пріоритетів української молоді (в порядку зниження їх значущості), як сім'я, друзі, робота, вільний час, хобі, власний бізнес, розважальні форми проведення вільного часу, релігія. На останньому місці стоїть політика. Дослідження, здійснені Державним інститутом проблем сім'ї та молоді, Українським інститутом соціальних досліджень і Центром "Соціальний моніторинг", показують, що серед молоді широко представлені як ті, хто активно цікавиться проблемами політичного життя, так і ті, кого політика не цікавить. Результати опитування в червні 2005 р. засвідчили, що серед молоді віком від 14 до 28 років близько третини (34%) зовсім не цікавиться політичним життям, 28% відповіли, що цікавляться, коли їх це стосується безпосередньо, 36% "намагаються бути в курсі справ". І лише 1% не лише цікавиться політикою, але й бере активну участь у політичному житті.

У сучасної молоді людини на одиницю часу припадає значно більше інформації, переживань, аніж у попередніх поколінь. Відбувається зміна старих суспільних цінностей у молодіжному середовищі. Крім того, прагнення молоді до міфологізації суспільного життя нічого не дає для вироблення конструктивної кон-

цепції подальшого розвитку, а лише спрямовує свідомість на пошуки емоційно-іраціональних способів розв'язання соціальних проблем, що є досить негативним фактором у житті суспільства.

Поширений політичний нігілізм вказує на нездатність державних органів влади забезпечити дотримання прав, свобод і виконання ними обов'язків молодих громадян. Молодь вважає себе незахищеною від свавілля, корумпованості чиновників, злочинності. Саме це є причиною фрагментарності процесу політичної соціалізації молоді, браку спадкоємності в передачі політичного досвіду, що вже є небезпечним для сучасної публічної політичної діяльності та суспільних змін в українському суспільстві.

Рівень політичної соціалізації не є продуктом запозичених досягнень розвинутих суспільств, як дехто схильний вважати. На нашу думку, це завжди продукт власного досвіду, який нагромаджується та передається з покоління в покоління. Здатність громадян приймати раціональні політичні рішення, брати участь в політиці не формується стихійно, а набувається в процесі систематичного й цілеспрямованого опанування відповідними знаннями, досвідом. Разом з тим спостерігаються поліцентризм політичних орієнтацій молоді, інституціалізація і політизація молодіжного руху, зростання цінності політики, політична інформованість, компетентність молодого покоління, а також посилення впливу ЗМІ на молодь, які мають бути відстежені наукою та владою з метою більш активного залучення молоді до політики.

Характерною особливістю процесу політичної соціалізації молоді є поліцентризм політичних орієнтацій. За даними соціологічного дослідження, проведеного Державним інститутом сім'ї та молоді в лютому 2003 р., в перші роки ХХІ ст., як і протягом 90-х років ХХ ст., зберігалися істотні відмінності в ідейно-політичних поглядах молоді різних регіонів, що відображає особливості її масової свідомості. Якщо виокремити дві групи регіонів, включивши до першої Західний, Північний, Центральний та Київ (умовно назвемо їх Північний Захід), а до другої - Східний, Південний і Крим (Південний Схід), то в першій групі регіонів серед молоді явно домінують національно-демократичні орієнтації, а серед

молоді південно-східних регіонів - підтримка ідеології комуністичної, зелених та соціал-демократичної ідеології.

Оперуючи цими даними, можна зробити висновок, що національно-демократичні орієнтації домінують на Північному Заході не лише серед молоді, а й у середній та старшій вікових групах. На відміну ж від молоді серед представників середніх і старших вікових груп південно-східних регіонів найбільше прихильників комуністичної ідеології (особливо у старшій віковій групі).

Отже, на відміну від Північного Заходу, на Південному Сході існує “дисонанс” між ідеологічними орієнтаціями молоді, з одного боку, та середнього і старшого поколінь - з другого. Але можна зазначити, що “екологічні” та соціал-демократичні ідеологічні орієнтації молоді південно-східних регіонів є певним компромісом між домінуючими тут комуністичними орієнтаціями і поширеною серед молоді Східної Європи тенденцією до заперечення комуністичних ідей. Таким чином, ідеологія “зелених” та соціал-демократів сприймається молоддю цих регіонів як найбільш “м’яка” форма “некомуністичної” ідеології, що й зумовлює її популярність.

Незаперечним нині є те, що функціонування політичної системи стає дедалі більш утрудненим переважно через втрату громадської підтримки. У таких умовах зростає роль ЗМІ, оскільки з їх допомогою індивід отримує можливість сприймати політичну і соціальну реальність. Це тенденція загальносвітового масштабу, властива вона і сучасному українському суспільству.

Звичайно, роль ЗМІ у формуванні громадської думки і в політичному житті сучасного суспільства зумовлена природою політики. При цьому в демократичних суспільствах ЗМІ є невід’ємною складовою механізму функціонування демократії. Скажімо, за результатами соціологічних досліджень, серед чинників, які, на думку опитаних, впливають на формування їх політичних уподобань, на першому місці - засоби масової інформації (56,6%), на другому - соціально-економічні умови (45,1%), на третьому - діяльність політичних партій (32,2%). Майже третина опитаних серед таких чинників назвала сім’ю (28,6%), 19,5% респондентів - політичних лідерів, а 14,7% - друзів.

Отже, в сукупності ключові фігури політичного процесу (політичні лідери і партії) поступаються за ступенем впливу на формування політичних переваг населення засобом масової інформації. Також великий вплив на це справляють конкретні соціально-економічні умови.

Можна констатувати значний вплив ЗМІ на електоральну поведінку студентської молоді, які є основним джерелом електоральної інформації. Дослідження свідчать, що 69% респондентів одержували інформацію про кандидатів з їх виступів на телебаченні, 43% читали про кандидатів у пресі, 28% слухали їхні виступи по радіо. Саме сприйняття повідомлень ЗМІ дало можливість більшості респондентів сформуванню думки про кандидатів на виборах і вплинуло на їх електоральний вибір.

Важливим чинником залучення молоді до участі в суспільних процесах є діяльність громадських молодіжних організацій. Відомо, що внутрішня готовність до політичної активності реалізується лише тоді, коли людину залучають до певних дій. Тому без спеціальної організаторської роботи підвищити активність молоді майже неможливо. Саме через недостатню кількість молодіжних організацій політична активність молоді залишається незначною.

Усе це дає підстави стверджувати, що інституалізація і політизація молодіжного руху - доволі чітка тенденція в процесі політичної соціалізації. В Україні інтерес до вивчення молодіжного руху існував завжди. Особливо він підвищився з моменту проголошення незалежності країни. Якщо до 1990 р. в Україні існували дві молодіжні організації (піонерська та комсомольська), то, починаючи з 1992 р., процес формування нових інституцій отримав розвиток. За 18 наступних років зростання кількості молодіжних організацій набуло і сутнісного забарвлення, пов'язаного з глибокими історичними коренями й традиціями. Модернізаційні зміни в країні значно залежать від залучення молоді до політичної діяльності. Цьому сприятиме зміцнення і подальший розвиток молодіжного руху в усіх його проявах. Нині молодіжний рух як механізм реалізації процесу політичної соціалізації практично представлений у всіх формах політичної і соціальної організації суспільства.

Аналізуючи дані соціологічних опитувань, можна дійти висновку, що впродовж 90-х років ХХ ст. відбувалися цікаві процеси інституалізації та політизації молодіжного руху України. Жодна з молодіжних організацій у програмних документах не заявляла, що в її роботі головним є вирішення політичних проблем. І саме цим молодіжні організації України відрізняються від тих, що діють у країнах-сусідах. Проте низка організацій усе ж приділяла значну увагу політизації молоді. Прикладом можуть бути хоча б акції протесту, ініційовані студентськими організаціями: масове голодування у 1990 та 1992 рр.; акції протесту на майдані Незалежності 2004 р. Все виразнішою стає тенденція до створення при партійних організаціях політичних молодіжних організацій. Це підтвердила й виборча кампанія 2004 та 2006 рр.

Отже, в політичній соціалізації молоді спостерігаємо такі тенденції розвитку:

- поширення політичного нігілізму, аполітизму;
- фрагментарність, еkleктичний характер входження в політику;
- поліцентризм політичних орієнтацій молодих людей;
- підвищення впливу ЗМІ на політичні уподобання молоді;
- інституалізація й політизація молодіжного руху;
- перехід від колективістських, суспільних форм соціального життя до індивідуальних, від авторитарності до демократизації, від конфронтаційності до компромісу, від міфологем до раціоналізму;
- зростання політичної інформованості, компетентності, а отже, і цінності для молодого покоління політики з підвищенням освітнього рівня.

Публічна політична діяльність у суспільстві потребує пошуку шляхів подолання політичного нігілізму та абсентеїзму молодого покоління.

У зв'язку з цим необхідно:

- по-перше, підвищити увагу до наукових досліджень із зазначеної проблематики й критичного використання досвіду інших країн;
- по-друге, вжити заходів щодо підвищення рівня політичної активності молоді. Для цього потрібно, на нашу думку, ство-

рити дієві демократичні інфраструктури, систему демократичної політичної освіти, пропаганди національної та соціальної толерантності, утвердження свободи як абсолютної цінності суспільного розвитку;

- по-третє, визнати одним з важливих напрямів роботи з молоддю політичне виховання населення. В науковій літературі цей процес визначається як систематичний цілеспрямований вплив на свідомість, волю і поведінку людей з метою підготовки громадянина до суспільного життя, формування норм поведінки, які відповідають панівним у суспільстві ідеям, загальнонаціональним інтересам та прогресивним демократичним цінностям.

Для цього слід вжити таких заходів:

- докорінно оновити зміст, форми і методи вивчення соціально-гуманітарних дисциплін на основі фундаментальної перепідготовки викладачів, створення необхідних структур для безперервної інноваційної підготовки відповідних фахівців;

- запровадити широку політичну освіту населення (вивчення норм поведінки, культури відносин, правового статусу особи тощо);

- створити державну систему політичної освіти з ефективним використанням потенціалу політичної науки тощо.

Необхідність забезпечення в Україні стійкого розвитку та переходу до нового суспільного порядку, нових взаємовідносин держави і громадянина передбачає засвоєння з раннього віку знань про політичну символіку Української держави, історію країни з найдавніших часів, принципи ефективного державного устрою. Все це має сприяти формуванню у молодого покоління патріотизму, політичної толерантності та критичного ставлення до будь-яких форм політичної пропаганди.

5.3. Утвердження принципів моралі та довіри в публічній політичній діяльності

Проблемами оптимальної взаємодії політики і моралі на різних етапах розвитку суспільно-політичного життя та політичної діяльності переймалися філософи, історики, соціологи й політологи.

Політика і мораль взаємодіють як форми суспільної свідомості й практики. Етичні поняття - добро, справедливість, чесність, порядність - не лише характеризують публічну політичну діяльність влади, держави, партії чи політика, вони або підтримують, морально санкціонують і стимулюють цю діяльність, або за-суджують, блокують її.

Політика без забезпечення належної підтримки з боку моралі приречена на поразку. Безчесний політик, безсоромний політикан, для якого понад усе егоїстичні інтереси - тимчасова персону на політичній арені. Втім, як це часто трапляється, він поступається місцем іншому політикану. Політик, який виражає соціальні сподівання людей, керується ними, отримує тривалу підтримку громадськості в процесі реалізації його публічної політичної діяльності.

Політика і мораль - одвічні союзники і супротивники. Політика сприяє утворенню мережі соціальних зв'язків людини, групи, спільноти з державою. Мораль покликана здійснювати духовне єднання суспільства. З'явившись як об'єктивно необхідні й споріднені регулятори суспільного життя, політика і мораль у процесі свого розвитку стали самостійними інститутами, почали діяти за власними законами. Мораль виникла набагато раніше, ніж політика. Політика і мораль значно відрізняються за своїм суб'єктом.

Суб'єкт політики - великі соціальні спільноти і утворення (соціальна група, клас, партія, держава).

Суб'єкт моралі - загальнолюдська спільнота, рід людський (загальнолюдська мораль, соціальна або професійна мораль є модифікаціями загальнолюдської), окремих індивідів (індивідуальна мораль).

Політика пов'язана з практичними проблемами, мораль орієнтована на сферу духовних цінностей, які сягають глибин людської душі. Політика навіть у боротьбі за права і свободу спирається на необхідні закони - через це її вимоги є обов'язковими. Моральна людина, перед якою постає необхідність вчинити щось проти власної совісті, демонструє свободу людського духу, право вибору. Політика віддає перевагу найбільш корисному (політика - мистецтво можливого). Мораль орієнтує особистість на найкраще. Різняться вони і способом трансляції своїх принципів, пра-

вил, нормативів: якщо політика “розмовляє” із суспільством переважно мовою владних розпоряджень, вимог, державних законів та урядових указів, то мовою моралі є апеляція до совісті з метою розбудити в людях моральні чесноти, які б стали орієнтирами добровільно обраної поведінки публічного політика.

Якщо політика вимагає, то мораль переконує; якщо політика здійснюється за допомогою спеціальних інститутів та організацій, то мораль існує як природна й необхідна атмосфера. Відсутність моральних чинників як у “верхів”, так і в “низів” спричиняє суспільну катастрофу. Політика може бути різною; мораль або є, або її немає.

Істотно різняться політика й мораль і за оцінкою ефективності діяльності політика. Навіть одна поразка нерідко спричиняє завершення його політичної кар’єри. Інакше сприймається невдача моральною свідомістю. Страждання, скрута, навіть смерть мораліста не лише не дискредитують його, а навпаки, надають додаткової переконливості його аргументації. Навіть тимчасово відступаючи, політика спрямована на практичний результат. Моральна поведінка в своїй основі безкорислива. Питання про владу, її здобуття та збереження - головне для політика.

На сучасному етапі і в Україні спостерігається тенденція перекладати всю відповідальність за долю нації на владу, що є свідченням недостатньої політичної, історичної обізнаності її активних носіїв. Хибність такої точки зору пояснюється тим, що для державної влади на сьогодні характерні корумпованість, клановість бюрократії, її зрощення з тіньовим капіталом і криміналітетом.

Ідеал громадянського суспільства став значно віддаленим. Усі ці проблеми мають етичний характер, породжують зневіру в існуючій владі, ускладнюють реформи в сучасному українському суспільстві.

Політична етика сучасного українського суспільства багато в чому зумовлена непідконтрольністю влади, пріоритетністю державних цілей перед правами особистості, переважанням прагматичних міркувань перед системними гарантіями, традиціоналізму над динамізмом, державна ж політика стримує розвиток публічної політики.

Інша етична колізія, пов'язана з поняттями “ми” і “вони”, утворює основний нерв етичної проблематики в індивідуальній та політичній моралі. “Ми” - це ті, хто не має влади, вважає себе “простим народом”, а “вони” - ті, які цю владу мають і розпоряджаються нею. Зміст політичної моралі “ми” відповідає явному, офіційному, що підлягає правовому контролю; “вони” - таємному, неофіційному, що випадає зі сфери правовідносин. Але якщо велика частина соціальних відносин випадає зі сфери суспільного і правового контролю, це свідчить про неадекватність соціальної системи суспільній практиці.

У помірних розмірах ця неадекватність може компенсуватися політичною мораллю, у значних - призводить до розкладу політичної моралі, руйнації соціальної системи. Факти аморальності представників вищої влади сприймаються як моральна індульгенція для широких верств населення, що виражається в ухиленні від сплати податків, від ліцензування професійної діяльності, у діяльності в обхід законів, подвійній бухгалтерії, співробітництві правоохоронних органів із тіньовими структурами тощо. Доки така практика визнаватиметься населенням морально припустимою, про реалізацію ідеалу соціально-правової держави не може бути й мови.

Ще одна колізія, яка набуває великого значення для формування політичної етики, пов'язана із зростанням претензій громадян до апарату щодо участі їх в управлінні державою. Апарат всупереч претензіям громадян прагне відсторонити від політики маси людей, намагаючись водночас створити ілюзію їхньої участі в ній. Для цього культивуються загальні форми участі громадян у політиці: вибори, референдуми, інші політичні акції, за допомогою яких людей залучають до політичної сфери. Квазіполітика охоплює всю сферу зв'язків держави із суспільством, всі типи політичного мислення. Але якщо політичні функції існують у межах певних форм, то індивіди змушені керуватися абстрактними критеріями. Люди не аналізують того, що політичні форми соціального буття витворені ще до їх народження, існують поза волею і свідомістю індивідів. Індивід може лише вибирати, керуючись щодо них своїм політичним ідеалом (якщо він є). Підтримуючи політи-

ку правлячих сил, він може одержати свою частку влади: стати партійним або державним діячем, членом державного апарату тощо. У свою чергу, влада розподіляється серед індивідів.

Звичайно, свою частку влади він може одержати і не поділяючи політичні погляди правлячих сил, а просто прагнучи досягти певного статусу в суспільстві. А це і є питанням етичного порядку.

Невідповідності між ідеалами та реаліями нашого суспільства зумовлені нерозвиненістю політичної та соціальної етики. Невиконання посадових обов'язків, нереалізованість угод, не своєчасно виплачені зарплати, несплачені податки, проігноровані закони й суспільні інтереси - усе це характеризує розбіжності між ідеалом і соціальною дійсністю в системі публічної політичної діяльності. Усунути їх - означає відновити моральне здоров'я суспільства шляхом професійно моральної публічної політичної діяльності.

У демократичному суспільстві політична етика є одним із важливих вимірів політичного життя, невід'ємним компонентом стабільності політичної системи, суттєвим показником розвитку суспільства і його політичної свідомості.

5.4. Узурпація влади політико-управлінською елітою. Необхідність вибачитися еліті перед власним народом та її розкаяння за корупцію та аморальність

В історії публічної політичної діяльності України, як і в будь-якій державі, є багато причин, за які слід вибачитися. Як вважає багато українських науковців та громадян України, проблема покаяння та вибачення перед власним народом на сучасному етапі постала досить гостро: за обіцянки на Майдані, за обіцянки, дані під час передвиборчих кампаній, на “круглих столах”, форумах, зустрічах тощо.

Діяльність парламентського корпусу засвідчує, що депутати ведуть міжфракційну “війну”, яка уже набридла народові. Більша їх частина прийшла у Верховну Раду за списками політичних партій, заплативши великі суми, давала багато обіцянок, які не виконує, а інша успішно веде свій бізнес, який здебільшого зареєстрований на членів сімей, родичів, що є відкритим беззаконням, але це їх не тур-

бує, оскільки вони мають депутатську недоторканність. Незважаючи на незаконність цих дій, вони залишаються безкарними.

У Верховній Раді деякі депутати “поповнюють” свій капітал, лобіюючи інтереси олігархів. Аморальність цього очевидна, проте судові рішення з цього приводу не приймаються. Корупція, яка проникла в усі суспільні сфери, не тільки гальмує сучасні внутрішні демократичні перетворення, а й шкодить іміджу держави на міжнародній арені та й нашій безпеці.

Олігархічно-кланові угруповання оволоділи національним капіталом нечесними шляхами. Вони є свого роду “державою в державі”, забезпечені своїми судьями, ЗМІ, аналітичними центрами із сильними політтехнологами. Для них законів не існує. В Україні, де 70% населення перебуває за межею бідності, закони пишуться для бідних! Суспільство деградує: зростає злочинність у молодіжному середовищі; за захворюваністю на СНІД Україна є лідером у Європі; серед власників великих підприємств панує “рейдерство”... За даними вивчення громадської думки, 65% населення вважає, що Україна розвивається не в прогресивному напрямі.

Переважає більшість нашої політико-владної еліти по 3-4 рази є депутатами різних рівнів, тобто в наявності узурпація влади.

Узурпація влади - політичне явище, що означає незаконне захоплення влади.

Протягом усього існування людства існує бажання одних людей наказувати, керувати, послуговуватися іншими. Узурпатори, тирані, диктатори різні за долею, національністю, інтелектом, вірою, віком. Проте їх об’єднує одне - захоплення влади. Це відбувалося різними шляхами: одних запрошували до влади, інші брали владу силою (приклади - Гітлер, Сталін, Наполеон Бонапарт), проте майже всі вони поплатилися за це.

Цікавим з приводу узурпаторів влади є вислів Моріса Дрюона: “Господові Богу зовсім не обов’язково втручатися в людські справи, щоб покарати клятвопорушників, і Всевишній спокійно може продовжувати мовчати. Погані душі в собі самих носять сім’я власних бід”. Саме про це йдеться у духовних джерелах: Біблії, Корані, Торі. Наприклад, у книзі Притч Соломонових сказано: “У гріху злої людини - тенета для неї” (гл. 29; 6). У Корані читає-

мо: “Що осягло тебе хорошого - те від Аллаха, що осягло з поганого - те від самого себе” (4-та сура; 81-ий аят).

Надзвичайно важко собі уявити політичних лідерів сучасної України в ролі тих, хто кається.

Проте у традиційних політичних культурах та релігіях світу уже тисячоліття існує проблема розкаяння. Не випадково ще Сенека свого часу зазначав: “Хто розкаюється у своєму гріху, той вже майже не винен”. Адже провину предків спокутують нащадки.

Тоді постає запитання: “З кого правителям і політикам в Україні найкраще брати приклад?” Вчитися слід у папи Римського Івана Павла II. Пантіфік, без сумніву, увійшов в історію тим, що вперше від імені Всесвітньої церкви попросив прощення за гріхи, допущені протягом двох тисяч років. Ця безпрецедентна подія відбулася у 2000 р. у Ватиканському соборі Святого Петра, де Іван Павло II просив прощення за інквізицію, хрестові походи, насильницьке місіонерство та ін. Еліті варто вчитися на історичному досвіді.

Література до теми 5

1. *Бєбик В. М.* Політична культура сучасної молоді / В. М. Бєбик, М. Ф. Головатий, В. А. Ребкало. - К. : А.Л.Д., 1996. - С. 41-65.

2. Виховання національно свідомого, патріотично зорієнтованого молодого покоління, створення умов для його розвитку як чинник забезпечення національних інтересів України: аналітично-інформаційні матеріали. - К. : Держ. ін-т проблем сім'ї та молоді, 2003. - С. 83 -135.

3. *Волинський А.* Стадії політичного процесу / А. Волинський // Політ. менеджмент. - 2004. - №1 (4). - С. 41-52.

4. *Говоруха С.* Теоретико-методологічні засади вивчення феномену політичної культури: у пошуках холістичного підходу / С. Говоруха // Людина і політика. - 2003. - № 4 (28). - С. 135.

5. *Головаха Е.* Политическая социализация в посткоммунистической Украине / Е. Головаха, В. Пухляк // Полит. мысль. - 2002. - № 2. - С. 29-32.

6. *Гриценко О.* Політична комунікація. Скільки конструктивного, а скільки деструктивного? / О. Гриценко // Віче. - № 9 (138). - 2003. - С. 76-79.

7. *Загородній Ю. І.* Політична соціалізація студентської молоді в Україні: досвід, тенденції, проблеми / Ю. І. Загородній, В. С. Куріло, С. В. Савченко. - К. : Генеза, 2004. - С. 21-27.

8. *Затонский В. А.* Сильное государство и активная личность: актуальные проблемы взаимодействия / В. А. Затонский // Вест. Моск. ун-та. - 2004. - № 1. - С. 70-88. - (Сер. 12. Политические науки).

9. *Клочко М.* Временные предпочтения: отбор или социализация (исследование украинских студентов) / М. Клочко, П. Ордечук // Социология: теория, методы, маркетинг. - 2005. - № 1. - С. 136-154.

10. Конституція України : прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 черв. 1996 р. - К. ; Х., 1998. - Ст. 15. - С. 6.

11. *Лапкин В. В.* Освоение институтов и ценностей демократии украинским и российским массовым сознанием / В. В. Лапкин, В. И. Пантин // Полис. - 2005. - № 1. - С. 50-62.

12. *Мушинский И. О.* Сумерки тоталитарного сознания / И. О. Мушинский // Сов. государство и право. - 1992. - № 3. - С. 80.

13. *Пащенко В.* Моделі нормативного обґрунтування “громадянськості” / В. Пащенко // Політ. менеджмент. - 2004. - № 3. - С. 58-70.

14. Політологічний енциклопедичний словник / упоряд. В. П. Горбатенко. - 2-ге вид., доп. і перероб. - К. : Генеза, 2004. - С. 618-632.

15. *Франк С. Л.* Этика нигилизма / С. Л. Франк // Вехи. Из глубины. - М. : [б.и.], 1991. - С. 173.

16. *Хейдегер М.* Европейский нигилизм / М. Хейдегер // Проблема человека в Западной философии. - М. : Прогресс, 1988. - С. 261-314.

17. *Шестопап Е. Б.* Политическая психология : учебник для вузов / Е. Б. Шестопап. - М. : ИНФРА, 2002. - 448 с.

Питання для обговорення та закріплення матеріалу

До теми 1

1. Чи може існувати та розвиватися суспільство без політики та політичної діяльності? Висловіть власну думку з цього приводу.

2. Хто із стародавньогрецьких філософів (Платон, Сократ, Аристотель) ставив проблемне питання про “усунення від політики гіршої частини суспільства”?

3. Назвіть прізвища американських просвітників, які сформулювали ідеї публічної політичної діяльності.

4. Яка суспільна страта, на думку Г. Моска та В. Парето, формує “публічну політику” та “публічну політичну діяльність”?

5. Назвіть кілька прізвищ сучасних західних науковців, які досліджують та розробляють проблеми публічної політики.

6. Який публічний політичний документ та під чиім іменем був опублікований у 1710 р., що засвідчує про законну публічну політичну діяльність в Україні?

7. Перерахуйте основні напрями та представників розвитку публічної політичної діяльності на теренах України в кінці XIX - на початку XXI ст.

8. Прокоментуйте тезу: “Політична діяльність виступає однією із суспільних норм життєдіяльності людей”.

9. Що включає в себе публічна політична діяльність?

10. Побудуйте таблицю класифікації публічної політичної діяльності.

11. Чи впливає публічна політична діяльність на всі сфери життєдіяльності людей? Дайте ґрунтовну відповідь.

12. Які чинники визначають публічну політичну діяльність?

13. Сформулюйте чітко визначення функцій теоретичної та практичної публічної політичної діяльності.

14. Чи можна ототожнювати публічну політичну діяльність з політичною участю? Думку обґрунтуйте.

15. Яка мета публічної політичної діяльності? Відповідь обґрунтуйте.

16. Як можна пояснити сучасні розбіжності в поглядах на публічну політичну діяльність основних гілок влади та в середині гілок влади в сучасній Україні?

17. В чому полягають прояви політичного нігілізму та які причини цього?

18. Що слід розуміти під поняттям “бюрократія”?

19. З чим пов’язують українські громадяни бюрократію в суспільстві?

20. Хто із сучасних вітчизняних науковців розробляє проблеми бюрократії в суспільних нішах?

21. Якими рисами характеризується справжня бюрократична діяльність?

22. Які основні функції бюрократії в демократичному суспільстві?

23. Охарактеризуйте типи бюрократії за М.Вебером.

24. У якій політичній системі реалізувалася тоталітарна політична бюрократія?

25. Коли була започаткована державна бюрократія?

26. Виберіть та випишіть із словників (політологічного, філософського) основні поняття до теми.

27. Коли вийшла в світ книга “Етика білого дому: історія заборон та зловживання службовим становищем”? Хто її автор?

До теми 2

1. Що слід розуміти під поняттям “політична команда”?

2. Які основні принципи організації політичної команди?

3. Які складові поняття “правляча команда” в політичній діяльності?

4. Що впливає на політичну діяльність правлячої команди?

5. Які три основні моделі прийняття політичних рішень сформовані в політичній науці?

6. Які чинники впливають на ефективність політико-управлінської команди?

7. Які чинники формують політичний менталітет?

8. Прокоментуйте тезу, що побутує в засобах масової інформації: “сучасна українська політико-владна еліта тримається за крісла та важко сприймає зміни”.

9. Які основні складові громадянської позиції?

10. Що писав про громадянську позицію Гольбах? Відповідь прокоментуйте.

11. Які основні риси громадянської позиції державних службовців?

12. Перерахуйте основи громадянської позиції, закладені в Конституції України.

13. У якому документі прописані права та обов’язки громадянина?

14. Якою є мета громадянської освіти?

15. Який зміст вкладається в поняття “депутат”?

16. Чим визначаються права та обов’язки депутата?

17. Що передбачає принцип “імперативного мандату”?

18. Для кого здійснюється діяльність депутата?

19. Що слід розуміти під поняттям “політичний блок”?

20. Чи є “відповідальність” в політиці моральною категорією?

21. Що передбачає політична етика?

22. Розшифруйте сутність тези: “Сучасний політик має володіти арсеналом політичної технології”.

23. Пов’яжіть з публічною політичною діяльністю таке положення: “Влада та наслідки її політики мають перебувати під постійним контролем суспільства”. Чи справедливо це для України? Наведіть власний коментар.

24. Якими, на вашу думку, є основні заходи впливу на підвищення моральної відповідальності політиків, народних депутатів перед громадянами держави?

25. Перерахуйте основні складові державної символіки України та дайте їм відповідно характеристики.

26. Чому потрібно використовувати в публічній політичній діяльності державну символіку? Наведіть власний коментар.

До теми 3

1. Чому, на Ваш погляд, актуальною є проблема дослідження опозиції в сучасному українському суспільстві?
2. У який період та в працях яких авторів знайшла відображення ідея “парламентська меншість (опозиція)”?
3. Назвіть роботу Роберта Даля, в якій він наводить визначення опозиції та її функцій в політичній системі суспільства.
4. Які основні причини формування політичної опозиції?
5. Якою, на Вашу думку, є мета опозиції в суспільно-політичному житті?
6. Чим відрізняється опозиція як “політичний інститут” від “опозиції” як форми “суспільного протесту”? Відповідь прокоментуйте.
7. У якій країні сформована класична опозиція?
8. Чи існує в Україні активна опозиційна діяльність?
9. Назвіть типи опозиції за Р.Далем.
10. Назвіть за М.Михальченком (вітчизняним дослідником) типи опозиції.
11. Наведіть порівняльний аналіз функцій “парламентської” та “позапарламентської” опозиції.
12. Які проблеми існують, на Вашу думку, в процесі становлення опозиції в сучасній Україні?
13. Чи врегульована в сучасній Україні опозиція законодавчо?
14. Яка опозиція, на Ваш погляд, потрібна сучасній Україні?
15. Якою має бути інформаційна підтримка опозиції? Наведіть власне бачення.
16. Яка країна започаткувала юридичне визначення опозиції як “тіньового уряду” та в якому році?
17. На основі якої партії та в якому році було сформовано “опозиційний уряд” в сучасній Україні?
18. Що позитивного може дати для публічної політичної діяльності та демократизації сучасного українського суспільства “тіньовий уряд”? Наведіть власний коментар.
19. Які переваги може отримати за рахунок “тіньового” уряду опозиція?

20. Яке значення для опозиційної публічної політичної діяльності в сучасній Україні має іноземний досвід опозиційної діяльності? Наведіть свій коментар.

21. Охарактеризуйте коротко англійську модель опозиції.

22. Дайте характеристики так званої “континентальної моделі” опозиційної діяльності.

23. Які, на Вашу думку, шляхи оптимізаційної публічної політичної діяльності в сучасному українському суспільстві можна запропонувати?

24. Які, на Вашу думку, механізми стримування та противаг використовує влада проти опозиції?

25. Якою може бути взаємодія опозиції та ЗМІ в процесі публічної політичної діяльності?

26. Через які механізмами впливу може проявлятися взаємодія опозиції та громадянських організацій у процесі публічної політичної діяльності?

До теми 4

1. Чи є серед сучасної української політико-управлінської еліти справжні лідери? Назвіть їх.

2. Перерахуйте групи, на які розділена за класифікацією вітчизняного науковця М. Михальченко сучасна політико-управлінська еліта.

3. На ідеях яких мислителів минулого базується теорія лідерських рис політико-управлінської еліти? Перерахуйте прізвища та ідеї мислителів.

4. На працях яких авторів базуються фундаментальні наукові розробки політичного лідерства ХХ ст. в процесі публічної політичної діяльності? Назвіть провідних вітчизняних та західних авторів.

5. Чи відповідальна сучасна політико-владна еліта України перед своїм народом? Відповідь обґрунтуйте.

6. Наведіть думку А. Маслоу з приводу самоактуалізації особи. Який стосунок його вчення має до еліт?

7. Які складові компоненти феномену “відповідальність”? Перерахуйте їх та доведіть взаємозв’язок з публічною політичною діяльністю політико-владної еліти.

8. Чи сформовані в законодавстві України історичні традиції відповідальності політико-владної еліти перед народом у процесі публічної політичної діяльності? Наведіть свій коментар.

9. Чи правомірною є теза, що “інтелектуальна еліта не часто культивує автономний розум і не завжди має власну позицію”? Як Ви вважаєте, чому?

10. Чи має бути публічна політична діяльність інноваційною та прозорою? Відповідь прокоментуйте.

11. Чи можливі політичні модернізаційні зміни в українському суспільстві, без зміни еліт? Наведіть власний коментар.

12. Що, на Ваш погляд, має включати політична модернізація? Чи завжди властива вона публічній діяльності політико-владної еліти?

13. Розкрийте роль політичної еліти України в демократизації українського суспільства.

14. Якою, на Вашу думку, має бути модернізація сучасного українського кризового суспільства? Виокремте шляхи та механізми перезавантаження ідей модернізації.

15. Що уособлюють в собі демократичні цінності? Перерахуйте окремі цінності та дайте їм характеристику.

16. Які стандарти демократичних країн має утвердити Україна, щоб вступити до ЄС.

17. Які сучасні виклики та перешкоди існують в Україні на шляху вступу до ЄС?

18. Якими є, на Ваш погляд, критерії щодо вступу України в НАТО? Наведіть власний коментар.

До теми 5

1. Які проблеми має вирішити сучасна політико-управлінська еліта з метою підвищення власної правосвідомості та правової культури в суспільстві?

2. Що, на Вашу думку, є причинами прояву правового нігілізму в Україні?

3. Що слід розуміти під поняттям “правосвідомість” у процесі реалізації політичної діяльності?

4. Чи підпорядковується поняття “правосвідомість” народу закономірності суспільного розвитку?

5. Політична правосвідомість поділяється на суспільну, групу та індивідуальну. Коротко охарактеризуйте кожну з них.

6. Політична правосвідомість виступає основою ефективної реалізації публічної політичної діяльності. Наведіть власне тлумачення цього положення.

7. Розкрийте взаємодію правосвідомості та принципів і норм громадянського суспільства в демократичних країнах та в Україні.

8. Виділіть основні шляхи подолання політичного нігілізму в молодіжному середовищі.

9. Які, на Вашу думку, можна запропонувати механізми політичної соціалізації молоді в сучасному українському суспільстві?

10. Які обов’язки в процесі навчання та виховання перед власною державою має усвідомити та реалізувати молодь?

11. Чи правомірною є теза: “сучасна “модерн-політика” пов’язана з молоддю?

12. Чи існує необхідність залучення молоді до публічної політичної діяльності?

13. Чи проводять партійні лідери України роботу щодо виховання політичної культури в молодіжному середовищі?

14. Які політичні орієнтації існують серед молоді в регіонах? Здійсніть короткий аналіз.

15. Чи ефективно виконують свою просвітницьку роль у сучасному українському суспільстві ЗМІ?

16. Чи використовують політичні партії державну та національно-народну символіку в інтересах виховання патріотизму в сучасному українському суспільстві?

17. Як Ви вважаєте, “чи шкодить корупція, бюрократизм та “сварки” в середовищі політико-владної еліти демократизації публічної політичної діяльності?

18. Чи повинна політико-владна еліта України вибачитися перед власним народом за “прихватизацію” та неповагу до нього?

19. Чи є в історії розвитку суспільств приклади розкаяння за негативну діяльність перед народом, подібні до розкаяння Іоанна Павла II в 2000 р.? Дайте власний коментар.

Глосарій

Абсентеїзм (від лат. відсутній) - неучасть громадян у громадському й політичному житті, у заходах, спрямованих на реалізацію їхніх прав і свобод, зокрема ухиляння від участі у виборах.

Авантюризм політичний - діяльність, поведінка, що перебувають на межі зі здоровим глуздом, позитивним і пов'язані з невиправданим ризиком. Як правило, політик-авантюрист сподівається на швидке і часто випадкове везіння, успіх, одержання сумнівної вигоди. Шлях до авантюричних дій, вчинків розпочинається з авантюричних розрахунків, необ'єктивного оцінювання явищ, подій, поведінки інших, нереалістичних прогнозів. Політик-авантюрист грубо ігнорує реальну дійсність, стан справ, політичну ситуацію, видає бажане за дійсне. **А. п.** особливо небезпечний для інших людей, іноді цілих народів, націй, коли він притаманний не просто політикам середньої ланки, а лідерам партій, груп, об'єднань, суб'єктам влади і управління, високим посадовим особам, що перебувають на державній службі. Їх авантюризм може спричинити суттєву дестабілізацію суспільно-політичної ситуації, стати причиною серйозних економічних, політичних, військових конфліктів - від регіональних до міждержавних.

Антиконституційна діяльність - діяльність політика, який (навіть словесно підтримуючи) дискредитує конституцію своєї держави, норми, які в ній містяться. Йдеться не лише про політиків першого ешелону - провідних політичних лідерів держави, а й про тих, хто своїми діями навіть на регіональному рівні фактично порушує або сприяє порушенню норм конституції. В недемократичних суспільствах таке явище досить поширене.

Авторитаризм (від лат. влада, вплив) - тип політичного режиму, який характеризується субординацією суб'єктів політичних відносин, наявністю сильного центру, що має концентровану владу, певні можливості застосування насильства чи примусу.

Агітація (від лат. приведення в рух, спонукання) - а) поширення політичних ідей і гасел з метою впливу на суспільну свідомість і настрої народних мас, спонукання їх до цілеспрямованої активності, політичних дій; б) один з поширених засобів політичної боротьби; в) усна, друкована і наочна політична діяльність, за допомогою якої ті чи інші політичні сили впливають на свідомість і настрої мас.

Альтернатива - а) необхідність вибору між взаємозаперечними можливостями; б) кожна із взаємно протилежних можливостей.

Анархізм (від грецьк. безладдя) - ідейно-теоретична й суспільно-політична теорія, в основу якої покладено заперечення інституціонального, насамперед державного управління суспільством.

Апарат політичний - сукупність державних органів, громадських політичних організацій, працівників відповідних установ і виборних політичних органів, через які здійснюються політична влада, функції державного управління, політичного прогнозу, контролю тощо.

Аполітизм - байдуже (справжнє чи удаване) ставлення до політики, ухилення від участі в суспільно-політичному житті.

Багатопартійність - одна з основоположних умов демократичного ладу, коли інтереси різних суспільних верств виражаються відповідними політичними партіями, що змагаються між собою за владу і справляють більш-менш визначальний вплив на події в суспільстві. Реальна **Б.** не там, де багато партій, а там, де партії мають суттєву соціальну базу, репрезентують суттєві інтереси, дійсно впливають на розв'язання нагальних суспільних проблем.

Біль про права (від пізньолат. документ з печаткою) - конституційно-законодавчий документ, що визначає головні права і свободи громадян та проголошує обов'язковість їх дотримання й захисту від сваволі влади. Вперше **Б. п. п.**, що суттєво обмежував владу короля, був прийнятий в Англії у 1689 р. Згодом цей документ вплинув на прийняття у 1789 р. Декларації прав людини й

громадянина у Франції, послужив прообразом перших десяти поправок до Конституції США 1791 р., був покладений в основу Загальної декларації прав людини 1948 р.

Блок політичний - союз, об'єднання політичних партій, громадських організацій, груп людей, держав, які домовляються про узгодження дій для досягнення спільних цілей. Це такий спосіб здійснення спільних політичних акцій, коли, на відміну від коаліції, соціально-політичні угруповання чи держави узгоджують свої дії на засадах пріоритетності, а то й домінування когось з них, неоднаковості та нерівності місця й ролі, прав і можливостей учасників блоку. Законом України “Про вибори народних депутатів України” передбачена можливість утворення виборчих блоків партій, які висувають кандидатів у депутати єдиним списком для участі у виборах по багатомандатному загальнодержавному виборчому округу.

Бойкот політичний - захід, що поширений, зокрема, у міжнародній політиці як система санкцій (економічних або політичних) щодо однієї або кількох держав. Використовується також як засіб відмови, утримання населення від участі у виборах (найчастіше у представницькі органи влади).

Брифінг політичний - недовготривале зібрання представників засобів масової інформації з метою інформування їх про певну політичну подію, ситуацію, позицію, точку зору. На **Б. п.** представники засобів масової інформації можуть ставити запитання, які їх цікавлять.

Буржуазія - поняття, яке неодноразово у ході історії переосмислювалося. Так, згідно з розумінням античних філософів, **Б.** - це група громадян, які управляли собою та іншими. За часів Середньовіччя, коли виникли і розвинулися міста, **Б.** називали частину населення, що мала певні, закріплені в міському праві, привілеї. Пізніше, у XIX ст., **Б.** утверджується як окремий соціальний клас. Нині досить поширеним є визначення **Б.** як середнього класу, який має засоби виробництва і використовує найману робочу силу.

Бюрократія (від фр. букв. - панування канцелярії, бюро, канцелярія та грецьк.- влада) - найвищий привілейований прошарок чиновників-адміністраторів у державі; ієрархічно організована система управління державою чи суспільством за допомогою особливого апарату, наділеного специфічними функціями та привілеями.

Виборча кампанія - комплекс заходів і процедур формування державних та громадських виборних органів. Головними серед них під час виборів народних депутатів та Президента в Україні є: призначення виборів та визначення дати їх проведення; визначення виборчих округів та виборчих дільниць; утворення виборчих комісій (Центральної, окружних, дільничних); складання списків виборців; висування та реєстрація кандидатів; проведення передвиборчої агітації; власне голосування; підрахунок голосів; оприлюднення результатів голосування; проведення в разі необхідності повторного голосування чи повторних виборів.

Виборча система - сукупність установлених законом правил організації та проведення політичних виборів, критеріїв і способів визначення їх результатів. Розрізняють мажоритарну, пропорційну та змішану виборчі системи. Тип установленої в країні виборчої системи є наслідком традицій суспільно-політичного розвитку, політичної культури, що склалася, розстановки політичних сил та пріоритетів.

Влада грошей (у політиці) - засіб, з допомогою якого можна впливати на позиції, дії не лише окремих громадян, а й політичних сил - партій, об'єднань, груп. Гроші в боротьбі за владу, її збереження, примноження особливо активно використовуються у де-стабілізованих суспільствах, де недосконалі закони, низький державний і громадський контроль за діяльністю політиків, політичних сил.

Волонтаризм - ігнорування об'єктивних умов, ситуацій, реального стану справ, надія на суб'єктивістські методи політичної діяльності, які рано чи пізно дискредитують політика-волонтариста.

Вето - а) право глави держави або верхньої палати парламенту припинити введення в дію закону, прийнятого законодавчим

органом або нижньою палатою парламенту; б) принцип одногослосности постійних членів Ради Безпеки ООН (жодне рішення з питань міжнародного миру й безпеки не вважається прийнятим, якщо проти нього голосує бодай один з постійних членів Ради Безпеки).

Вибори - процедура обрання або висування певних осіб способом відкритого чи закритого (таємного) голосування; найпоширеніший механізм створення органів та інститутів влади.

Виборча система змішана (від грецьк. утворення) - порядок визначення результатів голосування, в якому поєднано елементи мажоритарної та пропорційної систем.

Виборча система мажоритарна (від лат. більший) - порядок організації виборів і визначення результатів голосування, коли обраним вважається кандидат або список кандидатів, який отримав більшість голосів у виборчому окрузі.

Виборча система пропорційна - порядок організації виборів і визначення результатів голосування, за якого розподіл мандатів між партіями, які висунули своїх кандидатів у представницький орган, здійснюється згідно з кількістю отриманих партією голосів.

Влада - здатність, право й можливість розпоряджатися ким-небудь або чим-небудь, а також справляти вирішальний вплив на долю, поведінку та діяльність людей з допомогою різноманітних засобів (права, авторитету, волі, примусу та ін.); політичне панування над людьми; система державних органів; особи, органи, наділені владно-державними та адміністративними повноваженнями.

Грант - субсидія, виділення організації або особі коштів на благодійну діяльність. Як правило, Г., які являють собою відносно великі суми коштів, призначені для досягнення конкретної мети. На відміну від позичених коштів, Г. не повинні бути погашені одержувачем. Г. загального призначення забезпечують можливість функціонування неприбуткової організації і витрачаються на оплату адміністративних та інших витрат, пов'язаних з її діяльністю. Цільові Г. надаються для здійснення тих чи інших проектів (науково-дослідних робіт, дослідно-конструкторських розробок та ін.).

Герб державний (від нім. спадщина) - відмітний знак держави, офіційно прийнята емблема, виконана за законами геральдики й зображувана на прапорах, монетах, печатках, офіційних паперах тощо.

Глобальна політика - великомасштабна діяльність держав, урядів, міжнародних політичних і наукових організацій з дослідження і вирішення глобальних проблем сучасності не тільки в національних і регіональних межах, а й у планетарному масштабі.

Голосування - конкретна процедура визначення думок більшості при вирішенні будь-яких питань. Процедури Г. розглядаються і встановлюються парламентом та іншими представницькими органами і закріплюються конституціями або іншими спеціальними законами держав. Г. може бути прямим, відкритим, таємним, поіменним та ін. У деяких державах дозволено Г. поштою (шляхом опитування). Якщо особа, що голосує, з поважних причин не може прибути до місця Г., вона направляє поштою до виборчої комісії заповнений бюлетень і посвідчення на право Г.

Громадська організація - об'єднання громадян для задоволення та захисту своїх законних соціальних, економічних, творчих, вікових, національно-культурних, спортивних та інших спільних інтересів (за Законом України "Про об'єднання громадян").

Громадянин - людина, яка ідентифікує себе з певною країною, що породжує в неї певні духовно-моральні почуття щодо встановлених у ній порядків, її історії й культури, а також наділена відповідним юридичним статусом, що є підставою для володіння певними правами (приміром такими, як право на державне забезпечення й захист, виборче право, право на представництво інтересів в органах державної влади, свободу слова й асоціацій, право на житло, роботу, освіту, медичну й матеріальну допомогу, на захист безпеки і власності тощо).

Громадянське суспільство - сфера життєдіяльності спільноти й окремих людей поза межами офіційної регламентації з боку держави, непримусової людської асоціації. Г. с. формуєть-

ся там, де люди виявляють здатність дотримуватися принципів і цінностей соціальності без примушення з боку держави, створюють мережу добровільних об'єднань задля вираження, задоволення й захисту інтересів різних верств населення, формування цивілізованих відносин між усіма учасниками виробництва та обміну, пом'якшення зіткнення групових інтересів, продукування "соціального капіталу". Розвинуте **Г. с.** є важливою передумовою будівництва правової демократичної держави.

Громадянськість - духовно-моральна якість особистості, її світоглядно-психологічна характеристика, що зумовлена її державною самоідентифікацією, усвідомленням належності до конкретної країни, суспільства. Із цим пов'язане ставлення людини до встановлених у державі порядків, законів, інституцій влади, почуття власної гідності у відносинах із представниками влади, знання й повага до прав людини, готовність і вміння домагатися реалізації цих прав, вимагати від держави виконання її функцій, відповідальне ставлення до своїх обов'язків перед громадою. **Г.** є наслідком тривалого виховного, формуючого впливу, громадянської соціалізації особистості. Почуття **Г.** може зберігатися в людини навіть і за умов втрати нею формального громадянства, підданства тієї чи іншої держави.

Групи соціального тиску - соціальний інститут демократичної політичної системи, добровільно організована спільнота, що діє явно чи приховано, об'єднана загальними інтересами і має на меті вплив на владу для реалізації власних потреб.

Групова політика - принципи та механізми представлення інтересів громадян при прийнятті політичних і управлінських рішень за допомогою певних добровільних громадських об'єднань, а також засоби впливу, які ці об'єднання використовують. У політології виділяють: плюралістичну, корпоративну, некорпоративну та патронажно-клієнтельну моделі захисту інтересів і **Г. п.**

Демократія (від грец. народ і влада) - політичний лад, порядок здійснення влади, спосіб управління суспільними справами

за участю і в інтересах народу; практичне втілення ідеалів свободи, справедливості, рівності можливостей, людських прав; соціальна активність, участь громадян в ухваленні і здійсненні суспільних рішень, у житті громади, розв'язанні суспільних проблем. **Д.** - це не лише формальне визнання народу джерелом влади, сувереном, стосовно якого влада відіграє обслуговуючу роль, не тільки переважне право більшості при ухваленні суспільних рішень, а й поважання прав і потреб меншості, загальне дотримання закону й конституційного порядку, чітке визначення політичних процедур, суспільних заходів, політичної комунікації за допомогою регламентів, толерантне, терпиме ставлення її учасників до інших думок і позицій, готовність до компромісу у вирішенні спірних питань. Ознакою **Д.** є участь громадян у формуванні органів державної влади, контролі за їх діяльністю, вплив на прийняття спільних для всіх рішень на засадах загального, рівного виборчого права і здійснення цього права у процедурах виборів, референдумів тощо.

Державна внутрішня політика - сукупність дій державних органів влади, спрямованих на розв'язання певних суспільних проблем, регулювання суспільних відносин, збереження існуючого стану в суспільстві або цілеспрямоване його перетворення, забезпечення цілісності, взаємозв'язку і взаємодії окремих сфер суспільства. **Д. в. п.** спрямована на узгодження інтересів окремих верств населення, встановлення їх пріоритетності (ранжування) та можливе за певних умов задоволення. Залежно від форми державного правління **Д. в. п.** більшою або меншою мірою впливає на життя суспільства в таких сферах, як виробництво й розподіл, охорона громадського порядку та суспільної безпеки, охорона здоров'я, освіта, культура тощо.

Державні соціальні гарантії - встановлені законами та іншими нормативно-правовими актами мінімальні розміри оплати праці, доходів громадян, пенсійного забезпечення, соціальної допомоги, розміри інших видів соціальних виплат, які забезпечують рівень життя, не нижчий від прожиткового мінімуму.

Децентралізація влади - передача центром компетенції, ряду функцій і повноважень місцевим органам влади, які не підпорядковані центральній владі; правове відчуження повноважень держави як юридичної особи на користь іншої юридичної особи - місцевої влади.

Демагогія - використання підміни понять, пустопорожніх, а то й брехливих обіцянок, перекручених фактів, лестощів, заздалегідь нереальних обіцянок з метою досягнення відповідної мети в політичній діяльності. **Д.** майже завжди супроводжується пишномовними заявами, які фактично лише приховують корисливі цілі демагога.

Держава (від лат. залишатися прямим, бути нерухомим) - термін, яким насамперед позначають політико-юридичну організацію певної соціальної групи на певній території, яка характеризується власними цілями, наділена монополією законної влади впродовж певного історичного періоду.

Делегування влади - передача влади від одного суб'єкта до іншого, один з основних способів її функціонування і один з найважливіших політичних інститутів.

Демократизація - зміцнення демократичних структур і процедур за рахунок щонайширшої участі громадян у розробці і прийнятті рішень з найважливіших для суспільства проблем.

Депутатський запит - одна з дієвих і популярних форм контролю депутатів за діяльністю уряду країни, певного міністерства, відомства. Мета **Д. з.** - контроль над політикою, нагляд за якістю управління взагалі, захист прав і свобод громадян або окремих соціальних груп, запобігання можливим порушенням, зловживанням, несправедливостям, їх виявлення та усунення тощо, а також пропаганда депутатом своєї діяльності, результатів роботи.

Діалог політичний - поширена форма інтерсуб'єктної комунікативної взаємодії; процес двостороннього спілкування, який здійснюється мовними засобами і спрямований на виявлення взаємних інтересів, точок зору, пошук спільної або схожої політичної позиції, узгодження інтересів, мети, дій тощо.

Диктат - беззаперечна вимога, вказівка, продиктована, нав'язана сильною стороною слабкішій для безумовного виконання. У політиці до цього прийому вдаються політики, які мають владу і спроможні владарювати саме за рахунок Д., а не авторитету, здібностей, таланту чи інших позитивних рис.

Донорство - надання безповоротної фінансової, технічної допомоги на конкурсній основі організацією, в місіях якої це передбачено.

Електорат (від франц. *обираю*) - корпус виборців, купність громадян, які користуються активним виборчим правом, тобто правом обирати когось до складу органу влади.

Етатизм (від франц. *держава*) - повне й цілковите підпорядкування державі усіх сфер життя суспільства, її всеохопному тотальному впливові; політика активного втручання держави в економічну та інші сфери життя суспільства, цілковита їх підконтрольність державі. Наслідком Е. є крайня централізація, дріб'язкова регламентація та бюрократизація суспільних процесів, відчуження народу від участі в громадських справах, у розв'язанні спільних проблем.

Загальне виборче право - один з основоположних принципів демократичного виборчого процесу, який означає, що до участі у виборах мають бути залучені всі громадяни країни, які досягли встановленого законом віку, без жодних обмежень, за винятком випадків, однозначно регламентованих законом.

Зловживання владою (службовим становищем) - свідоме використання службового становища владою всупереч інтересам народу з мотивів одержання особистої користі. **З. в.** завдає суттєвої шкоди державі, громадським інтересам, правам і свободам громадян, які захищаються законом. А тому закон має активно протидіяти **З. в.** на всіх рівнях політичної діяльності.

Змова - таємна домовленість групи політиків чи громадських об'єднань, партій стосовно відповідних спільних дій для досягнення певної політичної мети. Найчастіше під час **З.** йдеться

про владу - її повалення, захоплення, обмеження або поділ (перерозподіл).

Імпічмент - основний порядок притягнення до відповідальності і судового розгляду справ про правопорушення високих посадових осіб.

Інавгурація - а) урочистий акт уведення людини на посаду; б) надання будь-якому населеному пункту певної назви, призначення (наприклад ритуального); в) урочистий акт уведення на посаду обраного президента. У Стародавньому Римі вступ на посаду здійснювався авгурами (колегією священників) і супроводжувався спеціальними релігійними ритуальними діями.

Інновації (від лат. поновлення, зміна) - у суспільних науках - оновлення, нововведення.

Інтерпеляція - запит, адресований депутатами прем'єр-міністру або міністру з вимогою дати пояснення з приводу загальної політики чи діяльності окремого міністерства, відомства.

Ідентифікація (від лат. однаковий, тотожний) - в суспільно-політичній практиці - характеристика людини чи організації, визначення їх сутності через порівняння з існуючими структурами й цінностями, констатацію тотожності з ними чи навпаки, відмінності від них через усвідомлення людиною своєї належності до тієї чи іншої спільноти.

Ідеологія (від грец. ідея, поняття і - слово, вчення) - система релігійних, філософських, політичних, правових, естетичних та інших ідей, переконань, ідеалів, які властиві відокремленим суспільним групам (верствам, класам, націям та ін.), сприймаються ними як беззаперечна істина, відображають їхні специфічні інтереси й задають відповідну парадигму світосприйняття та практичного ставлення до оточення. Наріжним каменем сучасних політичних І. (провідні серед них - консерватизм, лібералізм, соціалізм) є питання про міру та спосіб регулюючого впливу держави на суспільні процеси (передусім на економічно-виробничі). Той чи інший спосіб вирішення цього питання різними людьми зумов-

лений їхнім соціальним становищем, особистими переконаннями та суб'єктивними уподобаннями. Отож питання про істинність, науковість якоїсь І. є, принаймні, некоректним, її цінність може полягати тільки у відповідності злободенним потребам суспільного життя.

Ідеологія політична - відносно самостійна сукупність теоретичних поглядів, які відображають інтереси певних соціальних груп з приводу влади, її здобуття та використання.

Коаліційний уряд - уряд, до складу якого входять представники різних політичних партій, що в результаті виборів отримали місця у законодавчому органі і уклали між собою угоду заради спільного правління. Створення **К. у.** стає можливим і необхідним, коли жодна з політичних партій, що брали участь у виборах, не отримала необхідної для формування уряду більшості мандатів. Це найкраще відповідає параметрам парламентської республіки і партійно-пропорційної виборчої системи.

Коаліція - об'єднання, союз для досягнення спільної мети; угода, укладена між політиками, політичними партіями, силами, групами з метою утворення коаліційного уряду; політичний союз (домовленість) двох або більше держав для боротьби з іншою державою або групою держав. Коаліції залежно від мети, форми дії тих суб'єктів політики, які утворили **К.**, можна і потрібно розглядати як позитивне і як негативне явище.

Компроміс - угода про взаємні поступки між протидіючими політиками, силами, владами, державами. Як політичну анти-технологію ми розглядаємо **К.** тоді, коли на нього йдуть з метою завдати шкоди державним, громадським інтересам, коли відмовляються і ухиляються від принципової позиції, точки зору, "складають зброю", яка до цього використовувалася чесно і з шляхетною метою.

Конфлікт - зіткнення різних інтересів, поглядів, точок зору, позицій, прагнень, що загрожує серйозними ускладненнями і непередбачуваними наслідками. Це явище досить поширене і не завж-

ди негативне, оскільки конфлікти можуть виникати об'єктивно, а можуть і провокуватися окремими політиками, політичними силами.

Консенсус (принцип) - (від лат. - згода, однастайність) - вироблення й ухвалення колегіальних рішень шляхом не голосування, коли перемагає думка більшості, а узгодження позицій і пошуку формулювань, прийнятних для всіх сторін, що беруть участь в обговоренні питання. Якщо не вдається узгодити всі положення спільного рішення, то приймають лише ті з них, які не викликають заперечення у жодного з учасників дискусії. Принцип **К.** застосовують організації та установи, рішення яких мають рекомендаційне, не імперативне значення (приміром Організація з безпеки та співробітництва в Європі) або в яких діє принцип вето (Рада Безпеки ООН).

Корпоратизм - система представництва інтересів через обмежену кількість жорстко визначених, ієрархічно ранжованих і функціонально диференційованих груп інтересів, що монополізують представництво відповідних сфер суспільного життя за згоди держави в обмін на її участь у підборі лідерів та призначенні керівного складу цих груп, а також у формуванні їхніх вимог.

Культура громадянськості - вираження ставлення індивідів до інституцій держави та настанов влади, їх законслухняності та критичної вимогливості. **К. г.**, на відміну від культури політичності, належить до царини взаємодії громадськості та влади, а не до сфери протистояння окремих верств між собою. Вона характеризується сприйняттям влади як об'єкта впливу з приводу захисту інтересів і прав громадян, а не як предмета боротьби й завоювання. **К. г.** виражається у ставленні населення до існуючого порядку, у знанні й визнанні ним суспільних норм, готовності їх дотримуватися. До змісту **К. г.** належать знання людей про їхні права й обов'язки, влаштування держави, існуючу політичну систему й головні конституційні і законодавчі регламенти та процедури політичного (зокрема виборчого) процесу. **К. г.** в демократичному суспільстві є результатом систематичного, методично й концептуально обгрунтованого позаідеологічного освітнього впливу.

Легітимація влади (від лат. законний) - визнання влади народом, підтвердження відповідності праву або законності того чи іншого органу влади, державно-політичного рішення, повноважень громадських представників, прийняття учасниками політичної взаємодії умов та правил “гри”. Внаслідок легітимації влада та її настанови набувають загальнозначущої, обов’язкової і законної форми. Політичні вибори мають бути визнані як дієва форма надання легітимності структурам влади, визнання існуючого суспільно-політичного ладу.

Лояльність (від франц. вірний, чесний, відданий) - ознака громадянськості, що полягає у визнанні людьми чинних законів, у згоді перебувати у межах законності, в чинному “правовому полі”, у вмінні дотримуватися встановлених норм, правил, вимог та настанов влади. Здатність громадянина до самоорганізації через підпорядкування своєї поведінки чинним законам держави. **Л.** як елемент культури громадянськості визначається рівнем правосвідомості людей - їхнім розумінням і визнанням того, що є законним, а що - незаконним. Разом із тим **Л.** не заперечує критичного ставлення особистості до влади та її настанов.

Маніпуляція політична - махінації, певні брудні дії в політиці. Маніпулюють цінами, курсом валют, громадською думкою, гаслами, ідеями і навіть людьми, політичними партіями, рухами, а під час, наприклад, виборів - виборцями (електоратом).

Меценатство - опікування культурою за рахунок власної щедрості. Характеризується безпосередньою дією, тобто не здійснюється, як правило, через посередницькі структури. Ефективна благочинна допомога фізичних осіб на добровільній безповоротній основі.

Національна політика - політика всередині держави стосовно національних меншин. У колишньому СРСР **Н. п.** була невіддільною складовою політики стосовно неросійських націй, яка здійснювалася з метою цілеспрямованої уніфікації, спрямованої на асиміляцію всіх етнічних груп у російському “народі”. **Н. п.**

здійснювалася шляхом запровадження російської мови, яка оголошувалася мовою міжнаціонального спілкування, розселення росіян на територіях, де проживали інші національності. З часом, особливо в 1989 р. і пізніше, природно, в СРСР відбулися серйозні національні конфлікти у зв'язку з прагненням окремих республік мати національну автономію (Вірменія, Азербайджан, Прибалтика та ін.).

Неурядові організації (НУО) - локальні, національні чи міжнародні об'єднання людей, діяльність яких здійснюється з ініціативи громадян, а не із санкції чи вказівки уряду і не має на меті отримання прибутку. **НУО** є елементами громадянського суспільства, що виконують широке коло функцій, таких як захист прав людини, надання допомоги біженцям, боротьба за роззброєння, здійснення дослідницьких та освітніх заходів. **НУО** створюють для людей можливість брати безпосередню участь у розв'язанні проблем власного життя, прийнятті відповідних рішень, налагодженні партнерської співпраці між собою та з державними органами й міжнародними організаціями.

Об'єднання громадян - добровільне громадське формування, створене на основі єдності інтересів для спільної реалізації громадянами своїх прав і свобод. **О. г.** незалежно від назви (рух, конгрес, асоціація, фонд, спілка тощо) визнається політичною партією або громадською організацією (за Законом України "Про об'єднання громадян"). За термінологією ООН, **О. г.** може бути визначене як демократична організація, що представляє інтереси своїх членів та є підзвітною перед ними.

Опозиція (від лат. протиставлення) - форма протистояння влади певної соціальної групи чи політичного об'єднання; протидія якоїсь політичної сили офіційному курсу правлячих кіл, її боротьба за прихильність виборців і прихід до влади або за втілення своїх пропозицій у політичні рішення. **О.** - це і партійні угруповання, парламентські фракції, які перебувають у меншості. Завдання парламентської **О.** - піддавати критиці урядові рішення, виявляти в них слабкі місця й вимагати їх усунення; запобігати

проведенню політичного курсу країни в інтересах якоїсь однієї групи; напрацьовувати проекти альтернативних суспільних рішень та урядової політики; формулювати й виражати думки, позиції тієї частини населення, на яку вона спирається. **О.** - певна група діячів, членів партії, об'єднання, парламенту, уряду, які протидіють більшості, державній владі або силам, які таку владу підтримують. Часто до **О.** потрапляють політики, не здатні самостійно займатися політичною діяльністю, самореалізовуватися. Існує **О.** поміркована, радикальна, лояльна, готова до захисту певних узгоджень позицій, пошуків згоди, консенсусу, підтримки влади, а також конструктивна і деструктивна. З-поміж усіх видів **О.** варто виокремити саме конструктивну, оскільки її наявність (як і наявність політиків, що очолюють таку **О.** або входять до неї) розглядається як необхідне явище у суспільстві, особливо нестабільному, коли демократичні відносини, інституції лише формуються, інтенсивно розвиваються демократичні процеси.

Обструкція - умисний зрив чого-небудь, наприклад парламентського, урядового засідання, певного зібрання, запланованої акції, дії. До **О.** вдаються політики і громадські діячі будь-якого рівня і масштабів, як правило, кооперуючись з іншими політиками.

Партійна доктрина - набір поглядів, форма конкретизації політичної ідеології, що визначає основні напрями, цілі, методи та інструменти діяльності політичної партії

Офіційна (національна) **мова** - мова, яка використовується в письмовій і усній формах у законодавстві, в діяльності адміністративних, судових органів, у сфері освіти, певному політичному співтоваристві. Як правило, **О. м.** є національною. У державах, де проживає велика кількість національних меншин, може бути кілька **О. м.** (наприклад, у Канаді - англійська і французька, у Швейцарії - німецька, італійська, французька, ретороманська).

Партійна ідентифікація - довготермінове віддавання переваги одній конкретній партії індивідами та соціальними групами; є ефективним раціональним механізмом прийняття рішення під час виборів.

Партійна парламентська коаліція - об'єднання парламентських фракцій з метою досягнення загальнозначимих цілей.

Партійна програма - основний партійний документ, у якому систематизуються суттєві вимоги політичної партії, а також вказуються політичні дії, що необхідні для здобуття, збереження та використання влади в інтересах певної соціальної групи.

Партійна система - сукупність політичних партій (правлячих чи опозиційних), що діють у межах певної політичної системи (держави) і беруть участь у боротьбі за владу та її здійснення.

Партія політична (від лат. частина, галузь, відділ) - добровільне об'єднання людей, що прагнуть домогтися втілення в життя ідей, які вони поділяють, задоволення спільних інтересів шляхом здобуття і здійснення влади. У демократичних суспільствах **П. п.** відіграють важливу роль у формуванні та діяльності всіх ланок апарату державної влади. За українським законодавством, **П. п.** є об'єднання громадян - прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку, головною метою яких є участь у виробленні державної політики, формуванні органів влади, місцевого та регіонального самоврядування і представництво в їх складі (за Законом України "Про об'єднання громадян"). **П. п.** - це зареєстроване згідно із законом добровільне об'єднання громадян - прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку, метою якої є сприяння формуванню і вираженню політичної волі громадян, яка бере участь у виборах та інших політичних заходах (за Законом України "Про політичні партії").

Парламент - термін, що у політичному сенсі має багато значень: "промова", "виступ", "дискусія", "спроможність говорити", "розмова", "слухання" та ін. Нині під **П.** розуміють збори або систему зборів, де ведеться дискусія, ухвалюються відповідні рішення. Як політичний інститут сучасний **П.** виник і сформувався у Великобританії (1686-1832 рр.).

Партійна система - невіддільна складова політичної системи сучасного суспільства. **П. с.** складається з політичних партій

різноманітної орієнтації і спрямування. За наявності багатьох партій у державі існує багатопартійна система.

Передвиборча платформа - офіційний партійний документ, у якому популяризуються програмні вимоги партії, спрямовані на залучення максимальної кількості виборців до голосування за кандидатів даної політичної партії

Політична пасивність - байдужість до політики і небажання брати участь у політичній діяльності, політичному житті. **П. п.** має різні джерела. Це і нерозвиненість політичної культури людини, брак відповідних знань і досвіду, відповідна форма політичного протесту. До останнього, наприклад, вдаються, коли багато потерпають від політичного гноблення, надмірних утисків, відчувають реальну, в тому числі і фізичну, загрозу особистій безпеці.

Політичний клан - стійке неформальне об'єднання людей у політиці, правлячій верхівці, що ведуть боротьбу за владу. **П. к.** незалежно від рівня управління політичної діяльності, на якому вони утворювалися, завдають великої шкоди соціальній стабільності, часто ставлять під загрозу навіть життя окремих людей, політичних діячів.

Посадові привілеї - права і пільги, які має людина (політик) відповідно до займаної посади. Здебільшого вони об'єктивно надаються для того, щоб політик (посадова, керівна особа) якнайкраще виконував свої службові обов'язки. Однак за багатьох обставин, серед яких слід насамперед виокремити відсутність відповідного державного, громадського контролю, політики претендують на дедалі більші права та пільги і отримують їх. Найчастіше така ситуація призводить до того, що політик порушує не просто норми моралі, а й закон, а тому має за це нести певну відповідальність.

Протекціонізм - влаштування людей на державну службу (ту чи іншу роботу) не за їхні ділові якості, здібності, а через знайомства, винагороду. У політиці **П.** проявляється у формі роздавання політичних постів і посад різного рівня і ваги, за що той, хто їх отримує, повинен "відпрацювати".

Плюралізм (від лат. множинний) - демократичний принцип, що означає визнання людьми права на існування в суспільстві всієї множини цінностей, інтересів, уподобань, думок, позицій і, відповідно, політичних сил та інституцій, партій, що їх виражають і відстоюють, громадських організацій і об'єднань. **П.** - це визнання права, повага до багатоманітності світу, можливість вільно висловлювати різні думки й уподобання, доки вони не суперечать принципам гуманізму, ідеалам прав людини й соціальній стабільності. Сповідування принципу **П.** передбачає визнання й інших принципів демократизму - толерантності, компромісу. Альтернативою **П.** є властивий тоталітарному суспільству ідеологічний та організаційний монізм (див.: *Толерантність. Компроміс*).

Політична еліта - правляча й вибрана меншість, яка безпосередньо або опосередковано бере участь у прийнятті й організації виконання політичних рішень. Тобто до **П. е.** входять ті, хто приймає владні рішення, править, розподіляє суспільні багатства, цінності, керує іншими підсистемами в суспільстві.

Політичний плюралізм - існування різноманітних позицій учасників політичного процесу та можливість їх інституціоналізації й представлення на владному рівні.

Політичні права і свободи - одна із груп основних конституційних прав і свобод громадян, що забезпечують можливість брати участь у суспільному і політичному житті країни. **П. п. і с.** охоплюють право на участь в управлінні суспільством і державою, виборче право, право на об'єднання, свободу зборів і маніфестацій, свободу інтеграції, право петицій. Володіння цими правами зазвичай пов'язане з належністю до громадянства даної держави.

Права людини - поняття, що характеризує правовий статус людини відносно держави, її можливості та домагання в економічній, соціальній, політичній і культурній сферах. **П. л.** мають природний і невідчужуваний характер. Вільне й ефективне здійснення **П. л.** - одна із головних ознак громадянського суспільства і правової держави.

Правова держава - суверенна політико-територіальна організація публічної влади, яка ґрунтується на принципі верховенства права, дотримання закону, поважання особи й недоторканності її прав, свобод та законних інтересів. **П. д.** вважається такою, в якій визнано пріоритет прав людини перед правами будь-якої спільноти (класу, нації), прав народу перед правами держави, а визначальним пунктом громадянського регулювання є інтереси особи. Сутність **П. д.** полягає ще й у дотриманні закону тими, хто перебуває при владі, у взаємній відповідальності держави та громадян одне перед одним. **П. д.** - необхідна умова і найважливіша засада вільного існування людей у демократичному суспільстві. Демократична **П. д.** та її урядовці мають діяти в інтересах усіх верств населення, бути нейтральними арбітрами у протистоянні громадсько-політичних позицій, гарантувати належне використання інституцій та процедур виявлення й здійснення волі народу. У **П. д.** громадяни можуть робити все те, що не заборонено законом; політичні діячі не можуть користуватися прерогативами, які їм не надані законом; діє незалежна система судової влади.

Представницька демократія - форма народоправства, за якої громадяни не беруть безпосередньої участі у прийнятті державних рішень, а доручають це своїм представникам (делегатам, депутатам), уповноважують їх репрезентувати й відстоювати свої інтереси, делегують своє право на належну їм частку влади і, таким чином, через своїх обранців впливають на управління державою.

Програма політичної партії - виклад цілей та завдань цієї партії, а також шляхів їх досягнення.

Референдум (від лат. те, що повинно бути повідомлене) - всенародне голосування (опитування) з певних важливих питань суспільного життя. Як синоніми використовуються поняття “плебісцит”, “всенародне голосування” і “всенародне опитування”. Рішення про проведення **Р.** може виходити від президента, уряду, парламенту, від частини населення, що має виборче право.

Свобода об'єднань - гарантоване основне право на створення союзів і товариств, тісно взаємопов'язане зі свободою слова. **С. о.** і свобода слова гарантовані конституцією.

Соціалізація - процес передачі новому члену суспільства певних цінностей, норм, які поділяють його члени, і рис, і які їм притаманні. **С.** сприяє становленню громадянина, його життєвої позиції.

Статус соціальний - становище індивіда або групи в соціальній системі стосовно інших груп та індивідів. Характеризується за економічними, професійними та іншими ознаками.

Суспільство (у вузькому розумінні) - конкретна спільнота у єдності загальних особливих і одиничних ознак (наприклад первісне, рабовласницьке, феодальне та ін.) і як окремий регіон, країна (наприклад російське, німецьке, французьке тощо).

Сектантство політичне - крайня (ліва або права) течія в партії, організації, політичному об'єднанні, яка втратила зв'язок із союзниками і соціальною базою і перетворилася на замкнену, самоізолювану групу. **С.** у політиці несумісне з демократією.

Соціалізація політична - процес засвоєння особистістю чи соціальною групою чинних норм політичного життя, політичних ідеалів та цінностей, ідеологем, форм політичної й громадянської культури, способів політичної взаємодії, прийомів впливу на владу та участі у розв'язанні спільних проблем; інтеграція особистості у політичну систему.

Суспільно-політичні організації - тип формальних недержавних інститутів, що створюються для задоволення різних суспільних потреб та інтересів, реалізація яких тісно пов'язана з впливом на центри політичних рішень.

Толерантність (від лат. терплячий) - терпиме ставлення до расових, релігійних, культурних відмінностей, до інших, чужих думок, вірувань, політичних уподобань та позицій. Є неодмінною

умовою демократичного, правового, стабільного суспільно-політичного устрою (див.: *Компроміс, Пліуралізм*).

Терор - особлива форма політичного насилля, що характеризується жорстокістю. **Т.** - найпоширеніша форма боротьби з політичними противниками, партіями, об'єднаннями, силами, владними структурами, расовими, етнічними, соціальними, національними групами. Він може бути індивідуальний, колективний, масовий як щодо суб'єкта **Т.**, так і його об'єкта. Часто політичний **Т.** призводить до мільйонних людських жертв і не має підстав для виправдання.

Теократія (від грец. Бог і влада) - форма владарювання, яка легітимізує світську владу лише з релігійної точки зору як намісництво Бога на землі. У разі **Т.** вся повнота влади в державі належить главі церкви та духовенству.

Тероризм - злочинність з використанням насилля (вбивство, захоплення заручників, літаків) з революційною або екстремістською мотивацією.

Тоталітаризм (від лат. цілісність, повнота) - неподільна влада диктатора. Спосіб організації суспільства, який характеризується всеохопним контролем влади над суспільством, підпорядкуванням суспільної системи державі, загальнообов'язковою ідеологією.

Фашизм - ідеологія і політика войовничого шовінізму і расизму, політичний рух, представники якого прийшли до влади в Італії під керівництвом Б.Муссоліні у 1922 р. Засобами жорстокого терору фашисти встановили і підтримували до 1943 р. таку систему правління, за якої контроль за політичним і суспільним життям країни здійснювався єдиною партією, а вся державна влада була сконцентрована в руках вождя (дуче). Фашистськими в широкому розумінні слова називають крайні націоналістичні рухи і системи управління, які існували у Європі після Першої світової війни.

Фракція - угруповання, яке створюється для досягнення вузькокорисливих цілей і тому становить загрозу загальнодержавному благополуччю.

Харизма - рідкісна, особлива обдарованість особистості, її інтелектуальна, духовна винятковість, завдяки яким вона має надзвичайну популярність, викликає захват і повагу тощо. Харизматична влада - це влада лідера, наділеного **Х.**, тобто ореолом безгрішності.

Чиношанування - шанування старших за посадою, службовим становищем, улесливість. Останнє і є відвертим негативним явищем, оскільки одна справа - просто пошанувати політиків, керівних осіб, що займають вищі посади, а інша - сподіватися мати з того певний зиск.

Шантаж - досягнення будь-чого за допомогою погроз, поширення даних, що компрометують певну особу. При цьому такі дані можуть бути не лише достовірними, а й вигаданими. У політиці шантажистів достатньо. Це переважно люди, які в політичній діяльності послуговуються негідними з погляду моралі методами.

Додатки

Видатні особистості в історії суспільно-політичної діяльності України

1. Богдан Хмельницький - державний та політичний стратег України

Жоден з історичних діячів України не може зрівнятися з Богданом Хмельницьким за кількістю написаних праць про нього. Важко навіть перелічити види наукових розвідок і творів художньої літератури й мистецтва, в яких описується, досліджується, змальовується, згадується постать Богдана Хмельницького. Наукові монографії, статті, розвідки і документальні публікації, записки, мемуари й спогади... Народ у своїй творчості: історичних піснях, думах, легендах, переказах, прикладному мистецтві - приділяє особливу увагу славетному козацькому гетьманові. Про нього написано романи, повісті, оповідання, поеми, драми, створено кінострічки, картини і скульптури.

Коли б хто-небудь спробував скласти карту місць, де виникали всі ці наукові, літературні та мистецькі твори про Богдана Хмельницького, то довелося б включити до неї багато країн світу.

Цей загальнолюдський доробок свідчить про глобальний інтерес до нашого славного предка і визначається загальноєвропейським характером подій, у центрі яких він перебував.

Історія підняла на своїх хвилях українського гетьмана тому, що він втілював у собі прогресивні погляди своєї доби в тогочасній обстановці існування України. Богдан Хмельницький належав до типових постатей доби, що дала світові в різних країнах видатних діячів політики, науки, культури, наділених найрізноманітнішими талантами. Люди великих пристрастей і могутнього інтелекту, вони піднялися до найвищих щаблів тодішньої освіченості і проявляли себе водночас у кількох галузях і сферах людської діяльності (Ян Гус, Томас Мюнцер, Олівер Кромвель та ін.).

На українському ґрунті така людина виявляла себе передусім у визвольній боротьбі, яку вів народ проти іноземного панування.

Від успішності цієї боротьби в XVI-XVII ст. стала залежати доля усього народу. Постало запитання: бути чи не бути українському народові? Турецько-татарські загарбники загрожували йому фізичним винищенням. Панування шляхетської Польщі, крім феодално-кріпосницького гноблення, крило загрозу духовного знищення.

Тому український народ у цей час мобілізував всі свої матеріальні і духовні сили, всі свої творчі можливості та історичні резерви. Козацтво разом із селянством стало провідною силою повстань кінця XVI - першої половини XVII ст., що були національно-визвольними війнами і одночасно мали антифеодальний характер. Зрозуміло, чому саме на цьому історичному діячеві, немов у фокусі, сконцентрувалися прагнення, інтереси усього українського суспільства XVII ст. Одночасно він сам був породженням цієї доби. Українська дійсність XVI-XVII ст. виховало його саме таким, яким він став - вождем повсталого українського народу в боротьбі за визволення від іноземного панування.

Досі документально не встановлено, де саме народився Богдан Хмельницький. Існує кілька припущень. Але відомо, де пройшов перший період його життя, в яких умовах формувалася його індивідуальність.

Батько Богдана - Михайло Хмельницький - служив осадником у корсунсько-чигиринського старости, магната Яна Даниловича. Михайло Хмельницький заснував (осаджував) нові поселення на українських землях, що потрапили до рук польського феодала Даниловича в результаті королівських дарувань. Михайло Хмельницький осадив містечко Чигирин, а пізніше, коли зайняв пост чигиринського підстарости, на хуторі Суботові, що став його родовим маєтком.

Чигиринщина тоді була степовим прикордонням, а поряд розкинулося Дике поле, де царювали хижі татарські орди. І тому поселенцями на Чигиринщині були переважно селяни-втікачі, які, рятуючись від феодално-кріпосницького гноблення, шукали вільного життя на незаселених, хоч і небезпечних землях. Щоб привабити таких поселенців, феодали змушені були надавати їм пільги, звільняти від податків і повинностей на 10, 20 і більше

років. Тому навіть тут, у феодальних маєтках, хоч і тимчасово, селяни відчували себе вільними від панського ярма.

Однак населенням цих міст, як взагалі Черкащини і Канівщини, переважно були козаки. Вільні люди, вони не визнавали панської влади, мали своє самоврядування, власні закони.

Богдан Хмельницький з дитинства вбивав у себе це вільне повітря покаянової України, тим більше, що його мати - дружина Михайла Хмельницького - була козачкою з Переяслава. Навіть фізично Богдан загартувався в небезпечних умовах життя степового прикордоння, де виживали, витримували найсміливіші, мужні, міцні люди. Ось і виріс з Богдана сильний юнак, подібний до справжнього козацького дуба. Тут також набув Богдан першого військового досвіду. Все населення прикордоння було озброєне і брало участь в обороні країни.

Безперечно, козацьке оточення справило великий вплив на формування характеру майбутнього гетьмана, збагачення його життєвого досвіду. Пройде небагато часу, і він, що був за походженням дрібним шляхтичем, повністю пов'яже своє життя з козацтвом.

Потім Богдан навчався в українській школі, де саме - невідомо, але на це вказує мова його листів — тогочасна українська літературна мова. Вчився Богдан і в єзуїтському колеґіумі у Львові, пройшов там класи граматики, поетики і риторики, добре засвоїв латинську мову, що була тоді міжнародною літературною мовою і мовою тогочасної дипломатії. Венеціанський посол Віміна, що приїздив до Чигирин в 1650 р., вже під час визвольної війни доповідав, що переговори з ним Богдан Хмельницький вів латинською мовою. А ще раніше французький посол де Бріжі, що зустрічався з Хмельницьким у Варшаві в 1641 р., засвідчує добре його знання латинської мови і називає його *“людиною освіченою, розумною”*.

Єзуїтські колеґіуми в Україні створювалися польсько-шляхетським урядом для боротьби проти православ'я, проти української культури з метою зкатоличення і зполячення української молоді. Однак чужа віра не заповонила душу молодого Хмельницького; пізніше, під час війни, він вимагав закриття єзуїтських колеґіумів на визволеній території України.

Молодий Хмельницький не тільки мав змогу спостерігати неволю, гноблення і страждання. Він і на собі особисто відчув нещастя й горе, трагедію народу, його пекучі рани. Поневірявся Хмельницький в турецькому полоні. В бою під Цецорою, у Молдавії, в жовтні 1620 р., коли польське військо гетьмана Жолкевського разом із загоном *“охочих стрільців”* з Чигиринщини були розбиті турецько-татарськими військами, Богдана і його батька захопили в полон. Сам Богдан потім розповідав, що він *“лютої неволі два роки зазнав”*, перебуваючи в Константинополі - на одній з галер турецького флоту. Викуплений запорожцями з неволі, Богдан повернувся додому, оволодівши турецькою і татарською мовами та сповнений ненависті до агресорів і намірів близької нещадної боротьби з ними.

Справді, Богдан Хмельницький не раз візьме участь у козацьких походах на султанську Туреччину і Кримське ханство, будучи керівником деяких із цих походів. Козацькі війни із султанською Туреччиною і Кримським ханством були важливою ланкою загальноєвропейської боротьби з турецькою навалою. Козаки відволікали значні сили Туреччини, зокрема майже увесь її флот, від Європи і тим самим сковували її агресивну ініціативу.

Богдан зазнав також переслідування і свавілля польських панів. Коронний гетьман Станіслав Конецпольський та його син Олександр руками своїх урядників грабують і спалюють хутір Суботів, забивають канчуками Богданового сина, а його самого переслідують, наче хижого звіра. Він відчув цілковиту неможливість легальним шляхом добитися справедливості там, де панувало беззаконня магнатів.

Однак не особиста образа штовхнула Хмельницького на повстання проти польської шляхти. Визвольна боротьба українського народу стала для нього особистою справою ще в далекі роки юнацтва. По суті, майже півстолітній період життя Богдана Хмельницького до визвольної війни хронологічно вкладається в період козацько-селянських повстань, які розпочалися наприкінці XVI ст. і продовжувалися до 1638 р. Одне з перших з цих повстань (1594-1596 рр.), кероване Северином Наливайком, можна було б вважа-

ти своєрідним салютом на честь народження людини, якій судилося в майбутньому довести до найвищого злету боротьбу, що почалася в перший рік її життя. “Він був пособником Тараса”, - свідчить сучасник - польський історик Коховський про участь Богдана Хмельницького в Переяславській битві 1630 р., в якій повсталі, керовані Тарасом Федоровичем (Трясилом), перемогли польсько-шляхетські війська, очолювані Конєцпольським. В повстаннях 1637-1638 рр. він відіграє керівну роль, посідаючи помітне місце серед козацької старшини.

Участь у козацько-селянських війнах сприяла формуванню Хмельницького як державного діяча, політика, полководця. Ці війни мали міжнародне значення і набули загальноєвропейського розголосу. До визвольної боротьби українського народу постійну зацікавленість виявляли держави, які визначали тоді політичний клімат Європи, - Франція, Іспанія, Швеція, Росія і особливо Ватикан.

Політичні діячі та дипломати, оцінюючи, зокрема, повстання 1630 р., в якому брав участь 35-річний Богдан Хмельницький, робили висновок, що внаслідок виступу українського народу було поставлене під загрозу саме існування шляхетської Польщі.

Блискучі успіхи козаків у визвольній боротьбі сприяли швидкому зміцненню їх військової репутації в Західній Європі. Володарі європейських країн прагнули перетягнути їх на свою службу, як, наприклад, шведський король, що називав їх “ворожими дияволами”, а також правителі Трансільванії і Голландії.

Наприкінці Тридцятилітньої війни в 1645-1646 рр. козацький корпус, який очолив Богдан Хмельницький, був залучений на французьку службу і в складі війська принца Конде брав участь в облозі і штурмі фортеці Дюнкерка.

Отже, Богдан Хмельницький ще до визвольної війни 1648-1654 рр. розумівся на політичній ситуації в Європі, збагнув місце і роль України, пов'язані зі змінами цієї ситуації. Він пройшов хорошу школу міжнародних відносин у Запорозькому Війську, оскільки запорозьке козацтво вже здавна намагалось проводити свою, незалежну від уряду Речі Посполитої, зовнішню політику. Вже у 1637 р. Хмельницький був військовим писарем і не тільки

керував військовою канцелярією, а й здійснював листування з іншими державами, вів переговори з іноземними послами.

Повстання 1637-1638 рр. було розгромлене, Хмельницький як військовий писар підписав акт про капітуляцію під Боровицею 24 грудня 1637 р. Так звана “сеймова ординація” 1638 р., обмеживши козацьке самоврядування, ліквідувала вищий козацький апарат управління, призначивши на вищі старшинські посади польських шляхтичів.

Є історичні дані, що вже в 1645 р. Хмельницький з деякими старшинами готував нове повстання. Воно почалося, як відомо, в 1648 р. Хмельницький сформував перший повстанський загін. Запорозька Січ дала йому гетьманську булаву, і як український гетьман Богдан Хмельницький очолив визвольну війну, що за своїми масштабами, напруженням і наслідком була найвищим, найвеличнішим етапом у боротьбі українського народу проти іноземного панування.

Богдан Хмельницький був творцем збройних сил повсталого українського народу. Француз П'єр Шевальє, що залишив свої записки *“Про війну козаків з поляками”*, свідчить, що саме масова участь населення у визвольній війні мала фатальні наслідки для польського війська. “Поляки чинили завжди опір усім, навіть найгрізнішим ворогам, і все-таки ці війни не здавалися їм такими небезпечними, як війна з козаками, що розпочалася 1648 р., майже в момент смерті короля”. Арабський мандрівник Павло Алепський, який безпосередньо спостерігав козацьке військо під час війни, зауважував: *“Ці вояки раніше були простими селянами, без усякого досвіду, але поволі навчилися”*.

Заслугою Богдана Хмельницького є саме те, що він протягом першого року війни за допомогою досвідченої козацької старшини з розрізнених селянських і козацьких загонів, що виникали на Україні під час повстання, зумів створити народно-визвольну армію. Починаючи війну, він вийшов із Запорозької Січі з тридесячним повстанським загоном. Під Зборовом, за свідченням самого українського гетьмана, чисельність війська досягла 360 тис. осіб. Нечуваний для того часу кількісний склад армії! Європейські

армії, що брали участь у Тридцятилітній війні, не перевищували 40-50 тис. осіб. Богдан Хмельницький перетворив селянські заго-ни у дисципліновані полки, які перемагали добре навчені шляхетські армії.

Створюючи повстанську армію, що мала народний харак-тер, її головнокомандуючий спирався на запорозьке козацтво, що було в цій армії військово навченим ядром. Служба військовим писарем, а потім сотником у козацькому війську до 1648 р. дала можливість Богдану Хмельницькому досконало вивчити принци-пи комплектування, організації, керування в цьому війську, систему підготовки до походу. Використавши, розвинувши цей досвід, ук-раїнський гетьман проявив себе як найталановитіший організатор армії, яка відображала традиційні риси січового військового ладу.

З його іменем пов'язане створення козацької кінноти як роду військ.

Артилерію повстанського війська, по суті, теж створив Хмельницький. Спочатку він володів тільки кількома гарматами, які дала повстанцям Запорозька Січ. В кінці війни артилерійсь-кий парк народно-визвольної армії нараховував уже понад 400 гар-мат. Хмельницький збільшив кількість гармат за рахунок органі-зації і поширення їх виробництва в полках, а також за рахунок трофейних і наданих російським урядом. У результаті в ряді битв під Зборовом, Берестечком, Білою Церквою, Охматовим козацька артилерія перевершувала польську. Хмельницький закріпив за кожною гарматою постійну обслугу з числа кращих стрільців і додав до кожної польової гармати упряжку коней, а дрібнокалі-берні гармати поставив на двоколісні візки, що були прообразом тачанки часів громадянської війни 1918-1920 рр.

У визвольній війні 1648-1654 рр. Богдан Хмельницький про-довжував основні напрями стратегії і тактики козацько-селянсь-ких повстань і розвинув головні риси запорозького військового мистецтва, яке він добре засвоїв, вступивши до Запорозького Війська і перебуваючи на Запорозькій Січі, тодішній своєрідній українській військовій академії. Богдан Хмельницький поєднав це з досвідом російського військового мистецтва, яке добре знав, а

також західноєвропейського, з яким він ознайомився в період перебування у Франції, в бурхливі роки Тридцятирічної війни.

У війні 1618-1648 рр., що охопила значну частину країн Європи, діяли найвидатніші полководці багатьох народів. Тут застосовувалися різні напрями стратегії і особливі засоби ведення бою, випробовувалися різні види зброї і перевірялися в дії різні системи організації військ. Полководець Богдан Хмельницький піднявся до найвищих щаблів тодішнього світового рівня військового мистецтва. Сучасники порівнювали українського гетьмана з Ганнібалом та іншими полководцями античності, що вважалися еталонами воєнного генія. Військове мистецтво українського народу, підняте на небувалу висоту Богданом Хмельницьким, випередило західноєвропейське в головних напрямках стратегії і тактики.

Український полководець вважав, що перемога у визвольній війні проти Речі Посполитої буде здобута тільки в разі знищення головного угруповання сил польсько-шляхетського війська - на західному театрі військових дій. Тому козацький стратег забезпечував його максимальною кількістю засобів і військ, зосереджуючи тут основні сили повстанської армії. На північний театр воєнних дій проти литовських військ він посилав невеликі загони.

Хмельницький провадив тактику активного, рішучого наступу і концентрованого удару, що вирішило долю битв на користь повстанців під Корсунем, Пилявцями, Збаражем і Зборовом. Палкий поборник наступальної стратегії, він шукав ворога і завдавав удару там, де вважав для себе корисним, першим починаючи битву, тримаючи в руках ініціативу, нав'язуючи свою волю противнику, застосовуючи резерв для остаточного розгрому ворога. Одним з класичних прикладів може бути Корсунська битва, коли Хмельницький, керуючи 15-тисячним повстанським військом, примусив 20-тисячну польсько-шляхетську армію покинути зайняті нею позиції, а потім прийняти бій на не вигідній для польської кавалерії пересіченій місцевості - Горохова Діброва. Під час спуску обозних возів і артилерії в глибокий яр 6-тисячний резерв Кривоноса, що вдарив з тилу, із засідки, остаточно вирішив переможну для козаків долю другої битви війни.

Козацький полководець діяв всупереч стратегії і тактиці західноєвропейських армій. У них панувало прагнення до оборони і облоги фортець і ухиляння від битв, оскільки це завдавало великих втрат найманим військам, що дорого оплачувалися. Хмельницький не витрачав часу і не розпоршував сили на облогу фортець. Перемоги у війні він здобував у польових боях, прямуючи до головної мети - зав'язати бій з основними силами противника і розгромити їх.

Улітку 1648 р. українська армія пішла в рішучий наступ проти польсько-шляхетського війська, хоча в тилу залишалися ще в руках ворога фортеця Кодак і низка замків на литовському кордоні. Водночас завдяки перемозі під Пилявцями були визволені Волинь і Поділля, і жодне укріплене місто вже не чинило опору козацькій армії. Після Пилявецької битви Хмельницький не чекав наслідків облоги Кам'янця, Бродів та інших фортець, а продовжував похід, залишивши позаду укріплені Львів і виступивши на Замостя. В травні 1655 р. Хмельницький писав головнокомандуючому українськими силами в Білорусії полковникові Іванові Золотаренку, вимагаючи, щоб він не витрачав сили і час на облогу окремих фортець і замків, а наступав на головне військо ворога. *“Не баритися під курниками, як минулого року, а треба йти туди, де голова або де б стояли які-небудь окремі ворожі полки. Бо і минулого року багато доброго було б зроблено, коли б біля тих курників не барилися, а то мало що доброго вдіяно, тільки трапили людей... Промишляй, ваша милість, над головою, а з хвостом вже піде легше”*.

Гетьман розвинув запорозьку тактику маневрування, яку він теж провадив з метою рішучого розгрому ворога, для чого застосовували складний тактичний маневр - охоплення ворога з флангів і вихід у його тил.

Вже в першій битві війни під Жовтими Водами повстанське військо за наказом свого гетьмана охопило військо Стефана Потоцького і Шемберга з флангів і вийшло у його тили.

Неабиякого значення надавав Хмельницький факторові раптовості. 2 серпня 1650 р. в своєму універсалі білоцерківському

полковникові гетьман наказував: *“Щоб ви, години не відкладаючи, до завтра з доброю зброєю виходили, вдень і вночі поспішали на Уманський шлях, не треба задержуватись за борошном і в дорозі добувати, тільки на коні сідайте, бо треба, щоб ми випередили неприятеля, а не нас наші неприятелі”*. Під Пилявцями і під Зборовом йому вдалося до останньої хвилини приховувати свої сили і захопити ворога зненацька, несподіваним наступом.

Керівник визвольної війни також широко використовував неперевершене ніким у минулому розвідницьке мистецтво запорозьких козаків, які згодом ще і в XVIII ст. вважалися найкращими розвідниками російської армії. До високої досконалості довів український гетьман козацьку майстерність в переслідуванні ворога.

Значне місце під час битви відводив Хмельницький козацькому фортифікаційному мистецтву - спорудженню земляних укріплень, використанню індивідуального захисту від вогню ворога. Про козацький метод індивідуального окопування під час війни 1648-1654 рр. розповідає в своїх записках вже згадуваний Павло Алепський: *“Кожний має свій окремих захист - яму в землі. Ставши на ноги, вони стріляють з рушниць: випускають свій набій, а коли стріляє противник, ховаються в ямах, і жодна куля в них не влучить”*.

Активно застосовував Хмельницький табір - оригінальний і найпопулярніший у козаків особливий бойовий порядок. За наказом Хмельницького під Зборовом табір був побудований *“у кілька десят рядів”*. Під Берестечком він простягнувся на сім верст у ширину і довжину. Під Білою Церквою в 1651 р. табір розклали серед балок і оточили подвійним валом. Укріплення козаки могли будувати з надзвичайною швидкістю. 1649 р. під Лоєвом 10 тис. козацьких кіннотників спішилися і за чверть години побудували у густому лісі могутній табір, укріпили його засіками і відбили атаку військ литовського гетьмана Радзівілла. *“Наша литовська кіннота не могла його заступити”*, - пише учасник бою.

Табір набув такого поширення під час визвольної війни 1648-1654 рр., що навіть невеликі селянські загони пересувалися під захистом своїх *“табірників”*.

Успіх військової, політичної та державної діяльності Богдана Хмельницького, крім інших факторів і причин, визначався ще й тим, що він зумів зібрати навколо себе сузір'я талантів, вихідців з козацтва, селянства і міщан, найкращих знавців військової справи, загартованих у попередніх повстаннях проти шляхетської Польщі, непримиренних ворогів магнатів, талановитих, мужніх, незламних військових керівників. Тоді народ взагалі щедро народжував таланти, як це буває завжди у вирішальні, переломні періоди. Визвольна війна висунула ряд видатних козацьких полководців та багато ватажків окремих повстанських загонів, які розвивали далі українське військо мистецтво. Це Максим Кривоніс, Іван Богун, Данило Нечай, Степан Побадайло, Нестор Морозенко, Антон Жданович, Матвій Гладкий, Мартин Пушкар, Прокіп Шумейко, Мартин Небаба, Іван Золотаренко, Филон Джалалій, Дем'ян Лисовець, Іван Кричевський.

Хмельницький вів активну і широку державну і політичну діяльність, очоливши процес розбудови української держави. На визволеній території України виник новий державний апарат, прототипом якого були установи, що існували на Запорозькій Січі.

Свої знання і досвід у сфері дипломатії Хмельницький як керівник Української держави, що склалася в процесі визвольної війни, використав у дипломатичних відносинах з багатьма країнами: Росією, Польщею, Молдавією, Валахією, Трансильванією, Швецією, Венецією, Бранденбургом та іншими державами. Зовнішні відносини, дипломатію він теж підпорядковував справі визволення українського народу від гніту шляхетської Польщі.

Зберігся уривок листа Олівера Кромвеля, в особі якого Англія, в якій тоді відбувалася буржуазна революція, звертаючись до українського гетьмана, висловлювала до нього велику пошану. Блискучий політичний і дипломатичний талант українського гетьмана ставив його в перший ряд керівників європейських держав.

Дехто вважав, що прекрасне розуміння міжнародної ситуації було одним із факторів, який обумовив рішення Богдана Хмельницького про входження України до складу Росії на правах автономії. Таке рішення визріло у Богдана Хмельницького передусім

унаслідок розуміння історичної необхідності. Але це лише продаж України Росії. Царський уряд при загальному феодално-кріпосницькому напрямі своєї соціально-економічної політики був зацікавлений в охороні південних кордонів, і тому охоче приймав українських переселенців, надаючи їм ряд пільг, залишаючи козацький лад, козацьке самоврядування. Існувало також бойове єднання українського і російського козацтва. Запорожці і донці разом виступали проти спільних іноземних ворогів та проти кріпосницького гноблення царизму, російських бояр, польських і українських феодалів.

Тому Богдан Хмельницький спрямовував розвиток українсько-російських відносин відповідно до їх історичних обставин, що й завершилися Переяславською радою 1654 р.

2. Гетьман Іван Мазепа - політик, борець за державність України

“Особа Мазепи ще чекає безсторонньої історії, яка б змалювала його не під впливом погляду, вибаченого в першій половині XVIII ст.” - писав 1860 р. М.Костомаров. Минуло 140 років, але Мазепа залишається найбільш загадковою і неоднозначною особою в українській історіографії.

У праці *“Іван Мазепа”* В. Шевчук зазначив, що в історичній літературі існує три погляди на гетьмана Мазепу: патріотичний, антипатріотичний та псевдооб’єктивний. Традиційно у російській та радянській історіографії діяльність гетьмана змальовувалася у найчорніших барвах, а поняття *“мазепинець”* слугувало синонімом зрадника і ворога до появи понять *“петлюрівець”* і *“бандерівець”*. Костомаров, хоча й писав, що *“він [Мазепа] хотів незалежності й свободи своєї батьківщини...”*, але у своїй монографії *“розгромив” “Мазепу і мазепинців.”* На противагу російській, в українській історіографії Мазепу було реабілітовано і навіть у деяких працях створено образ національного героя - борця за незалежність України, видатного діяча, який найвищою метою ставив добробут населення України, але відповідь на запитання: хто він: герой чи зрадник? - залишається для багатьох відкритою. Проте Мазепа є

найбільш значущою після Богдана Хмельницького особою в історії України у Нову добу. Зробимо ще одну спробу оцінити події кінця XVII - початку XVIII ст. і відповісти на запитання, якими ж були мотиви і наслідки діяльності Івана Степановича Мазепи.

За “Енциклопедією українознавства”, Іван Мазепа народився 20 березня 1639 р. (щоправда, Ілько Борщак вважав, що ця подія сталася близько 1640 р., а Д.Дорошенко - навіть раніше: 1629-1632 рр.). Батько майбутнього гетьмана Степан-Адам (? - 1665) з 1654 р. був білоцерківським отаманом, з 1662 р. - чернігівським підчашим. Мати Марина - із шляхетського роду Мокієвських - ігуменя Києво-Печерського Вознесенського (1686-1707) та Глухівського (з 1688) жіночих монастирів (В.Шевчук “Козацька Держава” - С. 168). Сам Іван Мазепа, вірогідно, навчався в Київській Академії, хоча, можливо, - в єзуїтській колегії у Варшаві чи Полоцьку. Був покойовим короля Яна Казимира.

У 1656-1659 рр. він продовжував навчання в Німеччині, Італії, Франції та Нідерландах (тож розмовляв польською, латинською, італійською, німецькою, трохи французькою і татарською мовами). Повернувшись до короля, знову ніс службу покойового дворянина, виконував дипломатичні доручення, зокрема возив листи до Виговського і Ю.Хмельницького, клейноди до П.Тетері.

У 1663 р. Мазепа несподівано залишив королівську службу і з'явився у Чернігові, де після смерті батька обійняв посаду чернігівського підчашого. Чому так сталося? Версій багато: від амурних пригод до королівської немилості, але, здається, жодний дослідник не висловив думку про те, що І.Мазепа сплановано повернувся на Батьківщину, щоб зробити свій внесок у розбудову Української держави. (Метафоричний степовий кін з “Історії Русів”, до якого буцімто прив'язали майбутнього гетьмана, виглядає в цьому контексті правдоподібніше.)

Та в будь-якому разі така освічена та здібна молода людина, як І.Мазепа, не могла залишитися непоміченою у тогочасній Руській землі. Одружившись з донькою генерального обозного Семена Половця, Мазепа спочатку служив ротмістром надвірної хоругви П.Дорошенка, а згодом і генеральним осавулом. Та доля

не була схильною до П.Дорошенка, і переконавшись, що справа патрона програна, Мазепа перейшов на бік Самойловича, *“відверто переказавши у Москві всі його [Дорошенка] турецько-татарські зносини”*. (Цей момент уникають згадувати у своїх працях І. Борщак та В.Шевчук, адже він не вписується в портрет Мазепа-лицаря, однак для останнього така модель поведінки є характерною, що буде показано далі.) Знадобилося 8 років (1674 - 1682), щоб молодий дипломат знову став генеральним осавулом, але на цьому він вже не спинився, і у 1687 р. на Коломацькій раді, яка принесла князю Голіцину 10000 червонців, Мазепу було обрано гетьманом. *“Гетьман повинен діяти так, щоб сприяти цілям та намірам царя”*, - ці слова І.Мазепа можуть характеризувати його діяльність на посаді гетьмана майже протягом всього терміну перебування. Коломацькі статті ще більше, ніж попередні, обмежили автономію гетьманщини: побори відтепер мали надходити до царської скарбниці, а вже звідти розподілятися на 30 тис. реєстрових козаків; гетьман вже був не в змозі без царського відомого змінювати свої старшини; на території України вводилися російські гроші (чехи); заохочувалися мішані шлюби. Повна покірність І.Мазепа може бути виправданою негативним досвідом попередніх гетьманів, які намагалися проводити більш жорстку лінію у відносинах із північним володарем. Може навіть скластися враження, що гетьман справді вирішив віддано служити царю, тим більше, що царські накази не завжди суперечили особистим прагненням І. Мазепа. Так, побудова фортець на річці Самарі давала йому змогу присмирити запорожців; захоплення Правобережної України і арешт Палія поставили його гетьманом обох берегів; російсько-турецька війна 1695-1699 рр. піднесла його авторитет та зробила незамінним для Петра I; російські війська захищали його від повстань на кшталт Петрикового; довіра царя - від заколотів старшини. Міцна підтримка Москви - найкраща запорука його правління, і він вірно відпрацьовував свій хліб (князівство Святої Римської Імперії, перший орден св. Андрія Первозванного, найбільші в Україні маєтки), посилаючи козаків на будівництва і війни, виконуючи всі московські постанови щодо утримання російського війська, обмеження української економічної та політичної свободи.

У 1689 р. Мазепа знову успішно змінив ворожі табори. Софія разом з Голіцином “тонули”, натомість підіймався енергійний Петро. Іван Степанович не лише реабілітував себе в очах нової влади, адже він був ставлеником Голіцина, а й перетворився на вірного прибічника молодого царя.

Аналізуючи події 1687-1708 рр., важко помітити свідоме державотворення у внутрішній або зовнішній політиці І. Мазепа. Створення ним бунчукового товариства та інші заходи щодо укріплення старшинського стану могли мати за мету утворення потужного державотворницького прошарку, але, вірогідно, лише копіювали бачене ним у Речі Посполитій становище шляхти. Придушення повстань Петрика і Палія могли бути зумовлені розумінням їх слабкості та неминучості краху (хоча за підтримки гетьмана, можливо, все склалося б інакше), але, напевно, були продиктовані мотивами боротьби за владу. Покірність у впровадженні антиукраїнських заходів може бути трактована як мудрість, а може - як слабкість і байдужість до долі посполитів. Але усе разом показує відсутність бодай інтенцій до незалежнення країни.

Протягом 21 року свого правління гетьман показав себе талановитим адміністратором і політиком, але не державотворцем. Та у 1708 р. Мазепа здійснив вчинок, який вже 300 років викликає бурю емоцій і протилежних оцінок. Теофан Прокопович вважав, що, “Мазепа..., не вдовольнившись всіма благами, забажав добути собі незалежність...” Маркіз де Бонак писав: “... він утомився від своєї вивищеності... і вирішив за краще бути рядовим у вільному краї, аніж головним управляючим України під п’ятою Москви”. О.Рігельман зазначив: “Він уклав союз зі шведським королем, щоб таким чином позбутися залежності від російського государя і утвердити своє становище в Україні як самостійного князя”. М.Брайчевський вірив, що будь-які спроби пояснити поведінку гетьмана через особисті мотиви не мають сенсу. Олекса Мартос вважав, що “він був друг свободи...”, В.Шевчук - що “... вчинок Мазепа з моральної точки зору - це самооборона від хижака”. Багато загадок, пов’язаних з Мазепою, має розв’язати історія!

Перехід І.Мазепа на бік шведського короля Карла XII не може свідчити про прагнення до утворення держави. Адже за умо-

вами шведсько-української угоди, укладеної у Бахмачі у жовтні 1708 р., Україна переходила під протекторат Швеції, шведські гарнізони мали перебувати в Стародубі, Мглині, Батурині, Полтаві та Гадячі (Вивід прав України. - Нью-Йорк, 1964. - С. 88-89), що нагадує аналогічні пункти так званих Березневих статей, і важко собі уявити, до якої нової Руїни міг завести Україну цей новий протекторат. Навряд чи хоча б ще і тричі побитий Петро змірився б з втратою України та зрадою Мазепи.

На думку багатьох істориків, три основні причини зумовили відмову Мазепи від виконання союзницьких функцій щодо Петра I.

На першому місці слід поставити військовий успіх Карла XII і реальну перспективу для Мазепи опинитися віч-на-віч з переможною шведською армією без жодної допомоги з російського боку.

По-друге, у 1707-1708 рр. поширюються чутки і таємні перестороги гетьману, що цар збирається замінити його Меншиковим, а гетьманат ліквідувати, про що згадує Орлик (Вивід прав України. - С. 80-82). Про це свідчать і події у Жовкві у 1707 р., де гетьмана не було запрошено до царського столу, а також історія із нібито побиттям Мазепи царем по щоках, що теоретично могло статися.

По-третє відіграла свою роль стара звичка не тонути разом із потопаючим човном. Петро I був добрим правителем для Івана Степановича, незважаючи на нестриманий характер (так само як і Голіцин, і Самойлович, і Дорошенко), але його час, здавалося, минув, і слід було орієнтуватися на нову зірку. Серед інших причин дослідники називають також вплив найближчого оточення: І.Скоропадський, Горленко, Апостол, Ломиковський, Зеленко наполягали на тому, щоб гетьман використав важке становище Москви для відокремлення. Але їхня поведінка під час подальших подій настільки відрізняється від їхніх попередніх слів, що мимоволі починаєш підозрювати старшину у нещирості та бажанні спровокувати гетьмана на виступи проти царя.

У будь-якому разі від самого початку було зрозуміло, що змінювати табори одному набагато легше, ніж усій країні. Мазепа нічого не підготував для гідного наступу на Петра I. Більша час-

тина українських військ була розкидана в різних містах. Виступ гетьмана проти царя був несподіваний не лише для простого населення та козаків, а й для більшості офіцерського складу гетьманських військ. Найкраще, що зміг придумати Мазепа - удавати із себе важкохворого аж до того моменту, коли далі не діяти було вже неможливо. Невідомо, чому він залишив власну столицю, невідомо, чому порадив Карлові йти на Новгород-Сіверськ. На власній території не зміг забезпечити союзникам надійних квартир і провіанту. Звичайно, Мазепі було б важко, не викликаючи підозри, готувати виступ проти Петра, але без підготовки виступати міг лише авантюрист, ким старий гетьман, можливо, і був.

Україні не пощастило із гетьманом. Він не зміг об'єднати розрізнені території; за 21 рік правління не зміг набути популярності та авторитету, або, принаймні, виховати відданих послідовників. Щасливий у вирішенні особистих справ, Іван Степанович Мазепа виявився неспроможним очолити державу у скрутний час, і тому важко однозначно відповісти на запитання, чи привів би Мазепа Україну до незалежності, чи взагалі він планував такий розвиток подій. Принаймні, на основі відомих матеріалів напевно щось стверджувати видається неможливим.

Конкретними наслідками діяльності І. Мазепи стала жаклива пацифікація країни, загибель тисяч українців, дискримінація, обмеження автономії і активний наступ на саму українську ідею незалежності. Проте майже через чотири століття Україна, нарешті, здобула незалежність. Залишається тільки одне: враховуючи історичний досвід, під керівництвом політико-владної еліти вирішувати державотворчі проблеми.

3. Пилип Орлик - засновник конституційних засад Української держави

Кожна країна сучасного світу пишається своєю конституцією та своєю історією, пам'ятає особистостей, які її творили. Американці, наприклад, дуже шанують Джорджа Вашингтона, конституція якого є предметом гордості Америки... Та як не прикро, але мало іноземців, навіть не всі українці, знають про те, що

за 22 роки до народження того ж Джорджа Вашингтона Пилип Орлик створив найпершу нашу конституцію - *“Права і свободи Запорозького Війська”* у 1710 р.

Ім'я Пилипа Орлика не дуже добре відоме громадськості сучасної України, хоча за кордоном постать українського гетьмана-емігранта була знана не тільки науковцям.

Протягом десятиріч друкувалися праці про нього. Його твори публікувалися у Швеції, Польщі, Франції, Німеччині, Канаді, але вони були недоступні читачам України. Ті кілька рядків, які траплялися в деяких радянських енциклопедіях, повідомляли, що Орлик - прибічник Мазепи.

Факти його біографії подавали перекручено. Орлик дійсно був сподвижником Мазепи, продовжувачем його справи, патріотом-борцем за велику ідею незалежності України.

Видатний державний і політичний діяч Пилип Орлик, опинившись в еміграції, ревно опікувався долею України й протягом трьох десятиліть плекав ідею соборної незалежної України, включив останню в загальноєвропейський політичний процес і політичні програми великих держав. Він працював наполегливо до самопожертви, і навіть вороги не могли взяти під сумнів його щирість і чистоту намірів. Це була високоосвічена, літературно обдарована людина, знавець багатьох мов, гуманіст і демократ, схильний до романтичного й ідеального.

Пилип Орлик походив із чеської знаті. Корені його родоводу сягають далеко в минулі століття. Барони Орлики жили в Чехії, Моравії, на Шльонську. Під час гуситських воєн і пізніше окремі представники цього старого баронського роду залишили Чеське королівство. У Пруссії вони ввійшли до складу німецької аристократії. Інша парость подалася до Польщі, а потім опинилася в Литві. Вона й дала світові гетьмана України, якому судилося гетьманувати за її межами, в еміграції.

Пилип Орлик народився 11 жовтня 1672 р. у селі Косути Ошлянського повіту на Віленщині (Литва). Батько його - Степан Орлик, католик, брав участь у польсько-турецькій війні й загинув на 51 році життя під Хогином у грудні 1673 р., коли його синові

ледве минув рік. Мати маленького Пилипа - Ірина з православного роду Малаховських - охрестила сина за православним обрядом.

Під час навчання у Києво-Могилянській колегії (пізніше академії) на юнака непересічних здібностей звернув увагу славетний професор Стефан Яворський. Він протегував Пилипові, підтримував його, а після закінчення академії допомагав йому влаштуватися на службу. В академії Пилип Орлик добре оволодів латинською мовою, а також бароковим пишним красномовним стилем, навчився в логічній, чіткій, прозорій формі складати листи, звернення, маніфести, мав письменницький хист.

Закінчивши навчання в академії, Пилип Орлик у 1692 р. одержав посаду писаря Київської консисторії. Пізніше Орлик опиняється в Генеральній військовій канцелярії, яка була вищим виконавчим органом управління на Гетьманщині. Почавши трудову діяльність з молодшого писаря, згодом займає поважну посаду старшого військового канцеляриста.

Вирішальну роль і в кар'єрі, і в житті Пилипа Орлика відіграв гетьман України Іван Мазепа, який для здійснення своєї державної програми шукав здібних помічників, яким можна було б довіряти. Він не міг не помітити розум, літературні здібності, шляхетність, неймовірну працездатність Орлика. У 1702 р. Пилип Орлик призначається генеральним писарем до уряду, який був найвпливовішим у Раді правлячої генеральної старшини, своєрідного кабінету міністрів при гетьмані. Але, не вагаючись, він поставив на карту матеріальний достаток (і втратив його) заради втілення в життя великої ідеї про незалежну самостійну Українську державу. Більше того, ризикуючи своїм життям, родиною, він залишався вірним цій ідеї і зберіг відданість гетьману під час найтяжчих випробувань, коли прибічники Мазепи залишали його й просили милості та вибачення в царя.

У часи, коли в більшості країн Європи ще правили абсолютні монархи, які називалися по-різному - королі, царі, великі герцоги - Пилип Орлик створив найпершу конституцію, яка демократизувала гетьманську державу, заклала основи парламентського устрою.

Конституція, розроблена три століття тому, актуальна і сьогодні...

Пилип Орлик - один із найвизначніших борців за волю України, чимало зусиль доклав для організації в Європі антиросійської коаліції, яка допомогла б звільнити Україну від московського ярма. 5 квітня 1710 р. під Бендерами на загальній раді козацька старшина і запорожці одноставно обрали його гетьманом.

Пилипа Орлика Гетьманом України визнали також шведський король і турецький султан. У день виборів була проголошена угода-договір між новообраним гетьманом, старшиною й козацтвом, закинутими недолею на чужину.

Державний документ мав назву: *“Пакти і Конституція прав і вільностей Запорозького Війська”*. Цей витвір української державної і політичної думки початку XVIII ст., по суті, - перша у світі конституція, автором якої був Пилип Орлик. Вона декларувала станова виборчу гетьманську монархію парламентського типу.

У 16 статтях *“Пактів і Конституції прав і вільностей Запорозького Війська”*, що визначали державний статус України, її внутрішній устрій, міжнародне становище, на перше місце висувалася проблема відносин між владою (гетьманом) і народом.

Гетьманська влада мала бути обмежена постійною участю в управлінні Генеральної ради, тобто розширеної старшинсько-козацької ради, до якої входили не тільки генеральна старшина, родові полковники, полкова та сотенна старшина, а й по одному депутату з кожного полку з числа козаків, а також депутатів від запорозького козацтва.

Для вирішення важливих справ установлювалися періодичні зібрання в гетьманській резиденції старшинсько-козацької ради - тричі на рік (на Різдво, Великдень, Покрову). Без дозволу цієї ради гетьман не мав права нічого *“приватною своєю владою ні зачинати, ні установляти...”* Усі поточні справи, яких не можна відкласти, вирішує гетьман, однак спільно з радою генеральної старшини, тобто зі своїм кабінетом міністрів. Обмеження гетьманської влади стосувалося адміністрації, суду, виборів старшини, фінансів.

Отже, досить чітко формулювалися основи представницького парламентського ладу, що базується на демократичних засадах. Встановлювався розподіл між державним скарбом і тими кош-

тами, які могли бути в особистому розпорядженні гетьмана, тобто державний скарб відокремлювався від гетьманського.

Уряди полковників і сотників, які були не тільки військовими керівниками, а й управляли всім населенням відповідних полку і сотні, були теж виборними. Гетьман лише їх затверджував.

Справи про кривду гетьманові та провину старшини розглядав не гетьман, а генеральний суд. Ніяких секретних справ і кореспонденцій гетьман не мав права вести. Листи з інших держав гетьман має зачитувати старшині, так само як і відповіді, а вона в разі потреби триматиме відомості в таємниці. Отже, Конституція визнавала непорушність трьох складових чинників правового суспільства, а саме: єдність і взаємодію законодавчої (широкої генеральної ради), виконавчої (гетьманської, обмеженої законом у своїх діях) і судової влади, підзвітної і контрольованої, але незалежної від гетьмана.

У статтях Конституції Орлика визначався національно-державний суверенітет України, яка *“...по обидва береги Дніпра має бути на вічні часи вільною від чужого панування”*. Основним постулатом була повна незалежність України від Москви.

Також забезпечувалося утримання козацьких вдів і сиріт, заборонялося *“вським військовим і посполитим урядникам” використовувати козаків і селян, віднімати у них землю або силою змушувати до продажу, забирати майно...”*.

Така увага до соціального захисту українського народу була суттєвим історичним кроком. Також Орлик зобов’язувався, якщо він здобуде владу в Україні, виборювати політичне й церковне відокремлення України від Москви. Отже, ця перша в світі конституція була проникнута дуже демократичним духом і визначала прогресивний історичний напрям здійснення державних реформ. Конституція залишилась однією з найвидатніших історичних державно-політичних пам’яток.

Сучасна історична наука України намагається розглядати твір Пилипа Орлика як першу конституцію у світовій історії. Конституція складається з преамбули та 16 параграфів, де сформульовані головні принципи побудови держави. У преамбулі схематич-

но викладено історію Війська Запорозького, всього малоросійського народу. Тут Пилип Орлик витворив історико-політичний міф про те, що першим прийняв християнство каган “*хозарів-козаків*”, а не князь Володимир Святославович.

Незалежність України була справою всього його життя...

Творці Конституції усвідомлювали, що її практичне застосування буде неймовірно важким, адже спочатку треба було звільнити Україну від московського панування. Оскільки їхні власні сили були дуже незначними, вони сподівалися це зробити за допомогою Швеції, Туреччини та інших країн. Новообраний гетьман для створення антиросійської коаліції налагодив відносини з Османською імперією та кримським ханом, вів переговори з донськими козаками і навіть з казанськими татарами й башкірами. Боротьба за визволення України вступила в нову фазу.

5 квітня 1712 р. російський цар Петро I, якого вщент розбила турецька армія в битві над Прутом, боячись потрапити в неволю, уклав з Портою мирну угоду. Згідно з нею Москва відмовлялася від претензій на Україну. Але згодом росіяни підкупили великого візира, і втілити приписи Прутського договору на практиці так і не вдалося.

Після вищезгаданих подій розпочався майже тридцятирічний період еміграційної політичної й дипломатичної діяльності Орлика. Кінцевою метою Орлика було об'єднання Правобережної, Лівобережної, Слобідської України та Запорозької Січі в єдину сильну Українську державу. Досягнути цього, вважав Орлик, можна тільки за умови звільнення України за допомогою іноземних держав від панування Російської імперії. Тому основним напрямом політики Орлика було створення антимосковських коаліцій.

У своїй політичній концепції Орлик виходив із того, що завоєвницька політика Російської імперії на Заході має небезпечний характер у загальноєвропейському масштабі. Політику Росії Орлик оцінював як похід варварів проти європейської культури.

Уся Європа стоїть перед загрозою московської експансії. Тому до європейських держав і звертався Орлик зі своїми численними пропозиціями про утворення східної коаліції, зараховуючи

до головних її учасників також Крим, Буджацьку орду, Січ, Гетьманщину, донське козацтво, казанських та астраханських татар. Існування сильної, об'єднаної України необхідне для підтримання європейської рівноваги, яку порушує московська експансія. Згідно з такою концепцією Орлик підтримував найактивніші відносини з Францією та Англією.

Упродовж трьох десятиліть він підтримував інтерес до українського питання в Європі. Склалася певна традиція україно-європейських зв'язків. Орлик неодноразово переживав крах своїх планів, але щоразу шукав нових шляхів для їх впровадження в практику. І так до кінця життя. Врешті-решт, український гетьман-емігрант цілком позбавляється будь-яких ілюзій відносно можливості порозуміння з царським урядом щодо України. Відтепер політика Орлика набуває чіткого безкомпромисного антимосковського напрямку.

Пилип Орлик помер у 1742 р. на самоті, без надії побачитися з рідними, але залишався вірним своїй меті до кінця днів.

З 1729 р. поруч із Пилипом Орликом після років навчання і військової служби стає його син Григорій. Він залучається до політичної й дипломатичної діяльності свого батька, спрямованої на мобілізацію міжнародних сил для визволення України, виступає дипломатичним посередником в українських справах. Один із славних синів України, що вписав яскраві сторінки в історію її державотворення, він, як і тисячі подібних до нього, присвятивши життя Україні, так і не дочекався ні визнання, ні подяки на Батьківщині навіть після смерті. І тільки завдяки французам, які високо цінували цього визначного українця і навіть назвали на його честь аеропорт у Парижі - "*Ozy*", ми знаємо про графа Григорія Орлика, блискучого дипломата, талановитого маршала Франції, генерал-поручника Людовіка XV, члена таємної королівської ради, приятеля Вольтера і полум'яного борця за незалежність України. Часто ми забуваємо, що українці є європейською нацією, яка завжди у своєму розвитку орієнтувалася на Захід, хоча доля іноді розпоряджалася інакше. А тому ця нація нерідко була здатна народити політика західного типу, якій міг би своєчасно провести її до Європи не через "вікно", а широкою дорогою прогресу.

“Пакти і Конституція прав і вольностей Запорозького Війська” як витвір української державної й політичної думки початку XVIII ст., по суті, є першою у світі конституцією, автором якої вочевидь був Пилип Орлик.

Зазначимо, що деякі пункти Конституції Пилипа Орлика, особливо ті, в яких висвітлюються проблеми простого люду і вказуються шляхи вирішення цих проблем, на початку XVIII ст. практично не мали у світі аналогів серед офіційно затверджених документів. Але не слід забувати, що Конституція, підписана П. Орликом, так ніколи і не набула чинності.

Проте в історії українського народу однією з найславетніших і найсумніших сторінок була спроба гетьмана Орлика дати своєму народу не світле майбутнє, а світле сьогодення, і зробити це не на крові, а цивілізованим шляхом демократії та закону, загальної злагоди та добробуту.

4. Михайло Грушевський - історик, політик, державник, світоч української нації

У кожного народу є свої історичні постаті першої величини, яких не в змозі прикрити пил віків, як і не можуть їх оббрехати діячі псевдонауки. До таких велетнів української національної культури, політичної думки в останні два століття, безперечно, слід віднести Тараса Шевченка, Івана Франка та Михайла Грушевського. Саме з їх іменами, їхньою творчою спадщиною насамперед пов'язані ідеї відродження української культури, науки, громадської думки, відродження історичної свідомості й національної гідності народу. Всі вони належали до революційного крила української інтелігенції, яка ніколи не обмежувала поле своєї діяльності суто національними проблемами, а поряд з усвідомленням необхідності боротьби за національне визволення, прагнула домогтися й визволення соціального.

Саме їхній приклад, їхня самопожертва і непримиренна позиція революційних демократів пробуджувала свідомість народу, надихала його на боротьбу за державність. На такому ґрунті великої історичної свідомості і виріс геній М. Грушевського - невтом-

ного дослідника історії та культури українського народу, поборника його соборності, злуки розшматованих імперіалістичними силами всіх українських земель.

Михайла Грушевського, якщо і згадували, то неодмінно з негативними ярликами. Його наукова, культурницька, педагогічна, громадська та політична діяльність неодмінно подавались у викривленому вигляді. Протягом десятиліть геніального вченого і відомого політичного діяча неодмінно зображували буржуазним націоналістом (хоч він був соціалістом-революціонером), ідеологом і натхненником української контрреволюції (хоч насправді він був одним із вождів української революції та федералістом), ворогом Радянської влади (хоч він виступав за найширше, але рівноправне співробітництво з нею), агентом австро-німецького імперіалізму (хоч він був його непримиренним ворогом), заклятим ворогом українського народу (хоч він залишався його вірним сином до своєї раптової смерті), фальсифікатором історії України (хоч нічого глибшого і достовірнішого за його історичні дослідження на цій царині ми досі не маємо).

Народився М.Грушевський 17(29) вересня 1866 р. в невеликому місті Холмі (тепер Хелм на території Польщі), де його батько вчителював у греко-католицькій гімназії, хоч сам сповідував православну віру. У короткій “Автобіографії” славетний історик згодом зазначав, що його родина з XIII ст. “загніздилася” в Чигиринському повіті - в самому серці України. Багато з його пращурів Грушів (згодом Грушевських) були церковними службовцями, допоки його дідові Федору не вдалося перебраться під Київ, до села Лісники.

Батько всіляко заохочував потяг сина до історичних знань.

Дослідницькі нахили студента, його постійний інтерес до історії України привернули увагу видатного історика, професора Володимира Антоновича. Під його керівництвом М. Грушевський написав чимало коротких статей, оглядів, есе. Вінцем його наукових пошуків студентського періоду стала перша глибока наукова розвідка “*История Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV века*”, за яку автор одержав золоту медаль.

Після закінчення університетського курсу талановитого молодого дослідника залишають при кафедрі російської історії.

1894 р. Михайло Грушевський очолює щойно утворену кафедру всесвітньої історії у Львівському університеті.

Того ж року вчений у великому залі Університету Святого Володимира блискуче захищає магістерську дисертацію.

Мабуть, одному вченому ніколи не вдалося б видати понад 100 томів “*Записок Наукового товариства імені Шевченка*”, якби він не згуртував навколо себе талановитих молодих дослідників, кожен з яких став помітним явищем в українській науці й культурі кінця XIX - початку XX ст.

Початок Першої світової війни застав родину Грушевських у Карпатах. Лютнева революція 1917 р. звільнила Грушевського з-під нагляду царської охоранки. Він негайно повертається в Україну з головою і поринає в політичне життя.

Ще під час перебування видатного вченого в Москві його заочно обирають лідером Товариства українських поступовців. Виконавчий орган Товариства дуже швидко трансформується в Центральну Раду, яка діє як громадська організація, об'єднуючи навколо себе широке коло людей найрізноманітніших класових, ідеологічних і політичних переконань.

Перебував Грушевський на чолі Центральної ради майже від початку її заснування і до розгону австро-німецькими окупантами.

В Центральній Раді більшість становили вихідці із українського села. Відповідаючи сподіванням насамперед українського селянства, 10(23) червня 1917 р. Центральна Рада видала свій Перший Універсал, у якому декларувалося: “*Не oddіляючись від усієї Росії, не розриваючи з державою Російською, хай народ український на своїй землі має право сам порядкувати своїм життям*”.

Напруження у відносинах між Центральною Радою і центром особливо зросло після більшовицького перевороту в Петрограді, оскільки лідери українського і національного руху на чолі з Грушевським не поділяли більшовицької концепції соціалізму. Вони вважали головним творчим класом республіки трудове селянство, а не переважно зрусифікований робітничий клас.

Після проголошення Декретів II Всеросійського з'їзду Рад Центральної рада прийняла Третій Універсал 7(20) листопада 1917 р., який проголосив утворення Української Народної Республіки (УНР).

Проголошення радянської влади в Петрограді, ультиматум, пред'явлений Раднаркомом Центральній Раді, що означав фактичний відхід більшовиків від принципів федералізму і продовження імперської політики збереження *“єдиної і неділимої”*, поставили Грушевського і його прихильників перед неминучістю історичного вибору. В таких умовах і народився Четвертий Універсал - декларація незалежності України, затверджений Малою радою і проголошений 24 січня 1918 р., але датований 9 (22) січня - днем, коли мали зібратися Установчі збори.

Обстоюючи незалежність і повну державну самостійність України, Універсал водночас відображав прагнення його авторів до соціалістичного вибору і, зрештою, - до створення федерації соціалістичних республік усього світу. Але це планувалось у далекій перспективі. Згодом у своїй статті *“Україна окремішна”* Грушевський, розуміючи це і твердо стоячи на ґрунті реалій кінця 1918 р., звертається до своїх сучасників, а може й до нас, сьогоденішніх: *“Поки що ж перед нами велике і тяжке завдання соціального і політичного будівництва на Україні”*. І перший її Президент твердо заповідав своїм нащадкам: *“...всі, хто щиро приймає до серця інтереси українського народу, повинні дбати про збереження української окремішності від сторонніх впливів і втручань”*.

2 березня 1924 р. родина Грушевських виїздить з Відня, а вже 7 числа палкі прихильники патріарха української історичної науки, визначного політичного діяча, зустрічають його на пероні Київського вокзалу. Навколо Грушевського створюється школа дослідників різних напрямів історії, культури, літератури українського народу, відтворюються академічні інституції. Вчений установлює контакти з науковим зарубіжним світом, насамперед у Європі. В цей період свого життя Грушевський повністю відходить від політичної діяльності, але постійно перебуває під гласним і таємним наглядом ДПУ.

І все ж були радісні хвилини. Виходять чергові томи його фундаментальних досліджень, з'являються нові покоління істориків. Визнанням світового значення його наукової діяльності стало святкування 60-річчя вченого-енциклопедиста в жовтні 1926 р. З цієї нагоди на його адресу надійшли поздоровлення з наукових центрів США, Німеччини, Австрії, Чехословаччини, Польщі, інших країн, від різних установ Росії і України, приватних осіб.

Восени 1934 р. дружина історика Марія Сильвестрівна домоглася дозволу на короточасну поїздку до Кисловодська на лікування. Під час перебування в санаторії для вчених у результаті некваліфікованого медичного втручання, а фактично знову ж таки за загадкових обставин, вчений помер. Йому лише нещодавно минуло 68 років, попереду ще могли бути роки плідної роботи...

Величезна працездатність, енциклопедична ерудиція, універсалізм дали йому змогу однаково плідно працювати в літературознавстві й фольклористиці, археографії й соціології. Найбільше гострих дискусій розгорталось і до цього часу точиться навколо його фундаментальної праці - "Історія України - Руси".

Свою присягу Михайло Грушевський гідно додержав. Ніхто з українських вчених не зрівнявся з ним за кількістю своїх публікацій (майже 1800, в тому числі 180 книжок), та й у світі таких вчених небагато. Своє завдання як історика свого народу він розумів дуже широко, і його сумлінно і талановито виконав.

Не меншими є й заслуги перед народом М. С. Грушевського як політичного діяча. Як перший голова Центральної Ради, перший Президент України, він багато доклав зусиль до згуртування доти роз'єданого імперською політикою народу України, його політичних представників.

Звертаючись сьогодні до історичної постаті і драматичної долі Михайла Сергійовича Грушевського, видатного вченого-енциклопедиста, державного і громадського діяча, який започаткував у шаленій революційній бурі українську державність, ми не можемо не вбачати в його багатющому науковому і громадсько-політичному доробку одне з головних життєдайних джерел сьогоденного відродження незалежної України в її нестримному пориванні до миру, злагоди і щасливого майбуття.

5. Степан Бандера - борець за незалежність Української держави

Степан Бандера є представником покоління, яке тримало в руках Українську державу, але втримати не змогло. Він народився в сім'ї священика - пароха Старого Угринова на Калушині, отця Андрія Бандери 1 січня 1909 р. Мати Мирослава Бандера з дому Глодзінська походила з родини, яка була помітною в суспільному житті українців Галичини. Степан мав до кого приміряти майбутнє - вуйко Павло Глодзінський був одним із засновників "*Сільського Господаря*" і "*Маслосоюзу*", вуйко Ярослав Веселовський - послом (депутатом) до віденського парламенту.

Проте найбільший вплив на становлення особистості Степана справляв батько. Отець Андрій не обмежувався виключно релігійними функціями. Крім своїх безпосередніх обов'язків, він намагався допомагати парафіянам піднести рівень освіти: як загальної, так і економічної та сільськогосподарської. Його стараннями в селі з'явилися гуртки "*Просвіта сільського господаря*". Коли після розпаду Австро-Угорщини українці Галичини почали творити свою державу, він був ініціатором творення органів державної влади на Калушині, його ж селяни обрали депутатом парламенту Західно-Української Народної республіки. З початком українсько-польської війни отець Андрій іде в армію. Коли батько повернувся у 1920 р. на парафію в Старому Угринові, Степан вже рік як мешкав у діда в Стрию і ходив у місцеву гімназію.

Життя сина священика не було аж таке безтурботне, як можна собі уявити, особливо з матеріального погляду. В сім'ї, крім дочки Мирослави, яка померла немовлям, було семеро дітей - старша від Степана Марта і молодші - Олександр, Володимир, Василь, Оксана, Богдан. Отож, навчаючись у гімназії, Степан вимушений був змалку підробляти репетиторством. До того ж весною 1922 р. від туберкульозу горла померла мати Степана, що додало немало життєвих проблем і батькові, і дітям.

Прагнучи посіяти в дитячих душах зерно бажання боротьби за Українську державу, керівники Січового стрілецтва - української військової формації, яка в різних виглядах існувала в Австро-Угорській

армії, а пізніше - в армії УНР, відроджують скаутську організацію "Пласт". Степан Бандера доклав чимало зусиль, щоб вступити до цієї організації, проте ревматизм коліна не давав йому змоги здати програму іспитів. У 1922 р. він пройшов два місяці стаціонарного лікування водяної пухлини в коліні і, нарешті, у третьому класі гімназії він став пластуном. Від 1922 р. Степан належить до 5-го пластового куреня ім. князя Ярослава Осмомиса, а після матури - до 2-го куреня старших пластунів "Загону Червона Калина".

Діти покоління Бандери марили Українською державою, яку вони неодмінно побудують, і вже в гімназії шукали шляхів до підпільної армії обох українських держав під проводом Євгена Коновальця. Це був зустрічний рух: концепція визвольної боротьби полковника Коновальця була розрахована на нове покоління борців, яке не дасть звести себе на манівці гаслами оманливого братерства, не розміняє загальнонаціональні потреби на особисті симпатії чи антипатії. Українська Військова Організація перебувала в стані війни з усіма окупантами України, і діти часто з гімназійної чи університетської лави ішли на цю непроголошену війну. У старших класах Степан виконує деякі доручення УВО: поширює підпільну літературу та здійснює летючий зв'язок.

Першу підпільну посаду в Крайовій Екзекутиві ОУН Бандера отримує в 1930 р., очоливши відділ поширення підпільних видань. Невдовзі до його обов'язків додається організація технічно-видавничого відділу, а з 1931 р. - доставка нелегальних видань з-за кордону. Коли ж крайовим провідником став член пластового загону "Червоної Калини" Степан Охрімович, він призначив добре знайомого йому ще зі Стрия Степана керівником референтури пропаганди. Невдовзі Охрімович гине від тортур у поліції, новим крайовим провідником стає Богдан Кордюк, і він призначає Бандеру своїм заступником, зберігаючи за ним функції шефа пропаганди. Наступний шабель в організаційній драбині Бандера долає у зв'язку зі справою Біласа і Данилишина: двоє бойовиків потрапили в руки польської поліції внаслідок проваленого бойового референтурного завдання. Провід вирішує, що у цьому винен крайовий провідник Кордюк, хоч необхідно зазначити, що без

гідного поводження бойовиків перед судом досягти таких результатів шевові пропаганди ОУН, мабуть, не вдалось б.

Апофеозом акції були поминальні Служби Божі з траурним дзвоном у всіх церквах Галичини на момент повішання бойовиків. Те, що зараз забезпечують прямі трансляції з місця подій, Бандері вдалося зробити без телебачення і навіть без радіо. У суспільній свідомості Білас і Данилишин були канонізовані як герої, що загинули за Україну, відтоді їхні імена згадуються в молитві націоналіста “*Україно, мати героїв...*”.

Півроку Степан Бандера виконує обов’язки крайового провідника, а в червні 1933 р. на конференції Проводу ОУН презентує власний план розбудови крайової мережі та головні напрями роботи. Всупереч створеним пізніше міфам бойові акції згідно з його концепцією не посідали найважливішого місця в діяльності ОУН. Але вони були неодмінним елементом виховного процесу суспільства, яке, на думку керівників ОУН, потрібно було морально підготувати до реалій війни за незалежність, особливо до необхідності проливати власну кров у боротьбі за інтереси народу. На думку Бандери, саме неготовність українців захищати свої інтереси у визвольній війні призвела до таких численних жертв у результаті Голодомору. Ініціатори етноцидів, етнічних чисток та інших подібних акцій за етнічною ознакою, спрямованих проти українців, повинні були знати: за це їх спіткає неминуча кара. Саме тому ОУН здійснила замах на міністра внутрішніх справ Польщі генерала Перацького, з тієї ж причини в радянському консульстві у Львові був вбитий інспектор з Москви Майлов. Можна скільки завгодно дискутувати про незаконність чи негуманність цих актів, але не можна забувати, що за ними стояли пацифікація українського населення Галичини і Голодомор, і світова спільнота, по суті, залишила українців напризволяще перед цими актами масового вбивства та катування за етнічною ознакою. Акції, заплановані Бандерою, принаймні, не дали змоги замовчати фактів масового народобивства, тому, можливо, й зменшили планові масштаби злочинів проти українського народу.

Польська тюрма не оминула Степана Бандеру, але судовий процес за кілька тижнів перетворив нікому не відомого підпільника в політичну зірку першої величини. Бандера поводив себе гідно, незважаючи на кількамісячний тиск слідства, загрозу смертної кари, обіцянки слідчих замінити цей вирок у разі “*поступливості*” звинуваченого. Він був засуджений таки до смертної кари, але адміністрація, яка дуже вчасно втрутилася, замінила смерть на довічне ув'язнення. Тривало воно до поділу Польщі Гітлером і Сталіним. У воєнному безладді Бандера втікає з тюрми і два тижні перебуває в уже радянському Львові, налагоджуючи діяльність мережі ОУН за власним розумінням. Він переконаний у неминучості війни між переможцями Польщі, і вважає, що в цьому конфлікті може трапитися нагода утвердити омріяну Українську державу. Його популярність в середовищі ОУН була такою великою, що під час внутрішнього конфлікту в Організації переважна більшість членів (за деякими оцінками, до 90%) пішла за Бандерою. Відтоді ту частину ОУН інакше як бандерівцями не називають.

З початком німецько-радянської війни бандерівці (похідні групи) ідуть попереду лінії фронту, проголошуючи утворення українських органів влади в населених пунктах відразу після залишення їх частинами РСЧА. Німці опиняються перед фактом: місцеве населення вже обрало своїх бургомістрів, війтів, призначило власну поліцію. А у Львові 30 червня 1941 р. ОУН проголосила відновлення Української держави.

У концепції нової Європи Гітлера цієї держави не було. Уряд арештували і примушували відмовитись від своєї держави. Не відмовлявся ніхто, тому декого показово розстріляли. Але оскільки в ОУН все замикалось на Бандері, то в першу чергу відмовитись примушували його. Винахідливість гестапо гідна голівудівських трилерів: щоб схилити Бандеру до потрібного рішення, арештували двох його рідних братів: Олександра і Василя і показово закатували в Освенцимі. З них здирали шкіру дротяними щітками, а потім купали у вапняному розчині. Але Степан не піддався на цей шантаж (хоча до переліку знищених родичів гестапо додало брата його дружини, розстріляного у Львові, та розстріляного в Херсоні Бог-

дана Бандеру), і тисячолітній рейх засудив його до чергового довічного ув'язнення в концтаборі Заксенгаузен.

Паралельно з гітлерівцями свою акцію проти Бандери вело НКВД. Отця Андрія Бандеру розстріляли тоді, коли Степана на допитах у Берліні примушували відмовитись від України. Сестер вивезли в Сибір, намагаючись зламати і використати проти брата.

Волею долі після закінчення війни Степан Бандера опинився в еміграції. Бандерівці мали нового Провідника - командира УПА Романа Шухевича. Степан визнає провідництво свого старшого за віком приятеля і береться за новий для себе напрям роботи: налагодження діяльності української політичної еміграції. Виявляється, що крім таланту організатора, він має й здібності публіциста. Збірка його повоєнних творів під назвою "Перспективи національної революції" демонструє хист автора, який за дипломатичними формулюваннями намірів політиків різних таборів бачить справжні цілі та інтереси і будує політику середовища, у якому він був визнаним лідером, що захищає інтереси України. Фази визвольного руху він визначив так:

"Українська національна революція, як одностаійний процес, складається з трьох фаз. Перша і друга - це фаза боротьби, третя - державного будівництва.

У першій фазі проходить процес зтяжної, прогресуючої підпільної боротьби. В ній іде змагання передусім за душу народних мас, мобілізація й активізація їх по боці революції, проти більшовизму, підриваються позиції більшовицької системи і сили більшовицького режиму, зростає організована сила революції. В цій фазі проходить основоположний конструктивний процес; наші ідеї і програма опановують найширші маси українського народу, поширюються на інші народи, уярмлені більшовизмом, визначають для них бажаний зміст і форми життя в усіх ділянках, стають дороговказами їхньої дії - їхньою метою, мобілізують й організують змагання за реалізацію нашої програми.

Друга фаза як продовження першої - це фаза визволення. В ній завершується зтяжна визвольна боротьба, всі сили зосеред-

жуються у безпосередній відкритій боротьбі з більшовицьким режимом і його силою, в остаточному загальному зриві народів.

Третя фаза - будування на місці знищеного ССРСР незалежних національних держав, забезпечення їхньої незалежності, здійснення ідей і програм визвольної революції в державному і суспільному ладі, у змісті і побудові цілого життя..." ("До засад нашої визвольної політики"; "Визвольна Політика", 1946 рік, число 4-5).

Свого роду пересторогою нинішнім будівникам "самостійної" України, але в тісних обіймах північного сусіда, є положення із статті Бандери "Слово до українських націоналістів-революціонерів за кордоном", викладено в першій половині 1948 р. (журнал "Визвольний шлях", Лондон, числа 10, 11, 12, 1948 рік): "Основною метою і найголовнішим принципом всієї політики є і мусить бути відбудова Української Самостійної Соборної Держави шляхом усунення більшовицького поневолення і розчленування російської імперії на самостійні національні держави. Лише тоді може бути місце для об'єднання цих самостійних національних держав у блоки чи союзи, за принципом геополітичних, господарських, оборонних і культуротворчих спільних інтересів на поданих вище засадах. Концепції про еволюційну перебудову чи перетворення ССРСР на союз вільних держав, але так само пов'язаних, у тому самому складі, з перевагою чи центральним становищем Росії - такі концепції протилежні ідеї визволення України, їх треба до кінця усувати з української політики.

Самостійну державу може здобувати собі український народ тільки власною боротьбою і трудом. Сприятливий розвиток міжнародної ситуації може значною мірою причинитися до нового розгорнення й успіху нашої визвольної боротьби, але він може відіграти тільки допоміжну, хоча дуже корисну роль. Без власних змагань українського народу найсприятливіші ситуації не дають нам ніколи державної незалежності, хіба тільки зміну одного поневолення на інше. Росія, із своїм глибоко вкоріненим, а в сучасну добу найбільш розпаленим загарбницьким імперіалізмом у кожній ситуації, у кожному стані, всіма силами, з усією запеклістю буде кидатися на Україну, щоб утримати її в складі своєї імперії чи на-

ново поневолити. Як визволення, так і оборона самостійної України може в основі спиратися тільки на власні українські сили, на власну боротьбу і постійну готовність до самооборони”.

...На тихій фешенебельній вулиці Ліверпул Роуд, 200, майже у центрі Лондона, в приміщенні Української Видавничої Спілки, в музеї Степана Бандери зберігаються особисті речі провідника ОУН: одяг, на якому запеклися краплини крові, посмертна маска. Музей влаштовано так, що проникнути до нього можна лише із середини приміщення. Прийде час, і цей музей можна буде повернути в Україну.

“Перегляд всієї політичної діяльності Степана Бандери та її аналіз в аспекті подій останнього чвертьстоліття говорять переконливо про те, що історія визвольної боротьби українського народу в тому періоді нерозривно зв’язана з іменем Степана Бандери, який повністю заслужив собі на те, щоб зайняти місце в українському пантеоні як один із кращих воїнів українського народу за волю. А надто, що й своєю героїською поставою у найкритичніших моментах революційної боротьби він може стати зразком витривалості та фізичної й моральної незламності для майбутніх поколінь” (Петро Мірчук. Степан Бандера - символ революційної безкомпромісовості - Нью-Йорк-Торонто, 1961).

Всупереч бажанням КДБ Степан Бандера присутній і в нинішньому політичному житті України. Насамперед тому, що ставить для найвищих органів влади невірне запитання: чи законно захищати Україну, боротись за неї до остатку свого життя? Адже кожен громадянин України, якому волею долі доведеться захищати суверенітет і честь своєї держави, рано чи пізно задає собі запитання: а як моя держава оцінить мою самопожертву?

6. В’ячеслав Чорновіл - символ незалежності та протесту проти тоталітарного режиму в Україні

“Якби мене запитали, чи жалкую я про те, як склалося моє життя, про відсиджені 15 років, я б відповів: анітрохи... І якби довелося починати все спочатку та вибирати, я б обрав життя, яке прожив.

Часи змінюються, інколи залишаєшся майже один. У мене таке було. Але все одно вірю, що чиню правильно. Не будемо говорити високі слова про ідею, відповідальність тощо. Ти вирішив, що так, а не інакше потрібно діяти. Вірши у свою дорогу? Іди й не звертай!..

Щоб не зруйнувати того, що так нелегко будувалося, - наш Рух; щоб урятувати те, що так тяжко здобувалося, - Українську державність; щоб зберегти те, що є найціннішим для кожної людини, зокрема, й для цілої партії, - гідність і самоповагу, чесність і мужність бути чесним. Перед собою. Перед співвітчизниками. Перед Україною!" Ці слова В'ячеслава Максимовича Чорновола - відомого українського політика, державного діяча, публіциста і журналіста - якнайточніше відображають його кредо. Він народився 24 грудня 1937 р. (за документами 1 січня 1938 р.) у с. Єрки Звенигородського району (нині Катеринопільський) Черкаської області у родині сільських учителів. Мати Килина Харитонівна (1909-1985) - учителька початкових класів, батько Максим Йосипович (1909-1987) - викладач української мови й літератури. У радянські часи сім'я зазнала переслідувань. 1937 р. було заарештовано рідного батькового брата Петра, який не повернувся з ув'язнення. Опозиціонерство стало для В.Чорновола невід'ємним атрибутом власної сутності, способом буття (*modus vivendi*). Упродовж 60-80-х рр. він шукає способів самовираження через спротив. Потужним інтелектуальним струменем став рух шістдесятників, формальні рамки якого можемо означити періодом між 1956 (XX з'їзд КПРС) та 1965 рр. (перший "покіс" шістдесятництва). В цьому часовому діапазоні політичні переконання В.Чорновола вже відомі каральним органам. Так, 1963 р. він не був допущений до навчання в аспірантурі Київського педінституту, хоч і пройшов за конкурсом. Навіть ще на початку 90-х рр., коли В.Чорновіл не знаходив спільної мови з рядом співкамерників та "братів по перу", помітною була образа-згадка. Багатьох амбітних шістдесятників драгувала харизма В.Чорновола, що майже автоматично затінювала решту опозиційних постатей. Дехто з них у приватних розмовах полемічно стверджував, що В.Чорновола не було чути до 1965 р. Та марно шукати до 1965 р. фактів, які б перекреслювали його подальшу біографію.

Маловідомим є те, що В.Чорновіл спершу мріяв про кар'єру науковця. Однак фактично до 1965 р. про кар'єру вченого вже було забуто. Як свідчить Тарас Чорновіл, *“надія на суміщення наукової праці й громадської діяльності реально жила десь до середини 1964 р. Домінанта “наукового шляху” вичерпалася ще в 1961-62 рр”*. Є підстави подискутувати з тим, що ім'я В.Чорновола було геть невідоме в опозиційних колах до 1965 р. Вже з кінця 50-х рр. він стає визнаним студентським лідером на факультеті журналістики Київського університету ім. Т.Шевченка. Однак на 4-му курсі, щоб не бути виключеним за діяльність у літгуртках шістдесятників, він буз змушений взяти академічну відпустку (потім надолужував втрачений студентський час екстерном). Перед арештами 1965 р. Іван Світличний, визнаний лідер руху шістдесятників, помічав у В.Чорноволові харизматичність. Вже тоді позиція В.Чорновола контрастувала зі світоглядними позиціями І.Дзюби та його оточення.

Отож омріяна кар'єра не здійснилася, як не здійснилися і мрії про кар'єру науковців Івана Світличного, Михайла та Богдана Горинів та ін. У глибині своєї душі кожен з яскравих учасників руху шістдесятників мріяв *“податися в учені”*. Це повною мірою здійснив хіба один з найстарших, Іван Дзюба, який також став прикладом для інших шістдесятників, живим втіленням громадянського подвигу.

Про В.Чорновола на повен голос заговорили лише після серпня 1965 р. За протест проти репресій над українською інтелігенцією на прем'єрі фільму *“Тіні забутих предків”* у Києві він був підданий обшукам, допитам і вигнаний з роботи.

В.Чорновіл формується як громадський публіцист. Його гострі праці 60-х рр. можемо поставити в один ряд з публіцистикою І.Дзюби та В.Мороза. Однак одним з ідеологів руху опору він, на відміну від І.Дзюби, автора *“Інтернаціоналізму чи русифікації”* чи В.Мороза, автора есе *“Серед снігів”* (двох протилежних ідеологічних маніфестів), став лише в 70-х рр.

В.Чорновіл суттєво вплинув на динаміку правозахисного руху, і своїм *“Українським вісником”* по праву може вважатися *“Гутенбергом”* українського опору. До 1970 р. усі спроби друкувати щось самвидавом як у великій *“зоні”* (на волі), так і в малій (у

тюремно-табірних умовах) можемо розглядати як “догутенбергівський”, “дочорноволівський” період. Та, мабуть, не варто робити аж надто відверту ревізію дефініцій.

До модернізації моделі спротиву політичному режимові В.Чорновіл завжди підходив творчо, використовуючи перо публіциста. У тюремно-табірних умовах він став організатором акцій спротиву, голодувань, вів боротьбу за статус політв’язня, а на засланні організував систему зв’язку між політв’язнями тощо. Протягом 1972 - першої половини 1980-х рр. він, будучи у тюрмах, таборах, на засланні, інтенсивно займається літературною творчістю. І вже до 1987 р. В.Чорновіл пише резонансного “Відкритого листа Генеральному секретареві ЦК КПРС Горбачову М.С.”, після якого відновлено видання “Українського вісника”. У 1996 р. він був удостоєний Державної премії ім. Т.Шевченка за 1995 рік. Власне, літературно-публіцистичний портрет В.Чорновола невід’ємний від політичного. У часопису “Час/Тіме” (ще табірна мрія В.Чорновола: бути й у незалежній Україні редактором опозиційного видання) він пише низку гострих статей традиційно полемічного характеру. І в політиці він був полемічним публіцистом, нетрадиційним та несхожим на політичних лідерів від плуга чи конструкторського бюро.

На зустрічі із пресою 7 вересня 1996 р. Леонід Кучма висловив про лідера Руху сакраментальну фразу: “Щодо В’ячеслава Чорновола. Він великий політик. Але мені це трошки нагадує українське прислів’я про ту жіночку, яка чоловіка хоче мати, дітей і бути незайманою... Він сьогодні тут, а завтра там...”.

Політична система вимагає постійності. Цього й не міг продемонструвати голова Руху.

В.Чорновіл вів свою гру у “заручини” із системою, система вела свою. Самі “заручини” таким чином перетворювалися у фарс. Кінцевого входження у політичну систему так і не відбулося. Лідер Руху вибудував свій мікросвіт, магнетичне поле, що притягувало і відштовхувало одночасно. Чорновіл пройшов у Русі еволюцію від “бонапартизму” до “цезаризму”: він почав, як Наполеон Бонапарт, але не дочекався свого Ватерлоо. Закінчив політичний і земний шлях майже як Цезар.

Поведінка В.Чорновола - це поведінка опозиційного лідера, який не здатен працювати в іншому амплуа. Зважте: поведінка не лідера опозиції, а саме опозиційного лідера. Про В.Чорновола як про лідера опозиції говорити не доводиться хоча б тому, що Народний Рух України, хоч і допускався критичних висловів на адресу Президента Л.Кучми, опозиційним до нього все ж не був. Свідчення цього в останні роки - факти входження представників Руху в апарат виконавчої влади у центрі та на місцях.

Трагедією для В.Чорновола як лідера Руху стала його нездатність розірвати зачароване коло власної опозиційності. І за інерцією він боровся насамперед з проявами внутрішньопартійної опозиції. На останньому З'їзді єдиного НРУ, що відбувся 12 грудня 1998 р., внутрішньопартійна опозиція зазнала поразки.

З'їзд, як відомо, прийняв попередню президентську формулу: "Чорновіл + Удовенко - Президент", яка мала ще й підтекстовку: "*Вибори-99 - не наше весілля*". Формула ця пояснювала прагнення голови НРУ й надалі залишатися головою партії після завершення президентської кампанії. Газета "Сьогодні" влучно охарактеризувала цей останній з'їзд перед розколом як "боротьбу за програш". В.Чорновіл, однак, сподівався втримати лідерство і не очікував на колективного "Брута" у власній організації.

Звернемо увагу на дві стрижневі тези у доповіді В.Чорновола делегатам З'їзду, які розкривали бажання лідера партії й надалі всерйоз приділяти увагу саме проблемі партійного будівництва, іншими словами, розширювати межі свого мікросвіту.

Теза перша: до жовтня 1999 р. Народний рух повинен був налічувати 100 тис. членів, а до наступних парламентських виборів (до 2004 р.) - 200-300 тис.

Теза про масовізацію партії не нова. Її свого часу намагалися проголосувати в Українській республіканській партії. Ця теза мала як палких прихильників, так і палких опонентів. Перші наголошували, що масова (понад 100 тис. членів) партія відповідає партійно-шпоралістичним європейським традиціям (у Західній Європі найпотужніші політичні партії мають до 1 млн членів). Противники масовізації вважали неможливим реалізува-

ти цю тезу через велике розмаїття партій в Україні. Процес нарощування партійних лав може мати характер штурмівщини на зразок “ленінських призовів”. Тож масовізація партії мала б відбуватися паралельно з підвищенням ваги політичних структур у суспільстві, їх впливу на прийняття політичних рішень.

Теза друга: стратегією НРУ під час президентської виборчої кампанії мало стати гасло “*Уперед, на схід!*”. Завоювати “*дикий*” схід України ставила собі за мету не одна політична партія України. І взагалі, вони мали в цьому мізерний успіх переважно через небажання йти на світоглядний компроміс. Після смерті В.Чорновола у Русі питанням “*рубка*” є пошук волонтерів, які б словом і ділом, як зазначив О.Гончар, безмірним чуттям розтопили серце виборця, на заході та на сході. Іншими словами (які свого часу висловив Михайло Горинь), націонал-демократія стоїть перед потребою висушення Збручу на тілі українства.

З В’ячеслава Чорновола уперто роблять “*божка*”, і немає на то ради. Пророк Єремія, скептично налаштований до такої форми увічнення, до “*праці майстра й руки золотарської*”, що з дерева робить “*божка*”, не бачив би нині сенсу в такому надмірному соцзмаганні за штучне вкарбування пам’яті. “*Сріблом та золотом його прикрашають, цвяхами та молотками прикріплюють їх, - і він не захитається. Вони, як опудало на огірковім городі, й безмовні, і конче їх носять, бо не ходять вони*” (Єремія 10: 4, 5).

Схоже, ім’я В.Чорновола потребує захисту від надмірного “*увіковічення*” в гіпсі і бронзі за старим більшовицьким принципом. Оцінка ролі і місця В.Чорновола у вітчизняній історії має бути об’єктивною. Разом з тим ми свідомі того, що ім’я В.Чорновола працює на міфологізацію дійсності для прийдешніх поколінь. Міфологізація буде тоді раціональною, коли відбуватиметься паралельно з бажанням суспільної свідомості героїзувати образ. Якщо таке бажання є, історик та політолог, мабуть, не мали б надто протистояти такому розвиткові й об’єктивну (до останнього факту) шліфовку образу мали б сховати в рутинному монографічному дослідженні, подалі від мас. Отож образ має працювати на реалізацію подальших запитів сучасної дійсності.

*Хай буде все небачене побачено,
Хай буде все пробачене пробачено.
Ліна Костенко*

Афоризми

1. У політиці доводиться робити багато такого, чого не слід робити.

Теодор Рузвельт

2. Ви володієте владою, якщо інші думають, що ви володієте владою.

Уіч Фалуер

3. Громадська думка схожа на привида в старовинному замку: ніхто його не бачив, але всіх ним лякають.

Зігмунд Графф

4. Щоб стати господарем, політик зображує слугу.

Шарль де Голль

5. Які б вирази ви не застосовували, ви ніколи не зможете сказати чого-небудь такого, щоб не характеризувало б вас.

Рафль Уолдо Емерсон

6. Справжній характер людини виявляється саме в дрібницях, коли вона перестає стежити за собою.

Артур Шопенгауер

7. Людина характеризується не тільки тим, що вона робить, але і тим, як вона це робить.

Фрідріх Енгельс

8. Якщо істина багатогранна, то брехня багатоголосна.

Уінстон Черчилль

9. Будьте уважні до своїх думок, вони - початок вчинків.

Лао-Цзи

10. Якщо у тебе не буде поганих думок, не буде і поганих вчинків.

Конфуцій

11. Суперечність має збуджувати увагу, а не відчуття.

Томас Фуллер

12. У кожній людині три характери: той, який їй приписують; той, який вона сама собі приписує; і, нарешті, той, який є насправді.

Віктор Марі Гюго

13. Реклама - це засіб примусити людей мати потребу в тому, про що вони раніше не чули.

Марті Ларні

14. У бажанні виражається суть людини.

Бенедикт Спіноза

15. Який сенс брехати, якщо того ж результату можна досягти, ретельно дозуючи правду.

У. Форстер

16. У політиці слово "правда" означає будь-яке твердження, брехливість якого не може бути доведена.

Ентоні Джей

17. Найбільш правильний спосіб приховати від народу значні проблеми - це відвернути його увагу вирішенням дрібних.

Олег Кузнецов

18. Якщо не можете переконати - збийте з пантелику.

Гарі Трумен

19. Коли брехня перемішана з правдою, то брехню сприймають як правду, а правду - як брехню.

Ілля Шевельов

20. Секрет агітатора: подурнішати настільки, щоб слухачі повірили, що вони так само розумні, як і він.

Карл Клаус

21. Коли чутки старіють, вони стають міфами.

Станіслав Ежи Леу

22. Природа не визнає порожнечі, там, де люди не знають правди, вони заповнюють пропуски до-мислом.

Б. Шоу

23. Брехня обійде півсвіту, перш ніж правда встигне одіти черевики.

Англійське прислів'я

24. Треба вміти перенести те, чого не можна уникнути.

Мішель Монтень

25. Навчися слухати, і ти зможеш отримувати вигоду навіть з тих, хто говорить погано.

Плутарх

26. Обдурити обманщика - ймовірно, це єдиний гріх, який Бог пробачить.

Веселін Георгієв

27. Щоб сказати те, що потрібно, тоді, коли потрібно, потрібно більшу частину часу мовчати.

Джон Ропер

28. Якщо можеш, будь розумніший за інших, але не показуй цього.

Честерфільд

29. Слід так обдумувати свої задуми, щоб навіть невдача принесла нам вигоди.

Кардинал де Реу

30. Щоб перемогти супротивника, не прагни стати сильнішим за нього, а зроби його слабшим за себе.

Китайська мудрість

31. Потрібно говорити голосно, щоб тебе почули. Потрібно говорити тихо, щоб тебе послухали.

Поль Клодель

32. Якщо боїшся, не говори, якщо сказав - не бійся.

Арабська мудрість

33. Тих, хто не замислюється про далекі труднощі, чекають близькі неприємності.

Конфуцій

34. Постійна діяльність - така ціна свободи.

Т. Джефферсон

35. Небезпечно відчувати себе безпечно в небезпеці.

Латинське прислів'я

36. Ніколи не став свою безпеку в залежність від шляхетності іншої людини.

Уїлла Кадер

37. Умій володіти собою, якщо не хочеш, щоб інші володіли тобою.

Веселін Георгієв

38. Правила гри потрібно знати, але краще встановлювати їх самому.

Анджей Сток

39. Інтрига рано чи пізно занапащає того, хто її розпочав.

П'єр Огюст Бомарше

40. Ми стільки можемо, скільки знаємо. Знання - сила.

Френсіс Бекон

41. Визнати свої помилки і вибачитися за них - це найвища форма самоповаги.

Дж. Темплтон ("Всесвітні закони життя")

42. Багатство - дуже добре, коли воно слугує нам, дуже погано - коли керує нами.

Френсіс Бекон

43. Діти - це кращий народ у кожного народу.

В. Кротов

44. Вам не вдасться ніколи створити мудреців, якщо будете вбивати в дітях бешкетників.

Жан-Жак Руссо

45. Хто схиляється перед авторитетами, той рідко перевершує їх.

Френсіс Бекон

46. Розум часто осяває лише тих, хто зазнав невдачі.

Клод Гольвецій

47. Невдачі дають тільки привід розпочати знову та більш розумно. Чесна невдача не є ганьбою. Ганебним є страх перед невдачею.

Генрі Форд

48. Перемагає у цьому житті лише той, хто переміг страх, свої лінощі, свою невпевненість.

В. Суворов

49. Недолік - це гідність, з якою ми ще не навчилися здобувати користь.

В. Мелихан

50. Ми оцінюємо себе за тими здібностями до справи, які ми відчуваємо у собі, в той час як оточуючі оцінюють нас за тим, що ми уже зробили.

Г. Лонгфелло

51. Для людини, яка не знає, до якої гавані вона направляється, жоден вітер не буде попутним.

Сенека

52. Родичі найменше прощають своїм дітям ті недоліки, які вони самі їм прищепили.

Ф. Шіллер

53. Людина зростає у міру того, як підвищуються її цілі.

Ф. Шіллер

54. Хто може бути самим собою, нехай буде нічим іншим.

Парацельс

55. Багато є людей з красивою зовнішністю, проте їм нічим похвалитися усередині.

Ф. Купер

56. Чекають свого часу лише ті, для кого він ніколи не настане.

Г. Ландау

57. Щоб заслужити любов ближніх, не обов'язково бути Ейнштейном. Для будь-якої людини кращий та простіший спосіб досягти цієї мети - прагнути бути якомога більш корисним.

Г. Сельє

58. Щасливий випадок приходить до багатьох, а перетворити його в щастя можуть лише ті, хто програмує себе на це своєю працею та допитливістю.

Ю. Щербатих

59. Жоден переможець не вірить у випадковість - все потребує інтересу та праці над собою.

Ф. Ніцше

60. Геній - це 1% наснаги і 99% поту.

Т. Едісон

61. Не дозволяйте своїй нерішучості стати на вашому шляху.

Ю. Щербатих

62. Справжня щедрість відносно майбутнього полягає в тому, щоб все віддавати сьогочасному.

А. Камю

63. Єдиний спосіб знайти щастя та задоволення - насолоджуватися тим, що у вас є тепер, на цей час, тому живіть сьогоднішнім днем і для нього.

Р. Ентоні

64. Стрес - це аромат і смак життя. Оскільки стрес пов'язаний з будь-якою діяльністю, уникнути його може лише той, хто нічого не робить.

Г. Сельє

65. Хто не знає ціну часу, той не народжений для справи.

Л. Вовенарг

66. Якщо ми хочемо завоювати друзів, давайте докладемо всі сили до того, щоб щось зробити для інших, - щось те, що потребує часу, енергії, безкорисності та турбот.

Дейл Карнегі

67. Людина, якій ніколи потурбуватися про своє здоров'я, подібна до ремісника, якому ніколи поточити свої інструменти.

І. Мюллер

68. Вік - це не стан організму, а тонус душі.

В. Брусков

69. Хто вміє керувати собою, той може керувати людьми.

Ф. Вольтер

70. Той, хто шукає біди, завжди її знаходить.

Англійське прислів'я

71. Я шаную людину, здатну усміхатися в біді, черпати сили в горі та знаходити джерело мужності в роздумах.

Т. Пейн

72. Бідний не той, в кого мало є, а той, хто багато хоче.

Англійське прислів'я

73. У своїх бідах люди схильні звинувачувати долю, богів і все, що не є, лише тільки не себе.

Платон

74. Щоб виправдатися у власних очах, ми часто переконуємо себе, що не в змозі досягти мети; насправді ми не безсилі, а безвільні.

Ф. Ларошфуко

75. Ніщо так не нищить і не руйнує людину, як довготривала фізична бездіяльність.

Аристотель

76. Хто сам нічого не робить, той любить по-вчати інших.

Г. Ліхтенберг

77. Одна із найдивовижніших помилок у тому, що щастя людини в тому, щоб нічого не робити.

Л. Толстой

78. Чим важча робота, тим легше на неї влаштуватися.

К. Меліхан

79. Багато багатих людей думають, що зможуть все купити за свої багатства, а вони перш за все самі продали себе.

Ф. Бекон

80. Хто вміє вдовольнятися малим, той багатий.

К. Гольдоні

81. Багатство батьків може кругом приносить нещастя дітям.

Д. Джебран

82. Багатству деяких людей не варто заздрити: вони здобули його такою ціною, яка нам не по кишені, - вони пожертвували заради нього спокоєм, здоров'ям, честю, совістю. Це дуже дорого - це принесло б нам тільки втрати.

Ж. Лабрюєр

83. Чесна людина ніколи не багатіє.

Менандр

84. Ніколи не будьте дуже багатими. Для багача, як для завойовника, головне - вміння вчасно зупинитися.

А. Морца

85. Якщо хочеш бути багатим, не думай помножити свою власність, а тільки зменши свою жадібність.

Епікур

86. Якщо вам кажуть: "Моє багатство нажито важкою працею", запитайте: "Чим?".

Д. Маркис

87. Я хочу жити як бідна людина з грошима.

П. Пікассо

88. Віра полягає в тому, що ми віримо усьому, чого не бачимо; а нагородою за віру є можливість побачити те, у що ми віримо.

Августин

89. Влада псує людей. А абсолютна влада псує абсолютно.

Актон

90. Слабкість верховної влади - найстрашніша із народних бід.

Наполеон

91. Взагалі кажучи, влада не псує людей, проте дурні, коли вони при владі, псують людей.

Б. Шоу

92. Песиміст вбачає труднощі у кожній можливості: оптиміст у кожній труднощі вбачає можливість.

Уінстон Черчилль

93. Той, хто хоче розвивати волю, повинен навчитися долати перепони.

І. Павлов

94. Слабкі люди вичікують сприятливих випадків, сильні їх створюють.

О.М. Афіногенов

95. Якщо вас постійно буде супроводжувати удача, то якою б заслуженою вона не була, у вас з'являться вороги.

А. Моруа

96. Не запитуй друзів про свої недоліки. Краще дізнайся, що говорять про тебе вороги.

М. Сааді

97. Якщо можливо, ні до кого не відчувайте почуття ворожості.

А. Шопенгауер

98. Час і течія ріки не чекають людини.

Англійське прислів'я

99. Час довгий для тих, хто ним користується; хто трудиться і думає - той розширює межі часу.

Ф. Вольтер

100. Найрозумніша людина - та, яку найбільше дратує втрата часу.

А. Данте

101. Людина, що наважилася витратити хоча б одну годину свого часу, ще не доросла до того, щоб розуміти всю цінність життя.

Ч. Дарвін

102. Кожен нещасний настільки, наскільки вважає себе нещасним.

Сенека

103. Успіхи частіше випадають на долю того, хто сміливо діє, проте рідко домагаються ті, хто виявляє страх та постійно остереігається наслідків.

Д. Неру

104. Гроші, якими володієш, - зброя свободи; ті, за якими женешся, - зброя рабства.

Жан-Жак Руссо

105. Не бути жадібним - уже є багатство; не бути марнотратом - прибуток.

М. Монтель

106. Перш ніж сильно чого-небудь захотіти, важливо переконатися, чи щасливий той, хто має те, чого хочете ви.

Ф. Ларошфуко

107. Життєрадісність - це не тільки ознака здоров'я, але й найбільш дійовий засіб, що позбавляє хвороб.

С. Смайел

108. Життя - це постійні зміни. Як тільки рух зупиняється, людина старіє й помирає.

А. Моруа

109. Ніколи не ображайтеся на життя, адже ніхто не обіцяв вам, що воно буде іншим.

Є. Севрус

110. Якщо людина б знала, як жити, вона б ніколи не вмирала.

Р. Уоррен

111. Ми ніколи не можемо вирвати жодної сторінки із нашого життя, хоча легко можемо викинути у вогонь саму книгу.

Жорж Санд

112. З точки зору молодості життя є безкінечне майбутнє; з точки зору старості - дуже коротке минуле.

Шопенгауер

113. Велика наука жити щасливо полягає в тому, щоб жити тільки в сучасному.

Піфагор

114. Навчайся так, наче б тобі потрібно жити вічно; живи так, наче тобі потрібно померти завтра.

Бісмарк

115. Закрийте двері перед вашими помилками, і істина не зможе ввійти!

Рабіндранат Тагор

116. Непринадна доля того, кому ніхто не заздрить.

Есхіл

117. Краще бути предметом заздрощів, ніж співчужань.

Геродот

118. Ціна здоров'я відчувається після хвороби.

Д. Фонвізін

119. Будь-яке людське пізнання розпочинається з інтуїції, переходить до знань і завершується ідеями.

Є. Кант

120. Чого ви не розумієте, то не належить вам.

Гете

121. Існує недостатньо світла для тих, хто хоче бачити, і достатньо темряви для тих, хто не хоче.

Паскаль

122. Кожна людина нас в чомусь переважає, а тому нам є чому у неї навчитися.

Ральф Емерсон

123. Три шляхи ведуть до знань: шлях роздумів - це найбільш чесний шлях; і шлях розкаяння - це легкий шлях та шлях досвіду - це гірка дорога.

Конфуцій

124. Неук має більше переваг перед освіченою людиною: він завжди задоволений собою.

Конфуцій

125. Помиляються не тому, що не знають, а тому, що думають, що знають.

Жан-Жак Руссо

126. Необхідне не набридає.

Сенека

127. Тому, хто купляє непотрібне, скоро доведеться продавати необхідне.

Б. Франклін

128. Вверх лізуть у тій самій позі, що й повзають.
Джонатан Сифіт

129. Комерція - це дуже просто. Це гроші інших людей.

Олександр Дюма - син

130. Компетентність - це властивість виявити та задовольнити особисті смаки начальства.

Лоренс Пітер

131. Мрії надають світові інтерес і сутність.

О. Франс

132. Герой не є хоробрішим за іншу людину, проте зберігає хоробрість на п'ять хвилин довше.

Ральф Емерсон

133. Якщо ви не здатні розчаруватися, значить, ви ще молоді.

Сара Черчилль

134. Хто малого не може, тому і більше неможливо.

М. Ломоносов

135. Ненависть слабких менш небезпечна, ніж їхня дружба.

Л. Вовенарг

136. Не надавай значення сьогоднішнім розчаруванням. Завтра у тебе будуть нові.

Арнольд Шенберг

137. Тільки слабких упокорюють та пригнічують невдачі, великі характери підносяться над ними.

В. Іврінг

138. Доки нам щастить, ми приписуємо це нашій кмітливості; в наших невдачах ми звинувачуємо Бога.

Б. Шоу

139. Якщо вам не подобається ваш начальник, поставте образно себе на його місце.

Л. Леонідов

140. У тямущого начальника заступник завжди розумниця.

М. Генін

141. Людина, що до 46 років не стала начальником, ніколи вже для такого стану не згодиться.

С. Паркінсон

142. Не йдіть в політику, якщо шкіра у вас трохи тонша, ніж у ворога.

Франклін Рузвельт

143. Противник, що викриває наші помилки, більш корисний, ніж друг, що приховує їх.

Леонардо да Вінчі

144. Якщо ви самі цінуйте себе невисоко, світ не запропонує вам ні на гріш більше.

Соня Хені

145. Щоб зберегти повагу до себе, інколи необхідно говорити неправду.

Роберт Берн

146. Роби вигляд, що поважаєш себе, і тебе будуть поважати.

Олександр Дюма - батько

147. Більшість людей щасливі настільки, наскільки вони вирішили бути щасливими.

Авраам Лінкольн

Зміст

Вступ	3
--------------------	---

Тема 1. Теоретико-методологічні засади дослідження публічної політичної діяльності	7
1.1. Дослідження публічної політичної діяльності у західній та вітчизняній науці	7
1.2. Публічна політична діяльність: сутність, типологія	14
1.3. Прояви політичного нігілізму та недовіри громадян у процесі реалізації публічної політичної діяльності	23
1.4. Бюрократизм у системі суспільно-політичної та управлінської діяльності	28
Література до теми 1	42

Тема 2. Формування та реалізація публічної політичної діяльності в сучасному українському суспільстві	44
2.1. Політична команда та її публічна політична діяльність	44
2.2. Урахування суспільно-політичної динаміки в процесі реалізації публічної політичної діяльності	50
2.3. Публічна політична діяльність та формування громадянської позиції в сучасному українському суспільстві	58
2.4. Депутати та їх публічна політична діяльність	65
2.5. Етичні засади в публічній політичній діяльності	72
2.6. Державна символіка України та її використання в публічній політичній діяльності	81
Література до теми 2	86

Тема 3. Феномен опозиції в публічній політичній діяльності в сучасному українському суспільстві	87
3.1. Опозиція: сутність, зміст, структура	87

3.2. Становлення опозиції в Україні та її правовий статус	101
3.3. Публічна політична діяльність тіньового уряду (парламентської опозиції)	112
3.4. Іноземний досвід публічної політичної діяльності опозиції та його значення для України	117
3.5. Шляхи оптимізації публічної політичної діяльності опозиції в сучасному українському суспільстві	125
Література до теми 3	131

Тема 4. Сучасна українська еліта та її місце в публічній політичній діяльності

4.1. Лідерські позиції політико-управлінської еліти в процесі публічної політичної діяльності	132
4.2. Професійна відповідальність сучасної політико-владної еліти України в процесі суспільно-політичної соціалізації	137
4.3. Вплив сучасної політико-владної еліти на модернізацію українського суспільства в процесі публічної політичної діяльності	146
4.4. Осмислення та реалізація політико-управлінською елітою в Україні європейських демократичних цінностей (за матеріалами соціологічних досліджень)	156
Література до теми 4	166

Тема 5. Оптимізація публічної політичної діяльності в сучасному українському суспільстві шляхом переорієнтації на нові цінності

5.1. Зростання політичної правосвідомості громадян у процесі публічної політичної діяльності	168
5.2. Подолання політичного нігілізму в молодіжному середовищі та переорієнтація свідомості молоді на нові цінності	176
5.3. Утвердження принципів моралі та довіри в публічній політичній діяльності	185

5.4. Узурпація влади політико-управлінською елітою. Необхідність вибачитися еліті перед власним народом та її розкаяння за корупцію та аморальність	189
Література до теми 5	191
Питання для обговорення та закріплення матеріалу	193
До теми 1	193
До теми 2	194
До теми 3	196
До теми 4	197
До теми 5	198
Глосарій	200
Додатки	
Видатні особистості в історії суспільно-політичної діяльності України	223
Афоризми	263

Навчальне видання

Пірен Марія Іванівна

ПУБЛІЧНА ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ

Навчальний посібник

Київ, НАДУ

Відповідальний за випуск *В. А. Дон*
Редактор *В. Г. Шевельова*
Коректори: *О. В. Должикова, С. Г. Крушельницька*
Комп'ютерна верстка *Н. Ю. Копайгора*

Підп. до друку 11.12.2009.
Формат 60 x 84/16. Обл.-вид. арк. 12,8. Ум.-друк. арк. 16,7.
Тираж 100 пр.

Видавець : Національна академія державного управління
при Президентові України
03057, Київ-57, вул. Ежена Потье, 20, тел. 456-67-93.

Свідоцтво серії ДК № 1561 від 06.11.2003 р.